

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 930.85+94(575.3)

ТКБ: 63.3(2т)

Ш-25

ШАРИФЗОДА ҶАМОЛИДДИН САҒОЛ

**МАСОИЛИ МУБРАМИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК
(НИМАИ ДУВУМИ ҲАЗОРАИ II ТО МЕЛОД – АСРИ IX) ВА
ИНЪИКОСИ ОН ДАР ОСОРИ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои таърих аз
рӯйи ихтисоси 07.00.09 – Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти
таърихӣ

Душанбе – 2025

Диссертатсия дар кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода шудааст.

Мушовири илмӣ: **Шарифов Раҳмоналӣ Ятимович** – доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносии ДМТ.

Муқарризи расмӣ: **Пирумшоев Ҳайдаршо** – доктори илмҳои таърих, профессор, узви вобастаи АМИТ, сарҳодими илмии шуъбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва нави Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ. **Ҳақназаров Абдуназар** – доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. **Раҳимов Набиҷон** – доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи археология, этнография ва диншиносии Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б. Ғафуров.

Муассисаи пешбар: Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав.

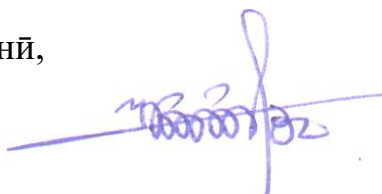
Ҳимоя рӯзи 25 июни соли 2025, соати 13:30 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6D КОА-024 барои ҳимояи диссертатсияҳо оид ба дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯйи ихтисос, ки дар назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) амал мекунад, баргузор мегардад.

Суроға: Умаров А.Қ. abdullo1189@mail.ru (тел: 981-05-98-89).

Бо мазмуни диссертатсия дар Китобхонаи марказии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) ва дар сомонаи расмии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (<https://tnu.tj/>) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат « ___ » _____ соли 2025 тавзеъ шудааст.

Котиби илмии Шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои таърих

Умаров А.Қ.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар раванди бархӯрди тамаддунҳо ва мановфеи қудратҳои ҷаҳонӣ, ҳифзи истиклоли давлатӣ ва арзишҳои миллӣ дар ҳар кишвар ба сатҳи иқтисодии тафаккури нерӯҳои зеҳнӣ марбут аст. Миллати тамаддунофарӣ тоҷик дар заминаи шинохти таҷрибаи таърихӣ ниёкони ва тафаккури созанда барои ҳифзи арзишҳои миллӣ ҳадафмандона қадам мегузорад. Омӯзиш ва таҳқиқи масъалаҳои мубрами таърихӣ аҳди бостон ва асримиёнагии халқи тоҷик далели матраҳи муаммоҳост, ки барои ҷомеаи муосир зарур мебошад. Махсусан, омӯзиш ва таҳқиқи ин марҳалаи муҳимми таърихӣ ба мо имкон медиҳад, ки муқобили ҳар гуна таҳдидҳои ғоявӣ мубориза барем.

Марҳалаи таҳқиқишаванда аз ҷониби муҳаққиқони хориҷӣ ва ватанӣ сад сол инҷониб мавриди омузишу баррасӣ қарор дошта, вале дастовардҳои муосири илм имкон медиҳад, ки саҳифаҳои аз назар дур монда рӯшан гардад. Баъзе олимони осори худро зери таъсири идеологияҳои мухталиф навиштаанд, ки бо мурури замон арзиши илмиашон коста шудааст. Бинобар ин, имрӯз зарурати омӯзиши амиқи осори бо тавачҷуҳ ба воқеияти таърихӣ ва ҳифзи манфиатҳои миллии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пеш омадааст, ки рӯи ҷоп омадаанд. Бо сабаби он, ки мазмуну муҳтавои осори таърихӣ Эмомалӣ Раҳмон аз аҳди ташаккули ақвоми ориёӣ то замони Сомониёнро фаро мегирад, доираи пажӯҳиши илмӣ мавзӯи фарогири марҳалаи зикршудаи таърихӣ аст. Эмомалӣ Раҳмон бо тавачҷуҳ ба ҳассосияти таъсири таърихӣ аҳди бостон ва асрҳои миёна дар сарнавишти ниёкони мо ба омӯзишу баррасии ин марҳалаи таърихӣ рӯ оварданд. Ҳарчанд, осори Эмомалӣ Раҳмон тамоми масъалаҳои таърихӣ аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёнаи тоҷиконро фароғир набошад ҳам, вале масъалаҳои муҳим дар он инъикос гардидаанд. Аз ҷониби Эмомалӣ Раҳмон доир ба ин марҳалаи таърихӣ панҷ асари бунёдӣ рӯи нашр омад, ки арзиши баланди илмӣ доранд [5; 11; 12; 18; 21].

Баррасии моҳияти матолиби осори Эмомалӣ Раҳмон дар қиёс бо дигар таҳқиқоти илмӣ арзиши рисолаи илмиро боз ҳам зиёд менамояд. Мубрамии омӯзишу пажӯҳиши осори мазкур дар доираи рисолаи докторӣ бо чунин нуктаҳо асоснок мешавад:

Якум, масъалаҳои мубрами таърихи ақвоми ориёӣ мавриди пажӯҳишу баррасӣ қарор гирифт. Махсусан, баррасии масоили ақвоми ориёӣ дар Осиёи Марказӣ, монанди хостгоҳ, асли баромад ва таркиби этникӣ, муҳочирати ориёӣҳо, шуғл, қаламрави сукунат, меросбарони ориёӣҳо, умумият ва тафовути зисти қавмҳои ориёӣ бар асоси таҳқиқоти бостоншиносӣ, мадорики забоншиносӣ, ҳамчунин ҷойгоҳи ориёӣҳо дар тамаддуни ҷаҳонӣ; таҳлилу баррасии эътиқод ва оинҳои динии ориёӣҳо ба монандӣ меҳрпарастӣ ва зурвония, таъсири ин афкори дар дигар минтақаҳо, муштарақоти адёни бостонии ориёӣҳо бо мардумони ҳамсоя, таъсири дину оини ориёӣҳо бар афкори дигар ақвом;

Дувум, таҳқику баррасии масъалаи давлатдорӣ сулолаҳои ориёӣ дар мисоли Ҳахоманишиён, Порт ва Кушониён. Дар осори Эмомалӣ Раҳмон раванди зуҳур ва таҳкими оини давлатдорӣ ориёӣҳои ғарбӣ ва шарқӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Ӯ дар радифи дигар марҳалаҳои давлатдорӣ ниёкони тоҷикон доир ба се империяи ҷаҳонии ориёӣҳо – Ҳахоманишиён, Порт ва Кушониён бо тавачҷуҳ ба мавқеъ ва нақши онҳо дар тамаддуни башарӣ андешаҳои худро баён намудааст. Маҳз дар замони вучуди ин се империя фарҳанги тамаддунофарӣ ниёкони мо аз лиҳози таъсир бар расму оини дигар ақвом шуҳрат ёфт;

Савум, таҳлилу баррасии нақши давлатҳои Сосониёну Ҳайтолиён дар таърихи тоҷикон ва тамаддуни башарӣ. Эмомалӣ Раҳмон дар асоси манобеъи таърихӣ доир ба шачараи Сосониёну Ҳайтолиён, мансубияти онҳо ба ориёӣҳо, низоми давлатдорӣ, фарҳангу тамаддун, ҳудуди ҷуғрофӣ, сиёсати хориҷӣ маълумоти арзишманд пешниҳод намудааст. Махсусан, масъалаи асли баромади Ҳайтолиён, ки хеле вақт инҷониб баҳснок аст, дар осори ӯ шарҳу тавзеҳ ёфтааст;

Чорум, инъикосу баррасии баъзе вижагиҳои масъалаи истилои араб дар сарзаминҳои тоҷикнишин ва раванди паҳншавии дини ислом дар ин манотик. Маълум аст, ки яке аз марҳалаҳои сарнавшитсози таърихи ниёкони тоҷик ба давраи истилои забткоронаи араб ва паҳншавии дини ислом рост меояд. Эмомалӣ Раҳмон бо тавачҷуҳ ба вижагиҳои сиёсати забткоронаи арабҳо ва паҳншавии ислом дар сарзаминҳои паҳновари Хуросону Мовароуннаҳр паёмади онро дар шароити зухӯри ҳаракатҳои озодихоҳона дар минтақа барои мардуми мо хеле барҷаста арзёбӣ менамояд;

Панҷум, таҳлилу баррасии густариши тамаддуни ислом дар Хуросону Мовароуннаҳр ва эҳёи рукнҳои фарҳанги миллӣ. Муаллиф таъсири неҳзатҳои фикрии ниёкони тоҷик дар қиболи сиёсати золимонаи аксар хулафои араб ба риштаи пажӯҳиш кашидааст. Махсусан, нақши ҳаракати шуубия ва ҷонибдорони он дар эҳёи арзишҳои фарҳангӣ аз ҷониби Эмомалӣ Раҳмон ба таври возеҳ баррасӣ мешавад. Маҳз шуубиҳо буданд, ки афзалияти арзишҳои илму адаби аҳли Аҷамро дар муқобили сиёсати авомфиребонаи аъроб ошкор сохтанд. Онҳо собит карданд, ки дар густариши фарҳангу тамаддуни исломӣ саҳми ниёкони тоҷикон хеле боризу мондагор аст. Дар радифи ҳаракати озодихоҳона шуубиҳо тавонистанд ба истиқлоли фикрии ниёкони мо замина гузоранд. Ҳамчунин, дар осори мазкур нақш ва корномаи хонадонҳои маҳаллии Хуросону Мовароуннаҳр, монанди Бармакиён, Саҳлиён ва Ковусиён дар пешрафти ҳаракати истиқлолҳои ниёкони мо инъикос гардидааст;

Шаашум, ҷойгоҳи таърихи давлатдории Тоҳириёну Саффорӣён дар осори Эмомалӣ Раҳмон таҳлилу баррасӣ шудааст. Бо чанд нукта собит шудааст, ки маҳз ба василаи корномаи намояндагони сулолаҳои маҳаллии Хуросони Бузург, монанди Тоҳириёну Саффорӣён дар муқобили сиёсати халифаҳои аббосӣ барои ташаккули халқи тоҷик ва истиқлоли миллӣ замина фароҳам гардид. Агар Бармакиёну Саҳлиён дар масири истиқлоли фикрӣ гом бардоштанд, пас Тоҳир ибни Ҳусайн ва Яъқуб ибни Лайс барои татбиқи ин ҳадаф дар Хуросону Мовароуннаҳр қадамҳои устувор гузоштаанд;

Ҳафтум, Дар радифи таълифи осори таърихӣ, Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати эҳёи арзишҳои тамаддуни ориёӣ ва дар ин замина муаррифии тоҷикон ба унвони халқи тамаддунофар дар арсаи ҷаҳонӣ корҳои зиёд анҷом дод. Махсусан, эълони Соли тамаддуни ориёӣ (2006), мавқеи ҷаҳонӣ касб кардани Наврӯз, эҳёи ҷашнҳои Садда, Меҳргон, Тиргон ва ҷашни 5500 – солагии шаҳри бостонии Саразм ва сабти он дар феҳристи мероси ҷаҳонии ЮНЕСКО, 2700-солагии Кӯлоб, 3000-солагии Ҳисор, бузургдошти 1310 солагии Абуҳанифа Имоми Аъзам ва ғайра аз ташаббусҳои созидаи Эмомалӣ Раҳмон дар роҳи муаррифии таъриху тамаддуни мардуми тоҷик аст. Ҷашнҳои мазкур миллати тоҷикро бо дарки амиқи ҳақиқати гузашта, дар вазъияти таҳаввулоти ихтилофбарангези замон метавонад мардумро дар бистари худшиносӣ, худогоҳӣ ва ҳамбастагии миллӣ нигоҳ дорад.

Дарачаи коркарди илмӣ проблемаи мавриди омӯзиш. Ҳарчанд, доир ба дигар самтҳои фаъолияти Эмомалӣ Раҳмон китобу мақолаҳои зиёд нашр шудаанд, аммо дар хусуси масъалаи таҳқиқи мо то имрӯз таҳқиқоти махсуси илмӣ анҷом наёфтааст. Баъзе олимон дар китобу мақолаҳои хеш аз саҳми Эмомалӣ Раҳмон дар хусуси омӯзишу инъикоси таърихи мардуми тоҷик ёдовар шудаанд, ки баъзе хулосаҳои онҳо дар анҷоми ин таҳқиқот судманд буданд.

Дар ин миён осори таърихшиносон, файласуфон, фарҳангшиносон ва сиёсатшиносони кишвар ба монанди Р.Я. Шарифов [200; 201; 202; 203], Қ. Расулиён [196], А. Шарифзода [144], З. Акрамӣ [124], Т.М. Ғуломов [189], М. Ҳазратқулов [139], А. Сафарилиев [137], Н.С. Муродов [191], Н. Убайдулло [197] доир ба саҳми Эмомалӣ Раҳмон дар пажӯҳиши масоили мубрами таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёнаи халқи тоҷик бисёр арзиши илмӣ доранд.

Профессор Р.Я. Шарифов зимни баррасии саҳми Эмомалӣ Раҳмон дар омӯзиши масоили мубрами таърихи аҳди бостон халқи тоҷик роҷеъ ба масъалаи ҳиндуаврупоӣҳо, давлатдорӣи Мод, муносибатҳои Порт бо Рум ва сиёсати забткоронаи арабҳо дар сарзамини тоҷикон пажӯҳиши арзишманде анҷом додааст [200; 201; 202; 203].

Муаррихи тоҷик Қ. Расулиён дар осори таҳқиқотии худ бештар ба масъалаҳои ориёишиносӣ – хостгоҳ, асли баромад ва инъикоси ваҳдати ориёӣҳо дар осори таърихии Эмомалӣ Раҳмон таваҷҷуҳ намудааст. Дар асоси таҳлили ин осори таърихӣ ба чунин хулоса меояд, ки Эмомалӣ Раҳмон дар миёни муҳаққиқони таърихи ақвоми ориёӣҳо бори нахуст унсурҳои тамаддуни онҳоро мавриди омӯзишу таҳлил қарор дод. Ӯ дар хусуси масъалаи хостгоҳ ва муҳочирати ақвоми ориёӣ бар асоси назарияи Эмомалӣ Раҳмон менависад, ки ин ақвом дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II то мелод аз сарзаминҳои шимолии Осиёи Марказӣ, Осиёи Шимолу Ғарбӣ ва даштҳои Аврусиё ба самти ҷануб муҳочират ва дар минтақаҳои имрӯзаи Эрон, Ҳинд ва Аврупо сокин шудаанд [196].

Профессор А. Шарифзода дар китоби худ «Эмомалӣ Раҳмонов: Соли тамаддуни ориёӣ» [144] ба ташаббусҳо ва иқдомҳои Эмомалӣ Раҳмон дар самти эҳёи арзишҳои таърихӣ ва фарҳангии аҷдоди тоҷикон – ориёӣҳо ва таълифи осори илмӣ доир ба ин мавзӯ таваҷҷуҳ зоҳир месозад. Дар робита ба ин таъкид менамояд, ки дар натиҷаи ин ташаббус бори дигар тоҷикон дар ҷаҳон ҳамчун меросбари тамаддуни ориёӣҳо ва бундөгузори яке аз нахустин тамаддунҳои башарӣ эътироф шуданд.

Профессор З. Акрамӣ ҳангоми таҳия ва пешниҳоди концепсияи нави омӯзиши таърихи халқи тоҷик истифода аз усулу методологияи таҳқиқотии Эмомалӣ Раҳмонро барои муаррихон ба маврид ва зарур мешуморад. Ба ақидаи ӯ, концепсияи таҳқиқотии Эмомалӣ Раҳмон айни замон барои ҳифзи арзишҳои таърихии тоҷикон аҳаммияти зиёд дорад [124].

Муҳаққиқи дигари тоҷик Т.М. Ғуломов дар муқаддимаи рисолаи доктории хеш саҳми Эмомалӣ Раҳмонро дар пешафти концепсияи нави омӯзиши таърихи халқи тоҷик дар партави ҳифзи манофеи миллӣ муҳим арзёбӣ менамояд. Ӯ таъкид месозад, ки дар раванди пажӯҳиши илмӣ истифода аз концепсияи таърихнигории Эмомалӣ Раҳмон дар айни замон бисёр муҳим ва ба маврид мебошад [189].

Н. Убайдулло ба арзиши махсуси концепсияи омӯзиши таърихи аҳди бостони халқи тоҷик дар осори Эмомалӣ Раҳмон таъкид мекунад. Ба ақидаи ӯ, Эмомалӣ Раҳмон тавассути таълифи осори таърихӣ ва омӯзиши масъалаҳои мубрами таърихи халқи тоҷик, ба концепсияи ҷадиде асос гузошт. Диққати муҳаққиқ бештар ба масъалаҳои таърихи давлатдорӣ ниёкони мардуми тоҷик ва тамаддуни ориёӣ ҷалб шудааст [197].

Муаррихи тоҷик Н.С. Муродов дар муқаддимаи рисолаи номзадӣ хеш аз саҳми Эмомалӣ Раҳмон дар таҳлилу баррасӣ ва инъикоси масоили муҳимми таърихи аҳди бостони халқи тоҷик ёдовар мешавад. Махсусан, ӯ саҳми Эмомалӣ Раҳмонро дар омӯзиши адёни бостонӣ ниёкони тоҷикон – меҳрпарастӣ, зурвонӣ ва зардуштия муҳим арзёбӣ менамояд [191].

Доир ба саҳми Эмомалӣ Раҳмон дар омӯзиши баъзе аз масъалаҳои мубрами таърихи аҳди бостони халқи тоҷик бархе аз муҳаққиқони варзидаи ватанӣ дар асари «Этногенез ва таърихи этникии халқи тоҷик» [145], ки бо ташаббуси Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон рӯи ҷоп омад, ибрози андеша намудаанд. Асари мазкур масъалаҳои муҳимми таърихи аҳди бостони тоҷиконро ба таври мушаххас инъикос менамояд.

Ҳамин тавр, дар осори муҳаққиқон нақши Эмомалӣ Раҳмон дар тадвини концепсияи нав ҷиҳати омӯзиши масоили мубрам, ба монанди пайдоиш ва ташаккули халқи тоҷик, ташаккул ва рушди забони ниёкони тоҷик, рушди фарҳанги моддию маънавӣ, ташаккули афкори ҷамъиятӣ мавриди омӯзиш ва инъикос қарор гирифтааст.

Манбаъи асосии диссертатсия осори Эмомалӣ Раҳмонро роҷеъ ба таърихи халқи тоҷик, махсусан аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёна фаро мегирад. Бояд гуфт, ки Эмомалӣ Раҳмон дар ин замина пажӯҳиши арзишманде анҷом дод, ки дар пешрафти таърихнигорӣ халқи тоҷик таъсири муассир гузоштанд.

Асари яқум «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён» [21] дар ҷор китоб нашр гардида, дар он масъалаҳои мубрами таърихи халқи тоҷик дар асоси манобеъи таърихӣ баррасӣ шудааст. Дар ин миён масъалаҳои, монанди

таҷрибаи таърих ва озмоишҳои мактаби истиқлол, асри фарҳанги сулҳ ва ваҳдати инсоният, Эрон ва Турон аз аҳди бостон то рӯзгори мо, густариши оини давлатдорӣ ва тамаддуни ориёӣ дар аҳди ҳукумати хонадонҳои ориёӣ, аз қабилҳои Мод, Ҳахоманишиён, Порт, Кушониён, Сосониён, Ҳайтолиён, муборизаи истиқлолхоҳонаи ниёкони тоҷик ба муқобили юнону мақдуноҳо ва арабҳо, баҳору хазони тамаддуни ориёӣ дар минтақаҳои Осиёи Марказӣ, хилофати исломӣ ва интишори дини ислом дар манотиқи тоҷикинишин, неҳзатҳои фикрии тоҷикон дар қиблаи сиёсати хулафои араб, болоравии нуфузи сиёсии хонадонҳои тоҷик дар хилофат, ва ташкили ҳукумати Тоҳириёну Саффорӣён дар Хуросону Мовароуннаҳр муҳим арзёбӣ мешаванд.

Асари дигари Эмомалӣ Раҳмон «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ» [18] ба баррасии масъалаҳои таърихи аҳди бостон аз замони ташаккули ақвоми ориёӣ то фурӯпошии шоҳаншоҳии Сосониён бахшида шудааст. Асари мазкур аз панҷ боб иборат аст ва дар он роҷеъ ба масъалаҳои ташаккули ақвоми ҳиндуаврупӣ ва ҳиндуориёӣ, ориёӣҳо дар Осиёи Марказӣ, таъсиси давлатҳои қадими ориёӣ, вазъи тамаддуни ориёӣ аз замони шоҳаншоҳии Ҳахоманишӣ то Сосониён, эътиқоду боварҳои ақвоми ҳиндуориёӣ, оини меҳрпарастӣ, зурвония, таълимоти Зардушт ва китоби Авесто маълумоти нодир гирдоварӣ шудааст.

Дар китоби дигар «Ориёӣҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ» [11] Эмомалӣ Раҳмон зарурати омӯзиши таҳқиқи таърих ва арзишҳои тамаддуни ориёиро шарҳу тавзеҳ медиҳад. Дар он муаллиф бар асоси асноду мадори илмӣ таъкид менамояд, ки ниёкони мардуми тоҷик, яъне ориёӣҳо дар рушди тамаддуни ҷаҳонӣ мақоми шоистае касб намуданд.

Асари дигари арзишманди Эмомалӣ Раҳмон «Забони миллат-ҳастии миллат» [5; 6] дар ду ҷилд нашр гардидааст. Дар он муаллиф баъзе масоили забоншиносиро аз замони зисти ақвоми ориёӣ то шаклгирии забони муосири тоҷикӣ-форсӣ мавриди омӯзиш қарор додааст. Асари мазкур аз лиҳози мазмуну муҳтаво дар боби омӯзиши забонҳои ниёкони мо арзиши зиёди илмӣ дорад. Дар асар баъзе масъалаҳои ихтилофангези забонҳои бостонӣ ва асри миёнагии

ачдоди тоҷикон дар асоси манобеъи таърихӣ ба таври хеле мушаххас инъикос мешавад.

Дар китоби «Чехраҳои мондагор» [12] Эмомалӣ Раҳмон доир ба ҳаёт ва фаъолияти сӣ чехраи барҷастаи сиёсӣ ва фарҳангии халқи тоҷик, аз қабили Куруши Кабир, Зардушт, Спитамен, Деваштич, Муқаннаъ ва дигарон маълумот медиҳад. Ҳамчунин, хидмат ва ҷойгоҳи онҳо дар таърихи давлатдорӣ ва афкори истиқлолхоҳии мо бо далелҳои муътамади таърихӣ нишон дода шудааст.

Дар ин радиф, Эмомалӣ Раҳмон дар мақола ва баромадҳои хеш доир ба арзишҳои таърихӣ фарҳангии ниёкони мардуми тоҷик андешаҳои созандае иброн намудааст, ки аз тавачҷуҳи хосаи ӯ нисбат ба таърихи аҳди бостон ва асрҳои миёнаи халқи тоҷик хабар медиҳад [2; 3; 13; 14; 16; 17; 24; 25; 26; 27; 28].

Пойгоҳи сарчашмаиносии таҳқиқот. Сарчашмаҳои асосии таҳқиқот асосан осори хаттии таърихӣ ва ҷуғрофиёии форсӣ мебошад. Вобаста ба ин сарчашмаҳои мавриди истифодаро аз рӯи мазмуну муҳтаво метавон ба се гурӯҳ ҷудо намуд:

Ба гурӯҳи аввал осори ҷуғрофиёиро шомил намудем. Дар рисола бо мақсади мушаххас намудани қаламрави суқунати ниёкони мардуми тоҷик, аз осори зиёди ҷуғрофиёӣ, аз қабили «Авесто» [33], «География»-и Страбон [50], «Худуду-л-олам мин-ал-Машриқ-ила-л-Мағриб» [52] (муаллифаш номаълум), «Масолику-л-мамолик»-и Абӯисҳоқ Иброҳими Истаҳрӣ [32], «Сурату-л-арз»-и Ибни Ҳавқал [43], «Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л-ақолим»-и Муҳаммад ибни Аҳмади Мақдисӣ [46], «Муъҷаму-л-булдон»-и Ёқути Ҳамавӣ [40], «Ҷуғрофиё»-и Шихобиддин Абдуллоҳи Хофӣ [53] (машҳур ба Ҳофизи Абрӯ), «Масолик ва мамолик»-и Ибни Хурдодбех [42], «ал-Булдон»-и Яъқубӣ [35] ва ғайра мавриди истифода қарор гирифт.

Ба гурӯҳи дувум сарчашмаҳои дохил мешаванд, ки ба унвони таърихи умумӣ роҷеъ ба давраи мавриди таҳқиқи мо матолиби хуб доранд. Махсусан, «Таърих»-и Ҳеродот [39], «Таъриху-р-русули ва-л-мулук»-и Муҳаммад Ҷарири Табарӣ [47], «Таърихи Табарӣ»-и Абуалии Балъамӣ [37], «Ал-футух» ва ё

«Китобу-л-футух»-и Муҳаммад ибни Алӣ ибни Аъсам ал-Куфӣ [41], «Футуху-л-булдон»-и Аҳмад Яҳё ибни Ҷобири Балозурӣ [36], «Осор-ул-боқия»-и Абурайҳон Берунӣ [38], «Шохнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ [51], «Равзату-с-сафо фи сирати-л-анбиёи ва-л-мулуки ва-л-хулафо»-и Мирхонд [45] ва ғайра истифода шуданд.

Ба гурӯҳи сеюм сарчашмаҳои таърихи маҳаллӣ дохил мешаванд, ки роҷеъ ба минтақаҳои таърихи маҳалҳои ҷудогона маълумоти тоза доранд. Осори мазкур дар радифи таърихи як минтақа, доир ба омӯзиши баъзе ҳаводиси Эрону Хуросон ва Варорӯд муҳим арзёбӣ мешаванд [48]. Маълумоти ин гуна сарчашмаҳо, маъмулан дар манобеи дигар ба назар намерасанд, ки аз ин ҷиҳат низ аҳаммияти махсус доранд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо), мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи барномаи дурнамои корҳои илмиву таҳқиқотии кафедраи таърихи халқи тоҷики факултети таърихи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода шудааст. Яке аз бандҳои дурнамои корҳои илмиву таҳқиқотии кафедраи мазкур зери унвони «Консепсияи таърихнигории Эмомалӣ Раҳмон» фарогири мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ КОР

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқоти мавзӯи диссертатсионӣ омӯзиши амиқу дақиқи масъалаҳои мубрами таърихи аҳди бостон то замони Сомониён бар асоси қиёси осори Эмомалӣ Раҳмон ва таҳқиқоти муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ мебошад. Моҳияти асосии таҳқиқи мавзӯи мазкур дар он ифода меёбад, ки баъзе масъалаҳои баҳсталаб дар заминаи манфиатҳои миллии мардуми тоҷик рӯшану возеҳ шаванд.

Вазифаҳои таҳқиқот. Бо таҳқиқи мавзӯ баъзе аз масъалаҳои мубрами таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёнаи халқи тоҷик бо тавачҷуҳ аз назари Эмомалӣ Раҳмон дар таърихнигории муосир возеҳу рӯшан хоҳад шуд. Бо ин мақсад дар асоси таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмон ва манбаъҳои таърихӣ муаллиф иҷрои вазифаҳои зайлро амри зарурӣ медонад:

- дар асоси таҳлилу баррасии манобеъи таърихӣ ва осори Эмомалӣ Раҳмон рӯшан намудани масъалаи хостгоҳ ва муҳочирати ақвоми ориёӣ;
- баррасии сатҳи омӯзиши эътиқод ва оинҳои динии ориёӣҳо дар осори Эмомалӣ Раҳмон;
- таҳлилу омӯзиши масъалаи давлатдорӣ сулолаҳои ориёӣ – Ҳахоманишиён, Порт ва Кушониён аз ҷониби Эмомалӣ Раҳмон;
- баррасии ҷойгоҳи шоҳаншоҳии Сосониён дар таърихи давлатдорӣ ниёкони тоҷик ва аҳаммияти омӯзиши он аз нигоҳи Эмомалӣ Раҳмон;
- таҳлилу баррасии масъалаи мансубияти қавмию этникии Ҳайтолиён дар асоси қиёси манобеи таърихӣ ва осори Эмомалӣ Раҳмон;
- таҳлили вижагиҳои сиёсати забткоронаи арабҳо дар сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр ва паёмади он бар асоси муқоисаи манбаъҳои таърихӣ ва осори Эмомалӣ Раҳмон;
- таҳқиқи муборизаи озодихонаи ниёкони тоҷик дар қиболи сиёсати хулафои араб ва паёмади он аз нигоҳи Эмомалӣ Раҳмон;
- омӯзишу баррасии вижагиҳои неҳзатҳои фикрии тоҷикон дар қиболи сиёсати Хилофати араб ва паёмадҳои он дар пажӯҳиши Эмомалӣ Раҳмон;
- ташҳиси дурусти хидмати хонадонҳои маҳаллии Бармакиёну Саҳлиён дар низоми идорӣи Хилофати араб ва сарнавишти тоҷикон;
- муайян намудани ҳадамоти Тоҳириён дар таърихи давлатдорӣи тоҷикон аз нигоҳи Эмомалӣ Раҳмон;
- таҳлилу баррасии нақши хонадони Саффориён дар эҳёи рукнҳои давлатдорӣ ва арзишҳои фарҳангии тоҷикон дар асоси пажӯҳиши осори Эмомалӣ Раҳмон.

Навгонии илмӣ таҳқиқот дар он аст, ки бори нахуст дар таърихнигорӣи муосир ва доираи рисолаи докторӣ масъалаҳои мубрами таърихи аҳди бостони халқи тоҷик то замони Сомониён бар асоси омӯзиши осори Эмомалӣ Раҳмон таҳқиқу баррасӣ мешавад. Албатта баъзе ин масоил дар доираи рисолаҳои чудогона мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Аммо дар таърихнигорӣи муосир метавон бар асоси қиёси илмӣ манбаъҳои таърихӣ,

осори Эмомалӣ Раҳмон ва муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ баъзе масъалаҳои норӯшани ҳаводиси сарнавиштсози таърихи халқи тоҷикро дар ин марҳалаи таърихӣ мавриди баррасӣ қарор дод:

– дар асоси таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмон, муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ва манобеъи таърихӣ бори аввал масъалаҳои мубрами таърихи аҳди бостон то замони ташкили нахустин давлати миллии тоҷикон (асри IX) ба риштаи таҳқиқ кашида шуд;

– дар натиҷаи таҳлили манобеи таърихӣ, махсусан бозёфти бостоншиносӣ ва осори Эмомалӣ Раҳмон раванди ташаккули ақвоми ориёӣ дар Осиёи Марказӣ, мароҳили муҳочират, сукунат ва вижагии тамаддуни онҳо мушаххас гардид;

– вижагиҳои дину оинҳои бостонии ниёкони мардуми тоҷик – ориёӣҳо дар мисоли меҳрпарастӣ ва зурвония бар асоси қиёси осори таърихӣ ва мулоҳизаҳои Эмомалӣ Раҳмон ташхис шуд;

– бар асоси таҳлили далоили таърихӣ ва хулосаҳои Эмомалӣ Раҳмон ҷойгоҳи давлатҳои мутамаркази сулолаҳои ориёӣ – Ҳахоманишиён, Порт ва Кушониён дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон мушаххас гардид;

– дар радифи дигар марҳалаҳои давлатдорӣ тоҷикон, ҳамчунин нақши шоҳаншоҳии Сосониён дар эҳёи арзишҳои тамаддуни ориёӣ, эъмори давлати қудратманди ориёӣҳо ба риштаи таҳқиқ кашида шуд;

– масъалаи асли баромади қавмии Ҳайтолиён ва ҷойгоҳи онҳо дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон бар пояи қиёси таҳқиқоти муҳаққиқон ва осори Эмомалӣ Раҳмон рӯшан гардид;

– вижагиҳои сиёсати забткоронаи арабҳо ва паёмади он дар сарнавишти мардумони Хуросону Мовароуннаҳр бар асоси қиёси илмии осори таърихӣ ва андешаҳои Эмомалӣ Раҳмон ошкор гардид;

– паёмади ҳаракатҳои озодихоҳонаи мардумони Хуросону Мовароуннаҳр дар қиблаи хулафои араб собит шуд;

– паёмади неҳзатҳои фикрии аҷдоди тоҷикон дар масири эҳёи арзишҳои миллии мардуми Хуросону Мовароуннаҳр мушаххас шуд;

– нақши сулолаҳои тоҷик – Бармакиён, Саҳлиён ва Ковусиён дар густариши ислом ва ҳифзи арзишҳои фарҳангии мардумони Хуросону Мовароуннаҳр бар асоси назари Эмомалӣ Раҳмон ва далелҳои муътамади таърихӣ собит гардид;

– бо таҳлилу баррасии амиқи ахбори сарчашмаҳои таърихӣ ва муқоисаи осори Эмомалӣ Раҳмон ҷойгоҳи хонадонҳои ҳуқумрони Хуросону Мовароуннаҳр – Тоҳириёну Саффорӣён дар таърихи давлатдории тоҷикон мушаххас шуд.

Асоси назариявӣ ва методологии таҳқиқоти диссертатсияро усулҳои муносибати комилу системавӣ ва маърифатии дар илми муосири таърих маъмул – таърихият, пайвастагии хронологӣ ва мантиқии баёни воқеаҳо, масъалагузорӣ, қиёси назарӣ, шаффофият ва воқеият дар асоси далелҳо ташкил медиҳад. Усулҳои мазкур дар пайвастагӣ бо ҳам ба мо имкон дод, ки масъалаҳои мубрами таърихи аҳди бостонро то асри IX дар асоси қиёси маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ ва осори Эмомалӣ Раҳмон таҳлилу баррасӣ намоем. Бо таваҷҷуҳ ба равандҳои таърихӣ ва инъикоси он дар осори муаррихон ва муҳаққиқони ватанию хориҷӣ мо имкон ёфтем, ки вижагиҳои таърихнависи Эмомалӣ Раҳмонро нишон диҳем. Усули таҳлилӣ-муқоисавӣ дар раванди баррасии масъалаҳои фарогири мавзӯ имкон дод, ки хулосаҳои амиқу мушаххас ироа шавад.

Ҳамчунин, истифодаи усули пайвастагии хронологӣ-мантиқӣ имкон дод, ки ҳаводиси муҳимму сарнавиштсози аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёна пайдарпай шарҳу тавзеҳ ёбанд. Бо истифода аз усули шаффофият ва воқеияти таърихӣ маълум гардид, ки дар осори Эмомалӣ Раҳмон бо риояи ин принцип масъалаҳои мубрам дар асоси манобеи таърихӣ ба таври объективӣ таҳлилу баррасӣ гардидаанд.

Дар ин радиф, дар диссертатсия аз равиши омехтаи соҳавӣ низ истифода бурда шуд, зеро баъзе масоили мавзӯи таҳқиқоти мо бо илмҳои бостоншиносӣ, манбаъшиносӣ, таърихнигорӣ, хронологияи таърихӣ, ҷуғрофиёи таърихӣ, фарҳангшиносӣ, забоншиносӣ ва ғайра пайвастагии илмӣ ва мантиқӣ дорад.

Аҳаммияти назариявӣ ва илмию амалии таҳқиқот ба таҳқиқи масоили мубрами таърихи аҳди бостон ва асримиёнагии барвақтаи халқи тоҷик бар асоси осори Эмомалӣ Раҳмон, маълумоти манбаҳои таърихии давраи таҳқиқ ба забони форсӣ, осори чуғрофӣ-таърихии сайёҳону муаррихони асримиёнагӣ, таҳқиқоти олимону муҳаққиқони русу араб, аврупоӣ, амрикоӣ ва дастовардҳои илмии таърихнигорони ватанӣ таъя менамояд. Мавзуи таҳқиқот аз таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмон маводу манбаҳои таърихии форсӣ ва осори муҳаққиқони муосири ватанию хориҷӣ иборат мебошад ва раванди ташаккули ақвоми ориёӣ, тамаддуни ориёӣ, шоханшоҳҳои муқтадири ориёӣ, омилҳои шикасту рехти давлатҳои ориёӣ, ҳуҷуми арабҳо ва интишори дини ислом, муборизаи озодихонаи мардуми Хуросону Мовароуннаҳр бар зидди арабҳо, неҳзатҳои фикрӣ, саҳми сулолаҳои тоҷиктабор дар густариши ислом ва ҷойгоҳи хонадонҳои Тоҳириёну Саффорӣро дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон дар асоси вазифаҳои бамиёнгӯзошташуда, ки усулҳои шаффофият, таърихият ва мушаххасотро ба назар гирифтаанд, фаро мегирад.

Аҳаммияти илмию амалии таҳқиқоти мазкур дар он ифода меёбад, ки дар асоси таҳлилҳо ва таҳқиқотҳо масъалаҳои мубраму баҳсноки таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёнаи халқи тоҷик (яъне то Сомониён) дар асоси осори Эмомалӣ Раҳмон муайян гардидааст. Омӯзиши таҳқиқоти мазкур ҳамчун мавзуи муҳими таърихӣ, на танҳо аҳаммияти калони илмиву амалӣ дорад, балки барои равшан сохтани саҳифаҳои таҳқиқнагардида ва норавшани давраи мазкури таърихи халқи тоҷик, ҳамчунин барои тарбияи наслҳои ҷавони имрӯза ва ояндаи миллат кумаки амалӣ хоҳад расонд.

Таҳқиқоти мазкур метавонад зимни таҳияи корҳои илмӣ доир ба масъалаҳои муҳими таърихӣ ва фарҳанги халқи тоҷик ва мардумони ҳамҷавор тартиб додани барномаҳо, дастурҳои таълимӣ, таҳияи курсҳои махсус доир ба давраи мавриди таҳқиқ барои донишҷӯёни макотиби олии Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода шавад. Дар давоми ду соли охир натиҷаҳои таҳқиқоти муаллиф дар раванди таълиму тарбия истифода шуда, фанни махсусе дар

факултети таърихи ДМТ барои донишҷӯёни курси сеюм бо унвони «Концепсияи таърихнигории Эмомалӣ Раҳмон» дарс гуфта мешавад.

Объекти таҳқиқоти диссертатсионӣ аз таҳқиқи масъалаҳои мубрами таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёна (аз замони ташаккули ақвоми ориёӣ то Сомониён) бар асоси осори Эмомалӣ Раҳмон иборат аст. Дар радифи осори Эмомалӣ Раҳмон роҷеъ ба масъалаи таҳқиқшаванда, ҳамчунин натиҷаи таҳқиқоти бостоншиносӣ ва осори илмии муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор мегирад.

Мавзӯи таҳқиқот аз омӯзиши масоили мубрами таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёнаи халқи тоҷик дар асоси осори Эмомалӣ Раҳмон иборат мебошад. Махсусан, мавзӯи ташаккули ақвоми ориёӣ, нахустмеҳан, муҳочират, унсурҳои фарҳанги ориёӣ – дину оин, забон, марҳалаҳои рушди давлатдорӣи ориёӣҳо, густариши дини ислом дар манотиқи тоҷикнишин, муборизаи озодихоҳона ва фикрии аҷдоди тоҷикон дар қиблаи арабҳо, нақши сулолаҳои тоҷиктабор дар густариши тамаддуни исломӣ ва ташаккули ҳукумати сулолаҳои тоҷиктабори Хуросону Мовароуннаҳр таҳқиқу баррасӣ мегардад.

Саҳми шахсии доктарабӣ дарёфти дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Муаллифи диссертатсия бо сатҳи навгонии илмии диссертатсионӣ, матлабҳои илмӣ, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, монографияҳо, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар конференсияҳои илмиву амалӣ ва семинарҳои назариявӣ, ҳамзамон дар таҳияи барнома ва васоити таълимӣ дар мактаби олии саҳмгузор мебошад. Ҳамчунин, таҳияи нақшаву дебоча, таълифи таҳқиқот, масъалагузорӣ ва услуби диссертатсия саҳми шахсии муаллифи диссертатсияро нишон медиҳад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 07.00.09 – таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ мувофиқат менамояд.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда: Дар асоси пажӯҳиши осори Эмомалӣ Раҳмон, манбаҳои таърихӣ ва осори муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ

доир ба таърихи аҳди бостон ва асрҳои миёнаи халқи тоҷик матлабҳои зер ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Дар осори Эмомалӣ Раҳмон роҷеъ ба таърихи аҳди бостон бештар ба далелҳои раднопазири таҳқиқоти бостоншиносӣ таваҷҷуҳ зоҳир шудааст. Қисми аввали осори ӯ, ки таърихи ташаккули ақвом ва тамаддуни ориёиро фаро мегирад, дар асоси мадорики бостоншиносӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Маҳз, бо таваҷҷуҳ ба ин вижагӣ ду масъалаи муҳимме аз таърихи ақвоми ориёӣ шарҳи дурусти худро ёфт. Якум, масъалаи хостгоҳи ориёӣҳо, ки дар натиҷаи пажӯҳиш ба Осиёи Марказӣ нисбат дода шуд. Дувум масъалаи муҳочирати ориёӣҳо, ки раванд ба нимаи аввали ҳазорсолаи II то мелод марбут аст;

2. Дину оинҳои бостонии аҷдоди тоҷикон – ориёӣҳо монанди меҳрпарастӣ ва зурвония ҳамчун унсурҳои муҳимми тамаддун аз лиҳози орову андеша ва шарҳу тавзеҳи ҳаёти инсонӣ дар замони худ ба унвони таълимоти бартар, на танҳо дар манотиқи ориёинишин, балки дар сарзаминҳои ҳамҷавор ва хориҷи дур интишор ёфтанд. Ҳатто, дар империяи Рум замоне меҳрпарастӣ ҳамчун оини расмӣ эътироф гардид. Дину оинҳои мазкур, ки дар осори Эмомалӣ Раҳмон бисёр мушаххас баррасӣ шуд, аз таъсири тафаккур ва нуфузи тамаддуни ориёӣҳо дар миёни мардумони ҳамҷавор шаҳодат медиҳад;

3. Дар асоси пажӯҳиши манобеъи таърихӣ ва осори Эмомалӣ Раҳмон метавон замони шоҳаншоҳии Ҳахоманишиёнро ҳамчун давраи пешрафту густариши тамаддуни ориёӣ ном бурд. Маҳз, дар ҳамин давра ориёӣҳо тамоми ҳамҷавмони худро аз лиҳози сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ дар атрофи як давлати қудратманд дар қалби ҷаҳони бостон муттаҳид карданд. Тибқи ахбори муаррихон он нахустин империяи ҷаҳонӣ буд, ки зиёда аз 70 ақвомро ба ҳам муттаҳид месохт. Марказҳои тамаддуни ҷаҳон, мисли Эрон, Варорӯд, Бобул, Миср дар зери таъсири фарҳанги ориёӣ қарор гирифтанд. Бо ташаббуси шоҳаншоҳони муктадире, монанди Куруши Кабир ва Дорюши Кабир қудрати ориёӣҳо бори аввал ҷаҳонگیر шуд. Забону хатти ниёкони мо дар Шарқ то сарҳадди Чин ва дар Ғарб то Миср мақоми расмӣ гирифт;

4. Ташкили давлати Порт (Ашкониён) ба ҳаракати озодихоҳонаи аҷдоди тоҷикон бар қиболи юнону мақдуниҳо бастагӣ дошт. Бо таваҷҷуҳ ба хидмати мондагорашон метавон Ашкониёнро посдори арзишҳои тамаддун ва фарҳанги ориёӣҳо (баъди аз заволи ҳукумати юнону мақдуниҳо) дар манотиқи ғарбии Ориёно номид. Корномаи шоҳони Порт аз Аршак то Мехрдоди II дар ростои эҳёи оини кишвардории ориёӣҳо – дар навбати аввал шикасти юнону мақдуниҳо ва баъдан румиҳо нишони часорати аҷдоди тоҷикон мебошад. Портҳо дар манотиқи суқунати ақвоми ориёӣ ба раванди густариши тамаддуни ҳеллинизм хотима гузоштанд. Маҳз, ба ҳамин хотир имрӯз онҳоро посдори тамаддуни ориёӣ ва оини кишвардории аҷдоди тоҷикон меномем. Бо ташаббуси онҳо забону фарҳанг ва расму оини ниёкон эҳё ва ҳифз гардид;

5. Ташкили давлати Кушониён дар таърихи ақвоми ориёӣҳои шарқӣ ва пешрафти тамаддуни ориёӣ як таҳавуллоти ҷиддӣ маҳсуб меёфт. Бузургтарин хидмати онҳо поён додан ба ҳукумати юнону мақдуниҳо дар сарзамини Бохтар буд. Кушониён унсурҳои тамаддун ва фарҳанги ориёиро дар сарзамини Бохтар ва манотиқи ҳамҷавори он эҳё намуданд. Талоши шоҳони кушонӣ, махсусан Вима Кадфиз ва Канишкаи Кабир боис гардид, ки давлати қудратманди Кушониён мақоми фарҳангӣ ва бозаргонии ақвоми ориёӣҳоро дар Роҳи бузурги абрешим устувор намояд. Сиёсати ислохотхоҳонаи шоҳони кушонӣ дар ҳаёти мардуми Бохтар як гардиши кулӣ ба вучуд овард. Кушониён дар раванди бархӯрди тамаддунҳо (тамаддуни юнонӣ, чинӣ ва Ҳинди Бостон) унсурҳои фарҳанги ориёиро ҳифз ва тақвият бахшиданд. Дар пасманзари сиёсати таҳаммулгароии шоҳони кушонӣ як фазои озоди эътиқоду андеша ба миён омад, ки мисоли онро мо дар ёдгориҳои бостонӣ, махсусан Ойхонум ва катибаҳои Сурхкуталу Работак мебинем;

6. Дар ҳоле, ки давлатҳои Порту Кушониён посдори тамаддуни ориёӣ эътироф мешаванд, пас Сосониён дар муддати наздик ба 500 сол онро рушд бахшиданд. Шоҳаншоҳони Сосонӣ аз аҳди Ардашер то Хусрави Парвиз ба унвони меросбари Ҳахоманишиён дар таърихи давлатдории аҷдоди тоҷикон хидмати арзанда намуданд. Дар таърихи давлатдории ориёӣҳо Сосониён баъд

аз Ҳахоманишиён дувумин шоҳаншоҳии қудратманду тавоно маҳсуб меёбанд. Сосониён бо ташкили бузургтарин марказҳои фарҳангӣ, илмӣ ва иқтисодӣ Эронро ба маркази тамаддуни ҷаҳон табдил доданд. Ҳатто, минбаъд Хилофати араб аз маркази Тайсафун (Бағдод) идора мешуд. Сосониён на танҳо дар машриқзамин, балки дар тамаддуни ҷаҳонӣ як таҳаввулот ба миён оварданд. Махсусан, оини давлатдории онҳо тавачҷуҳи аксар донишмандонро ҷалб намудааст. Низоми кишвардории Сосониён баъдан дар Хилофат низ мавриди қабул афтод. Заъфи шоҳаншоҳии Сосониён ҳамон низоми табақотӣ буд, ки минбаъд сабаби муноқишаҳои иҷтимоӣ ва заволи давлат гардид;

7. Масъалаи асли баромади қавми Ҳайтолиён дар осори Эмомалӣ Раҳмон бо истифода аз манбаъҳои таърихӣ таҳлилу баррасӣ гардидааст. Дар ин асос Ҳайтолиён ба монанди Кушониён сирф ба қавми турониёни ориёӣ нисбат ва зиёда аз сад сол дар ҳудуди Бохтар давлатдорӣ доштанд. Онҳо ба гурӯҳи ориёӣҳои шарқӣ шомил мешуданд. Аз лиҳози забонӣ ва расму оин бо мардумони дигари ориёӣ муштарақоти зиёд доштанд, ки дар диссертатсия бо далелҳои муътамади илмӣ асоснок шудааст;

8. Дар осори Эмомалӣ Раҳмон сиёсати забткоронаи арабҳо дар сарзаминҳои тоҷикнишин бо тафсил баррасӣ гардидааст. Ин сиёсат дар манотиқи тоҷикнишин бо як вижагӣ дар ду давра амалӣ гардид. Дар марҳалаи аввал арабҳо шоҳаншоҳии Сосониёнро шикаст дода, Эронро Хуросонро тасхир намуданд. То соли 705 ислом дар ҳудуди маъмулан интишор ва низоми иморат ташкил шуд. Дар марҳалаи дувум бошад сарзамини Варорӯд забт шуд ва то ибтидои асри IX ислом дар ин минтақа паҳн гардид. Дар марҳалаи якум ин сиёсат комилан хусусияти истисморӣ дошт ва дар марҳалаи дуюм бошад, акнун дастаҳо ва саркардаҳои маҳаллӣ дар интишори ислом саҳм гузоштанд;

9. Дарку фаҳмиши шариаи исломӣ аз ҷониби мардумони Хуросону Мовароуннаҳр ва сиёсати золимонаи хулафои араб сабаби зуҳури ҳаракатҳои озодихоҳӣ гардид. Акнун ин маънои онро дошт, ки ислом қабул асту ҳукумати араб не. Яъне, ин шуру исёнҳо аксар на муқобили ислом, балки натиҷаи қавмситезии арабҳо буд, ки мутобиқи онҳо дигар арабҳо ҳуқуқи маънавии

ҳукумат дар ин минтақаро надоштанд. Он чи арабҳо ба сарзамини аҷдоди тоҷикон оварданду паҳн намудан мехостанд, худ муқобили меъёри он амал карданд. Бинобар ин, дар минтақа ҳаракатҳои мардумӣ таҳти роҳбарии Деваштич, Муқаннаъ ва Сумбоди Муғ сар зад, ки баъзе муаррихони дарборӣ аз онҳо беасос интиқод менамоянд;

10. Неҳзати шуубия дар заминаи сиёсати таассубомези халифаҳои улавӣ ба амал омада, минбаъд ба афкори ҷомеа таъсири амиқ расонид. Аз омӯзиши осори Эмомалӣ Раҳмон бармеояд, ки танҳо бедории миллӣ ва асабияти қавмӣ ба пайравони неҳзати шуубия имкон дод, ки бо зехни худ дар қиболи сиёсати таассубомези баъзе аз хулафои араб истодагарӣ намоянд. Ба пайравони ин фирқаи худогоҳ муяссар гардид, ки на танҳо бартарии фарҳангу тамаддуни хешро ба арабҳо собит созанд, балки ҳамчун пешвоёни ҷаҳони ислом дар густаришу рушди таълимоти исломӣ хидмат намоянд. Дар заминаи мактаби шуубиҳо минбаъд даҳҳо донишманду мутафаккири тоҷик ба камол расид, ки ҳар як бо зехну хиради хеш дар Шарқи исломӣ маъмулу машҳур гардиданд. Арабҳо дар муддати кӯтоҳе аллакай дарк намуданд, ки мардумони Аҷам ба чи қодиранд. Муборизаҳои фикрӣ ҳаракоти истиқлолхоҳӣ аъробро водор намуд, ки намояндаҳои муътабару саршиноси маҳаллии тоҷикро ба низоми идорӣ ҷалб намоянд;

11. Бо инъикоси ҳадамоти сулолаҳои маҳаллии тоҷик, чун Бармакиён, Саҳлиён ва Ковусиён метавон гуфт, ки қисми меҳварии консепсияи Эмомалӣ Раҳмон дар роҳи омӯзиши таърихи халқи тоҷик, пеш аз ҳама дар партави ҳифзи манфиатҳои миллӣ ва гиромидошти корномаи чехраҳои мондагори миллат таҳия шудааст. Новобаста аз шикасту реҳт, тоҷикон дар ҷаҳони ислом ва берун аз он собит намуданд, ки дар сиёсат ва илму фарҳанг бартарӣ доранд ва бе ширкати онҳо хилофати оламшумуле чун Аббосиён наметавонад побарҷо бошад. Дар радифи густариши ислом ва рушди улуми исломӣ, ҳамчунин дар олами сиёсат ва ҳарбу мубориза низ ниёкони тоҷикон ҷойгоҳи шоиста доштанд. Дар робита ба ин, бояд гуфт, ки на ҳама халқҳои ҳамҷавор ҳоло ба марҳилаи ташаккул расида буданд. Бо омӯзиши осори Эмомалӣ Раҳмон ва дигар

манбаъҳои муътамади таърихӣ маълум мешавад, ки бар хилофи фарзияи баъзе донишмандон тоҷикон бо сайфу қалам дар рушди тамаддуни исломӣ хидмат кардаанд ва корномаи Салмони Форс, Абумуслими Хуросонӣ то Тоҳириёну Сомониён далели ин гуфтаҳост;

12. Тоҳириён пас аз Бармакиёну Саҳлиён муддати зиёда аз панҷоҳ сол ба арсаи сиёсат ва давлатдорӣ расиданд ва рисолати истиқлолхоҳиро дар радифи дигар вазифаҳо пеш бурданд. Маҳз намояндагони ин сулола, монанди Тоҳир ибни Ҳусайн ва Абдуллоҳ ибни Тоҳир бо тавону хиради хеш на танҳо дар Хуросон, балки дар тамоми қаламрави хилофат нуфузу мартабаи хос пайдо карданд. Ҳамчунин, онҳо ба унвони афроди таҳсилдида дар радифи забону фарҳанги худ ба арабӣ ва арзишҳои исломӣ арҷ мегузоштанд. Намояндагони сулолаи Тоҳириён дар радифи ҳимоя аз дини ислом, барои рушди асабияти қавмӣ ва унсурҳои фарҳанги маҳаллӣ талоши зиёде намуданд.

13. Саффорӣён новобаста аз қудрати ҷиҳил солашон нақши бузургу мондагоре дар таърих гузошта, баъди Тоҳириён оину суннати давлатдорӣ ва истиқлоли мардуми Хуросонро ба маротиб такмил ва неҳзатҳои милливу озодихоҳиро миёни тоҷикон такон доданд. Давлати Саффорӣён асосан дар таркиби худ намояндагони мардуми заҳматкашу мазлум, ҷавонмардону айёрони адолатхоҳ ва дигар қишрҳои ҷомеаро муттаҳид менамуд. Онҳо бо корномаи хеш ба таъсиси нахустин давлати миллии тоҷикон – Сомониён замина гузоштанд. Корномаи Яъқуб ибни Лайс намунаи олии ҳимоя аз арзишҳои миллӣ ва мардуми заҳматкаш мебошад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсиониро маълумоти дақиқ, маълумоти муътамади сарчашмаҳои таърихӣ, маводди таҳқиқотӣ, коркарди натиҷаҳои таҳқиқот, ҳаҷми интишорот, таҳлил, баррасӣ ва муқоисаи илмию амалии нуқтаҳои асосии таҳқиқот, тақозо менамоянд. Ҳулосаву тавсияҳо дар асоси таҳлили илмии натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва амалӣ пешниҳод гардидааст.

Марҳалаҳои таҳқиқот. Давраи таҳқиқоти диссертатсионӣ фарогири нимаи дууми ҳазорсолаи II то мелод – асри IX мелодӣ мебошад.

Пойгоҳи иттилоотӣ ва озмоишии таҳқиқотро сарчашмаҳои таърихӣ маҳфуз дар марказҳои нусаҳои хатҳои шаҳри Душанбе, Ганҷинаи мероси хатҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, шӯбаи дастхатҳои Шарқ ва адабиёти Эрони «Китобхонаи милли»-и Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, «Маркази илмӣ-таҳқиқотии Пешвои миллат» дар назди ДМТ, китобхонаи Энциклопедияи миллии тоҷик, китобхонаҳои шахсӣ, ҳамчунин диссертатсияҳо, адабиёти илмӣ, порталҳои иттилоотӣ, сомонҳои расмӣ марбут ба мавзӯи таҳқиқот ва маълумоти матбуоти даврӣ ташкил менамоянд.

Чаҳорҷӯбаи хронологии таҳқиқот аз ташаккули тамаддуни ориёӣ (нимаи дуҷуми ҳазораи II мелод) оғоз гардида, раванди ташаккул ва густариши дину оинҳои бостонии ориёӣ, замони ҳукумати Ҳахоманишиён, Порт, Кушонӣён, Ҳайтолиён, Сосониён, сиёсати забткоронаи арабҳо ва интишори ислом дар манотиқи тоҷикнишин, муборизаи озодихонаи мардумони Хуросону Мовароуннаҳр дар қиблаи арабҳо, ниҳзати шуубия, қудратёбии сулолаҳои маҳаллии Бармакиён, Саҳлиён, Ковусиён, дар касби қудрати хонадонҳои Тоҳириёну Саффорӣён дар Хуросону Мовароуннаҳр ва таназзули ҳукумати онҳоро фаро мегирад.

Чаҳорҷӯбаи ҷуғрофӣ таҳқиқот ҳудудҳои таърихӣ Эрон, Осиёи Марказӣ, Афғонистон ва қисман Покистону Ҳиндустонро, ҳамчунин минтақаи сукунати ниёкони тоҷикон – ориёӣҳо дар бар мегирад.

Тасвӣ ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар кафедраи таърихи халқи тоҷики факултети таърихи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода ва дар ҷаласаҳои муштараки кафедраи мазкур ва кафедраи таърихнигорӣ ва архившиносӣ муҳокима шудааст. Матлабҳои назариявӣ ва амалии таҳқиқот, пешниҳоду тавсияҳои диссертатсия дар маводи конференсияи сатҳи байнлампалӣ, ҷумҳуриявӣ ва донишгоҳӣ баён шуда, бо забони тоҷикӣ нашр шудаанд.

Ҳамчунин, дар 28 мақолаи илмӣ ва илмӣ-оммавие, ки 19-тои он дар нашрияҳои тақризшавандаи маҷаллаҳои ҚОА-и назди Вазорати илм ва маълумоти олии Федератсияи Русия ва ҚОА назди Президенти ҚТ ворид буда,

дар 2 монографияи муаллиф «Саҳми Эмомалӣ Раҳмон дар омӯзиши таърихи тамаддун ва давлатдории ориёӣ» (2020) ва «Освещение древней истории таджикского народа в трудах Эмомали Рахмона» (2022) инъикос ёфтааст.

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Мазмуни асосии диссертатсия дар 2 монография ва 28 мақолаи илмӣ инъикос шудааст. Аз ин миён 19 мақола дар маҷаллаҳои тақризишавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 6 мақола дар конференсияҳои илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ ба таърифи расидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия дар ҳаҷми 345 саҳифаи компютерӣ таълиф шуда, фарогири аҳдоф ва вазифаҳои таҳқиқот, пешгуфтор, панҷ боб, ёздаҳ зербоб, хулоса ва рӯйхати сарчашмаву адабиёти истифодашуда (422 номгӯй) мебошад.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддимаи диссертатсия мубрам будани масъалаи таҳқиқшаванда асоснок гардида, асосҳои назариявӣ, заминаҳои меъёрӣ, методологӣ, навгониҳои илмӣ ва нуқтаҳои илмии ба ҳимоя пешниҳодшаванда, аҳамияти назариявӣ ва амалии диссертатсия муайян карда шудааст. Дар ин радиф тавсиби натиҷаҳои масъалаи таҳқиқшаванда ва сохтори диссертатсия пешбинӣ гардидааст.

Боби якуми диссертатсия «**Бозтоби масоили мубрами таърихи ақвоми ориёӣ дар осори Эмомалӣ Раҳмон**» ном дошта, аз ду зербоб иборат мебошад.

Зербоби якуми боб «**Масоили назариявӣ-методологии омӯзиши таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёнаи халқи тоҷик**» номгузорӣ шудааст. Дар он концепсия ва методологияи мухталифи таҳқиқотии муҳаққиқони ватанию хориҷӣ дар пажӯҳиши таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёнаи халқи тоҷик таҳлилу баррасӣ мегардад. Назария ва методологияи таҳқиқотии муҳаққиқон ба таври зайл баррасӣ мегардад:

Дар навбати аввал, осори муаррихону муҳаққиқони аврупоӣ ва амрикоӣ тавсиф мегардад, ки аксар бар асоси концепсияи тамаддунии омӯзишу таҳқиқи таърих таълиф шудаанд. Махсусан, доир ба таърихи аҳди бостон ва

асримиёнагии халқи тоҷик (то асри IX) В. Дюрант [153], А. Тойнбӣ [184], Р. Линтон [160], К. Ҳовер [186], Л. Ҳерценберг [65], В. Гинзбург [66], Н. Дибвойз [73], Ф. Ҳордӣ [187], М. Дунон [155], Ч. Фрезер [114], Г. Уэллс [112], С. Ҳантингтон [116], Д. Сурдел [109], А. Кристенсен [158], Ч.С. Тримингэм [111], Г.Э. Грюнебаум [70], А. Мюллер [97; 98], Р. Фрай [104], Э. Бенвенист [152], П. Сайкс [175], Т. Нёлдеке [170], О. Шпенглер [122], А. Метз [162], Ф. Старр [138] ва дигарон таҳқиқот анҷом доданд.

Дар маркази диққати ин муҳаққиқон асли баромади қавмҳои ориёӣ, хостгоҳи онҳо ва раванди густариш, интишор ва таъсири мутақобилаи тамаддуни ориёӣ ва ислом қарор гирифтааст. Ҳарчанд, донишмандони аврупоӣ ва амрикоӣ ба унвони аввалин муҳаққиқон аз нигоҳи тамаддунӣ ба омӯзиш ва таҳқиқи таърихи аҳди бостон ва асримиёнагии халқи тоҷик тавачҷуҳ зоҳир намудаанд, вале дар байни онҳо дар хусуси аксар масъалаҳои таҳқиқшаванда ақидаҳои гуногун вучуд дорад. Бо вучуди ин, концепсияи тамаддунии омӯзиши таърих имкон дод, ки бисёр масъалаҳои норӯшан ҳалли мусбии худро ёбанд.

Аз нигоҳи назариявӣ ва методологияи омӯзишу пажӯҳиши таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёнаи халқи тоҷик дар навбати дуҷум метавон осори олимони рус ва шуравиро мавриди баррасӣ қарор дод. Бояд гуфт, ки аксари ин муҳаққиқон ба таърихи аҳди бостон ва асрҳои миёна аз назари концепсияи марксистӣ-ленинӣ, яъне синфӣ (форматсионӣ) баҳогузорӣ мекарданд. Масъалаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии ин марҳалаи таърихӣ дар осори Т. Гамкрелидзе [62; 63], Р. Гиршман [67], Е. Грантовский [69], В. Иванов [62], Е.Е. Кузмина [86], М. Дяконов [74], А. Колесников [80], К. Красухин [84], Г.А. Кошеленко [83], В. Кузнецов [85], В. Лившиц [88], В. Луконин [89], А. Манделштам [90], В. Массон [92; 93], И. Оранский [102], Г. Пугаченкова [103], Б.И. Вайнберг, Б. Ставиский [59], В. Струве [108], М. Шендаков [120] ва дигарон таҳлил шуд.

Дар маҷмӯъ, муҳаққиқону донишмандони рус масоили мубрами таърихи халқи тоҷикро аз аҳди бостон то замони Сомониён маъмулан бо назардошти методологияи марксистӣ-ленинӣ арзёбӣ менамоянд, вале на ҳама таҳқиқоти

онҳо объективӣ мебошанд. Дар осори мазкур баъзе масъалаҳо нисбӣ ва якҷониба баҳогузорӣ шудааст, ки дар раванди ин таҳқиқот ба онҳо ишора мегардад.

Бо тавачҷуҳ ба усулу методологияи таҳқиқу баррасии масоили мубрами таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёнаи халқи тоҷик осори муҳаққиқони эронӣ хеле арзишманд аст. Аз миёни муҳаққиқони эронӣ, махсусан шеваи нигориш ва услуби пажӯҳиши П. Ҳасан [176], А. Ризой [181], Ҷ. Оштиёнӣ [173; 174], И. Пурдовуд [177; 178], М. Малоирӣ [161], С.М. Ровандӣ [182], Ҳ. Разӣ [34; 179; 180], Э. Искандарӣ [156], М. Муҳаммадӣ [36], Э. Табарӣ [183], Р. Шаҳрзод [188], Ҷ. Машкур [165], Саъид Нафисӣ [167; 168; 169] дар мавриди баъзе масъалаҳои бунёдии таърихи халқи тоҷик муассир мебошад.

Арзиши осори мазкур дар он ифода меёбад, ки дар нигориши онҳо бештар ба манбаъҳои таърихӣ дасти аввал рӯчӯ шудааст. Ҳарчанд, дар осори муҳаққиқони эронӣ аз усул ва методологияи мухталифи таҳқиқоти илмӣ истифода мешавад, вале таъсири консепсияи тамаддунии таҳқиқи таърих дар онҳо бештар аст. Осори муҳаққиқони эронӣ барои пажӯҳиши масоили мубрами таърихи аҳди бостон ва асрҳои миёна арзиши муҳим дорад, ки истифода аз он ба манфиати кор аст. Вале баъзе зери таъсири идеология ва мафкураи замон навишта шудаанд, ки наметавон заъфу камбуди онҳоро нодида гирифт.

Бо тавачҷуҳ ба масоили назариявӣ ва услуби таҳқиқот, осори муҳаққиқони ватанӣ дар омӯзиши масоили мубрами таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёна ҷойгоҳ ва арзиши хос доранд. Аксар муҳаққиқони тоҷик давраи мазкурро бар асоси методологияи марксистӣ-ленинӣ мавриди пажӯҳиш қарор додаанд. Дар ин самт аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик Б. Ғафуров [64; 127], Н. Неъматов [100; 101], А. Мухторов [133], Ю. Яъқубов [146], А. Ҷалилов [171; 172], Р.Я. Шарифов [119; 200; 201; 202; 203], М. Исоматов [76], Қ. Расулиён [135], Н. Ҳақимов [140], Н. Амиршоҳӣ [125], Ғ. Ғоибов [128; 129], М. Ҳазраткулов [139], Н. Хоҷаева [117; 118], Ф. Носирова [99], С. Муллоҷонов [193; 194], Х. Муминзода [96], С. Раҷабов [136], А. Ҳақназаров [141; 142; 143],

Л. Бойматов [126], Ҳ. Камол [131], Т.М. Ғуломов [189], Н.С. Муродов [91] ва дигарон таҳқоти мондагоре анҷом дода шудаанд.

Бояд гуфт, ки муҳаққиқони мактаби таърихнигории шуравии Тоҷикистон, махсусан Б. Ғафуров, Н. Неъматов, А. Мухторов, Ю. Яъқубов, А. Ҷалилов, Ғ. Ғоибов новобаста аз қорбурди консепсияи марксистӣ-ленинӣ доир ба масоили мубрами таърихи халқи тоҷик назарияҳои нави илмиро ироа додаанд, ки то ҳол дар дохил ва хориҷи кишвар ҷонибдори зиёд дорад.

Муҳаққиқони замони истиқлол таърихи халқи тоҷикро дар партави манфиатҳои миллӣ аз нигоҳи консепсияи тамаддунӣ таҳқиқ менамоянд.

Таҳлили осори муаррихони болозикр нишон медиҳад, ки аксари онҳо бар асоси консепсияҳои мухталиф ба мавзуи хостгоҳ, муҳочират, забон, урфу одат, оини давлатдорӣ ақвоми ориёӣ, раванди истилои араб ва паҳншавии дини ислом, муборизаҳои озодихоҳии мардумони Хуросону Мовароуннаҳр бар муқобили арабҳо, неҳзатҳои фикрӣ, таъсиси аввалин давлатҳои маҳаллӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр рӯчуъ карда, дар ин маврид андешаҳои гуногун доранд. Аз сӯи дигар, дар осори ин муаррихон баъзе масъалаҳои муҳим бар пояи андешаи муҳаққиқони хориҷӣ баррасӣ шуда, дар таърихнигорӣ тоҷик то ҳол нисбат ба решаёбии онҳо назари қотеъ мушоҳида намешавад.

Дар робита ба асосҳои назариявии омӯзиши масъалаи таҳқиқи мо осори муҳаққиқони дигар кишварҳои Осиеи Марказӣ ва Афғонистон монанди Ш. Нуъмонӣ [171; 172], А. Ҳабибӣ [147; 148; 149; 150], М.М. Ғубор [163], Т. Қодирова [79] ва дигарон низ доир ба масоили мухталифи таърихи аҳди бостон ва асримиёнагии манотиқи тоҷикнишин судманд мебошанд. Бояд гуфт, баъзе аз муҳаққиқони кишварҳои ҳамҷавор ба ҷои решаёбии ҳақиқати таърихӣ, бештар ба таърихсозӣ майл доранд [77; 78]. Бинобар ин, зарур аст, ки доир ба омӯзиши масъалаҳои мубрами таҳқиқотӣ бештар ба манбаъҳои таърихӣ тавачҷуҳ шавад.

Ҳамин тавр, муҳаққиқони дохилию хориҷӣ бар асоси консепсия ва методи таҳқиқотӣ ба худ муносиб ва таҳлилу баррасии сарчашмаҳо роҷеъ ба масъалаҳои мухталифи таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёна назарияи хешро иброз кардаанд. Дар осори муҳаққиқони ғавқулзикр аксар масъалаҳои

марбут ба мавзуи таҳқиқоти мо зери таъсири омилҳои субъективӣ ва объективӣ якранг баррасӣ нашудаанд. Бинобар ин, дар рафти таҳқиқот мо осори муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ дар муқоиса бо осори Эмомалӣ Раҳмон мавриди истифода ва омӯзиш қарор гирифтанд.

Бояд гуфт, ки дар ин миён Эмомалӣ Раҳмон тавассути осори мондагораш ба концепсияи нави таҳқиқоти таърихи аҳди бостон ва асрҳои миёнаи халқи тоҷик асос гузошт, ки барои решаёбии манфиатҳои миллии тоҷикон аҳаммияти хос дорад. Эмомалӣ Раҳмон дар осораш ба хоители тақвияти худшиносии миллӣ бештар ба зарурати пажӯҳиши амиқи масъалаҳои мубрами таърихи аҳди бостони тоҷикон дар шароити муосир, аз ҷумла, ташаккули ақвоми ҳиндуаврупой ва ҳиндуориёӣ, ақвоми ориёӣ дар Осиёи Марказӣ, оини давлатдорӣ, эътиқоду бовариҳои мардумони ориёӣ дар мисоли меҳрпарастӣ, зурвония, зардуштия, пайдоиши дини ислом, ҳуҷуми арабҳо ва интишори ислом дар манотиқи тоҷикнишин, ҳаракатҳои озодихоҳии мардумони Аҷам дар қиблаи арабҳо, ҷунбишҳои фикрии мардумони Хуросону Мовароуннаҳр ба муқобили арабҳо, нақши тоҷикон дар густариши тамаддуни исломӣ, нуфузи сулолаҳои маҳалии тоҷик – Бармакиён, Саҳлиён ва Ковусиён дар Хилофати араб, таъсири ҳукумати Тоҳириён ва Сафғориён, ташаккул ва рушди забонҳои ориёӣ, ҳаёт ва рӯзгори чеҳраҳои мондагори халқи тоҷик ва амсоли он такид менамояд [21; 11; 18; 5; 12].

Аз ин бармеояд, ки дар осори Эмомалӣ Раҳмон омӯзиши таърихи бостони халқи тоҷик то рӯзгори Сомониён бар асоси концепсияи нав, яъне бо таваҷҷуҳ ба решаёбии манфиатҳои миллӣ, ҳифзи арзишҳои таърихӣ ва фарҳанги ниёкон роҳандозӣ шудааст. Албатта, ин концепсия аз доираи идеологияи табақотӣ берун рафта, ба шавоҳиди манобеъи таърихӣ ва осори мустанади олимони дохилию хориҷӣ арҷ мегузорад. Дар осори Эмомалӣ Раҳмон бори аввал аз концепсияе истифода шуд, ки асоси онро методи муқоисавӣ ва таҳлилий ташкил медиҳад. Дар ин гуна осор ҳаводиси таърихӣ бо таваҷҷуҳ ба воқеияти дирӯзу имрӯз таҳлилу баррасӣ мешавад, ки дарки моҳияти он барои хонанда фаҳмо мебошад.

Зербоби дувуми боби аввал «Таҳқиқи масъалаи ақвоми ориёӣ дар осори Эмомалӣ Раҳмон» номгузорӣ шудааст. Зикр меградад, ки дар хусуси масоили мубрами таърихи ақвоми ориёӣ, махсусан ориёӣҳои шарқӣ дар сарзамини имрӯзаи Осиёи Марказӣ муҳаққиқони варзидаи ватанӣ ва хориҷӣ, ба мисли Т.В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов [62; 63], Ж. Дюмезил [75], В.М. Массон [92; 93], В.И. Сарияниди [105], Н. Виноградова [61], Е.Е. Кузмина [86], В.И. Абаев [54], А. Аскарров, Ю.Ф. Буряков [55], М. Муин [164], Б. Ғафуров [127], Ю. Яъқубов [146], М. Ҳазратқулов [139] ва дигарон таҳқиқот анҷом додаанд.

Эмомалӣ Раҳмон дар радифи чунин муаррихони сатҳи ҷаҳонӣ роҷеъ ба таъриху фарҳанги ориёӣ якҷанд асар рӯи ҷоп овард. Бояд афзуд, ки қаблан ягон сарвари дигаре барои муаррифии тамаддуни ориёӣ чунин иқдом накарда буд. Китоби «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ» аз панҷ боби алоҳида иборат аст. Дар боби аввали китоб «Муруре ба сароғози таърих ва фарҳанги ориёӣҳо» масъалаҳои муҳимме, аз қабилҳои хостгоҳ ва омилҳои парокандашавии ҳиндуаврупориён ва ҳиндуориёӣҳо, таъриху тамаддуни ориёӣ дар Осиёи Марказӣ ва вижагҳои шаклгирии он мавриди таҳлилу омӯзиш қарор гирифтааст. Дар ин асари Эмомалӣ Раҳмон бештар ба манобеъи таърихӣ, бозёфти бостоншиносӣ, мадорики забоншиносии муқоисавӣ ва этнографӣ таваҷҷуҳ мешавад [3-М, с. 56-61].

Муаллиф дар асоси осори Эмомалӣ Раҳмон барои собит кардани таъриху фарҳанги қадимаи ориёӣҳо бештар ба бозёфти бостоншиносӣ дар Панҷакати бостонӣ (маданияти Саразм), доманакӯҳи Капатоғи Туркманистон (маданияти Ҷайтун), Олтинтеппа (маданияти ҳавзаи Мурғобу Марв), Намозгоҳтеппа (қисмати ғарбии дарёи Течен), тамаддуни Марғуш (Бохтар), бошишгоҳи бостонӣ дар резишгоҳи Мурғоб (Балхоб, Самангонрӯд, Чаганрӯд, Шеробод, Ому), соҳилҳои миёнаи рӯди Ому, Сафолтеппа, Ҷарқутан, Даштлӣ, осори неолит дар Хоразми қадим (Ҷонбозқалъа, Чакил, Оқчадар, Бӯрлӣ), бошишгоҳи Сарғозон дар наздикии Самарқанд, Теппаи Ғозӣён (Ҳисор), Тутқавул, Норақ, Сойи Сайёд, Дараи Шур, Кангуртут, Бӯлени Поён дар ноҳияи Данғара ва Кӯлоб рӯ меорад [18, с. 4].

Муҳаққиқ дар ин чо маҳз ба минтақаи сукунати ориёиҳо ва муҳочирати минбаъдаи онҳо ба Ҳинд, Эрони Ғарбӣ ва Осиёи Хурд таваҷҷуҳ менамояд.

Ба назари инҷониб, дар ҳоли ҳозир барои ташҳиси дурусти хостгоҳ ва манотиқи сукунати ориёиҳо мадорики бостоншиносӣ бисёр муассир аст. Тӯли солҳои охир бо кашф чандин осори бостонӣ баъзе гиреҳҳои сарбастаи таърихи тамаддуни ориёӣ мушаххас шуд.

Мо вижагии осори Эмомалӣ Раҳмонро дар қиёс бо таҳқиқоти муаррихон дар он мебинем, ки муаллиф бештар ба қиёси бозёфти бостоншиносӣ ва мадорики забоншиносӣ таваҷҷуҳ намудааст.

Эмомалӣ Раҳмон таҳқиқи бошишгоҳи аҳди биринчро дар Даҳана, Тошгузар, Тутқавул, Ғелоту Лӯликутал ва Каримбердӣ муҳим арёзёбӣ менамояд. Аз таҳқиқи ёдгориҳои археологӣ, осори Эмомалӣ Раҳмон ва дигар муаррихон чунин бардошт мешавад, ки Осиёи Марказӣ, махсусан сарзамини ҳозираи Тоҷикистон чузъе аз хостгоҳи ориёиҳо ба шумор меравад.

Дар робита ба ин бояд гуфт, ки сарчашмаҳои бостоншиносӣ ягона далоили қотей дар омӯзиши таърихи бостон ба шумор мераванд. Аксар ёдгориҳои бостонӣ, ки Эмомалӣ Раҳмон дар осораш аз онҳо ба унвони мадорики мустанад ёд мекунад, дар сарзамини Осиёи Марказӣ ва манотиқи ҳамҷавори он ҷойдоранд. Тамоми осори бостонӣ рози нухуфтаи таърих ақвом ва тамаддуни ориёиро дар Осиёи Марказӣ ошкор месозанд.

Масъалаи дигари таърихи ақвоми ориёӣ, ки дар осори Эмомалӣ Раҳмон ба омӯзиши он таваҷҷуҳ мешавад, нуфуз ва ҷойгоҳи тамаддуни ориёӣ мебошад. Муаррихони ориёишинос бар он назаранд, ки тамаддуни ориёӣ дар сарзамини фароҳе аз сарҳади Чин то Осиёи Хурд нуфуз дошт. Ба ақидаи аксар донишмандон, ниёкони тоҷик то замони истилои арабҳо дар ин манотик ҷойгоҳи шоиста доштанд, вале баъди интишори ислом гӯё тамаддуни ориёӣ ба завол рӯ овард. Ба назари Эмомалӣ Раҳмон чунин маънидод намудани масъала комилан иштибоҳ аст. Дар ин хусус ӯ таъкид менамояд, ки то вақте муаллифони воқеии ҳар тамаддун вучуддоранд, тамаддуни он халқ низ аз байн намеравад [18, с. 9-10]. Бинобар ин, баъди интишори ислом тамаддуни

ориёӣ на танҳо нуфузи худро ҳифз кард, балки дар ташақули «тамаддуни исломӣ» таъсири муассире гузошт.

Дар ин хусус ҳаминро мебоҷад гуфт, ки дар радифи интишори дини ислом дар сарзамини фарохи Хилофат мактабҳои нави мазҳабӣ, илмӣ ва фарҳангӣ ташақкул ёфтанд. Махсусан, фаъолият мактаби тиббии «Гунди Шопур» ба таври густарда пеш рафта, дар заминаи он олимону мутафаккирони тоҷику форс ба камол расиданд. Ҳамин тавр, бо густариши ислом дар миёни қавмҳои ориёӣ махсусан, тоҷикон на танҳо унсурҳои тамаддуни ориёӣ ҳифз шуд, балки меросбарони онҳо дар пешрафти тамаддуни исломӣ саҳм гузоштанд.

Ба назари муҳаққиқон таъсири маданияти ноҳияҳои ҳамҷавор дар пешрафти тамаддуни ориёӣ зиёд буд. Махсусан, дар осори Эмомалӣ Раҳмон аз таъсири маданияти Шумер ва навгонҳои маҳаллӣ дар ташаққули аносири тамаддуни ориёӣ сухан меравад. Ӯ ин таъсирро бештар дар рушду сайқали ҳунари зарфсозӣ ва мӯҳррезӣ мебинад.

Ба ақидаи мо, зуҳури ҳеч тамаддуно набояд ба пешрафти ҳаёти иҷтимоии мардумони алоҳида нисбат дод. Яъне таъсири унсурҳои фарҳанги халқҳои ҳамсоя ба пешрафти ин ё он тамаддун ҳатман ба чашм мерасад, ки тамаддуни ориёӣ низ аз ин гуфтаҳо орӣ нест. Пешрафту шуқуҳи тамаддун низ ба фарҳанги муштараки он вобаста аст. Чи қадаре, ки тамаддун доираи васеъро фаро гирад, ҳамон қадар шуқуҳманду пешрафта мегардад. Ҳамин аст, ки таъсири тамаддуни ориёӣ то замони мо ба ҳубӣ эҳсос мегардад. Он на танҳо ба таърихи иҷтимоии қавмҳои ориёӣ, балки минбаъд дар сарнавишти халқҳои ғайриориёӣ низ таъсири махсус расонид.

Зербоби савуми боби аввал «**Масъалаи давлатдорӣ сулолаҳои ориёӣ дар осори Эмомалӣ Раҳмон**» унвон дорад. Муаллиф таърихи давлатдорӣ ориёӣ – Ҳахоманишиён, Кушонӣён, Порт, Сосониён ва Ҳайтолиёнро дар асоси сарчашмаҳо ва осори Эмомалӣ Раҳмон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳад.

Эмомалӣ Раҳмон дар мавриди ҷойгоҳи тамаддуни Ҳахоманишиён менависад, ки «Ҳахоманишиҳо бо истинод ба фарҳангу маданияти қадимаи

ориёии худ ва истифодаи эҷодкоронаи таҷрибаи тамаддунҳои ҳамсоя санъату маданияти сифатан ҷадидеро ба вуҷуд овардаанд, ки зиёда аз 200 сол дар қисми калони Осиё ҳамчун дастоварди муҳим роиҷ буд ва ин тамаддуни волоро ба ворисони худ мерос гузоштанд» [18, с. 156]. Ӯ тамоми вижагиҳои рушди тамаддуни мардумони ориёиро дар аҳди империяи Ҳахоманишиён дар асоси мадракҳои бостоншиносию забоншиносӣ ва таҳқиқоти олимони варзида мавриди омӯзишу таҳлил қарор дода, дар ин маврид матлабаш аз назари таҳлилу қиёс аз осори дигарон фарқ дорад. Дар он таърихи давлатдорӣ ва тамаддуни Ҳахоманишиён аз нигоҳи нав ва ба талаботу меъёри илм ҷавобгӯ, мавриди инъикос қарор гирифтааст.

Таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмон нишон медиҳад, ки ӯ дар омӯзиши ин мавзӯ бештар ба чунин масъалаҳо тавачҷуҳ менамояд: раванди муборизаи Аршакиён ба муқобили юнону мақдуниҳо чиҳати касби қудрат дар Порт ва эҳёи оини давлатдории ориёӣҳо, шарҳу тавзеҳи чуғрофиёи таърихии Порт, вижагии низоми идории давлати Порт, таҳлилу баррасии авзои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, сиёсати хориҷии Порт ва мубориза бар зидди Селевкиёну Рум, саҳми Ашкониён дар эҳё ва рушди тамаддуни ориёӣ.

Эмомалӣ Раҳмон баъзе аз масоили мубрами давлатдории Кушониёнро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳад. Агарчи бисёр ҷанбаҳои таърихи давлатдории Кушониён бо тавачҷуҳ ба нақши онҳо дар пешрафти тамаддуни ориёӣ дар осори таърихӣ бозтоб ёфтааст, вале дар ин маврид то ҳол баъзе масоил норӯшан мебошад. Аз ин нигоҳ, Эмомалӣ Раҳмон дар таърихнигории тоҷик ба таҳқиқу баррасии амиқи ҷанд масъалаи давлатдории Кушониён таъкид менамояд: таърихи вуруди қавму қабоили юэҷӣ ба Осиёи Марказӣ ва тохтутози онҳо ба Бохтар (заволи ҳукумати юнону мақдуниҳо), таъсиси иттиҳоди сиёсии ақвоми ориёӣ дар Бохтар ва эҳёи оини давлатдории ориёӣҳо (яъне, таъсиси давлати Кушони Бузург), мушаххас намудани замони ҳукумати шоҳони кушонӣ дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ, тасвири дурусти чуғрофиёи таърихии давлати Кушон дар партави сиёсати кишваркушоии онҳо, ташҳиси дурусти иқдомоти Канишка барои тақвияти нуфузи давлат, баррасии муносибати

давлати Кушон бо империяи Чин ва густариши тиҷорат дар заминаи Роҳи бузурги абрешим, таҳлилу баррасии унсурҳои тамаддуни Кушон дар мисоли забон, дин ва меъмурию шаҳрсозӣ.

Дар осори Эмомалӣ Раҳмон ба чанд масъалаи давлатдории Сосониён бештар тавачҷуҳ мешавад: асли баромади Сосониён ва таъсиси шоҳаншоҳии қудратманди ориёӣ, нуфузу қудрати шоҳаншоҳии сосонӣ дар баробари давлатҳои ҳамсоя, вижагиҳои низоми идорӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар замони Сосониён, нақши дини зардуштӣ дар низоми давлатдории Сосониён.

Эмомалӣ Раҳмон барои ташҳиси дурусти таърихи аҳди ҳукумати Сосониён ва касби қудрати онҳо бештар ба маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ ва осори муаррихони асримиёнагӣ рӯчуъ менамояд.

Эмомалӣ Раҳмон бо тавачҷуҳ ба ин мушкилот, таҳқиқи чанд масъаларо дар бастагӣ ба қиёси мадорики бостоншиносӣ ва осори муаррихону сайёҳон дар таърихнигории давлати Ҳайтолиён зарур мешуморад: ташҳиси дурусти асли баромади этникии Ҳайтолиён ва таҳкими қудрати онҳо дар сарзамини Осиёи Марказӣ; тавсифи низоми муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ дар замони ҳайтолиён бар асоси осори хаттӣ ва модӣ, рақобати Ҳайтолиёну Сосониён ва паёмади он дар таърихи давлатдории ақвоми ориёӣ, ташҳиси дурусти ҷойгоҳи Ҳайтолиён дар рушди тамаддуни ориёӣ ва ташаккули асабияти қавмии ниёкони тоҷик.

Ба ақидаи инчониб ба Эмомалӣ Раҳмон муяссар гардидааст, ки дар асоси таҳлилу муқоисаи мадрақҳои муътамади таърихӣ ва таҳқиқоти муҳаққиқони ватаниву хоричӣ таҷрибаи таърихи давлатдории ақвоми ориёиро барои тарбияи вадандӯстии насли ҷавон ва шинохти решаҳои амиқи манфиатҳои миллӣ боз намояд. Ӯ дар радифи муаррихони касбӣ вижагиҳои давлатдории ақвоми ориёиро бо тавачҷуҳ ба марҳалаҳои ташаккули тамаддуни онҳо ва меъёрҳои хронологии таърихи ҷомеаи башарӣ мавриди омӯзиш қарор дод. Чунин иқдом бори аввал аз ҷониби Эмомалӣ Раҳмон ба таври илмӣ роҳандозӣ шуд. Агар академик Бобочон Ғафуров истилоҳи таърихи халқи тоҷикро ироа карда бошад, пас Эмомалӣ Раҳмон тавассути омӯзиши саҳифаҳои тираи таърихи ташаккули

давлатдорӣ ва тамаддуни ориёӣҳо яке аз бунёдгузори посдори оини давлатдорӣ ва таърихи тамаддуни ориёӣ мебошад. Осори илмӣ ва ташаббусҳои созандаш дар ин самт далели равшан аст. Новобаста аз касби сиёсатмадорӣ ба ӯ муассар гардид, ки дар инъикоси таърих тамоми методу усулҳои таҳқиқу омӯзиши илмро риоя намояд. Ӯ ҳамчун давлатмрд таҷрибаи давлатдорӣ аҷдоди хешро имрӯз сармашқи қор қарор додааст. Ин ташаббус имкон фароҳам овард, ки дар даврони истиқлол аз таҷриба ва беҳтарин унсурҳои оини давлатдорӣ ниёкон дар роҳи эъмори давлати миллию мутамаддин истифода гардад. Аз ҷониби Эмомалӣ Раҳмон ва дигар муаррихон пажӯҳишу таҳқиқи таърихи давлатдорӣ тоҷикон имрӯз ба маврид ва саривақтӣ мебошад. Зарур аст, ки оини давлатдорӣ ниёкони тоҷик барои наслҳои имрӯз ва ҷомеаи ҷаҳонӣ ба таври шоиста муаррифӣ гардад. Дар акси ҳол, таърихсозии баъзе халқҳои дигар метавонад ба арзишҳои таърихӣ мо таъсири манфӣ гузорад. Имрӯз бояд ҳатман миллати тоҷик бо огоҳии комил аз таҷрибаи давлатдорӣ ниёконамон, монанди Бохтар, Мод, Ҳахоманишиён, Порт, Кушонӣён, Ҳайтолиён ва Сосониён дар пешрафти тамаддуни башарӣ таъсири муассир гузорад.

Боби дувуми рисола «Дарачаи омӯзиши забон, эътиқод ва оинҳои дини ориёӣҳо дар осори Эмомалӣ Раҳмон» ном дошта, аз ду зербоб иборат мебошад.

Дар зербоби нахустин «Дидгоҳи Эмомалӣ Раҳмон роҷеъ ба хостгоҳи забони ақвоми ориёӣ» зикр мегардад, ки забонҳои ақвоми ориёӣ яке аз қадимтарин шохаҳои забони инсоният ба шумор меравад. Эмомалӣ Раҳмон дар радифи олимони варзида дар мавриди шинохти забони ниёкони тоҷикон – ориёӣҳо чанд асар таълиф намудааст [5; 21; 11; 18; 12]. Махсусан, китоби ӯро ба унвони «Забони миллат – ҳастии миллат» метавон дар ин мавзӯ нахустин таҳқиқоти ҷомеъ дар ибтидои асри XXI донист. Муаллиф дар ин асар таърихи такомули забони қавмҳои ориёиро бар асоси сарчашмаҳои таърихӣ ва натоиҷи таҳқиқоти муҳаққиқон тавсиф менамояд. Аз сӯи дигар, асари мазкур ҳулосаи таҳқиқоти муҳаққиқон, муаррихон, забоншиносон ва олимони машҳури эронӣ, тоҷик, фаронсавӣ, англис ва шуравӣ аст.

Баҳши аввали асар ба даврабандии марҳалаҳои тарвичу такомули забони ориёӣ бахшида шудааст. Ӯ дар аввал масъалаи пайвандҳои хешовандии забонҳои ҳиндуэронӣ ва ҳиндуаврупоиро баррасӣ карда, гурӯҳи аввалро шоҳаи бостонии ин хонаводаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ меномад, ки қариб дар тамоми ҷаҳон паҳн шуда буд. Ҳамчунин, ӯ дар асарҳои дигараш «Тоҷикон дар оинаи таърих» (дар чор китоб), «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ» ва «Ориёӣҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ» дар радифи фарҳангу забони ориёӣ, саргузашти нимасотири ва воқеи ин ақвомро бар асоси паҷӯиши донишмандони хориҷиву дохилӣ баррасӣ менамояд [21, 18; 11].

Дар осори Эмомалӣ Раҳмон доир ба таърихи ташаккул ва рушди забони ақвоми ориёӣ, махсусан забонҳои авестӣ, форсии қадим, форсии миёна, портӣ, бохтарӣ ва амсоли ин андешаҳои арзишманди илмӣ ироа мегардад. Эмомалӣ Раҳмон барои таснифи дурусти марҳалаҳои рушду такомули забонҳои бостони қавмҳои ориёитабори Эрону Осиёи Марказӣ аз натиҷаи охири таҳқиқоти муҳаққиқон, махсусан донишмандони аврупоӣ суд бурда, дар инъикоси ин масъала пеш аз ҳама ба қонуниятҳои илми забоншиносии муқоисавӣ ва хронологияи таърихӣ тавачҷуҳ намудааст. Аз ин лиҳоз, дар осори ӯ масъалаи даврабандӣ ва дастабандии хонаводаи забонҳои ҳиндуэронӣ аз дигарон фарқ мекунад. Дар замони истиқлоли Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон яке аз ҳаводорони таъриху тамаддуни ориёӣ мебошад, ки дар бобати унсури марказии он – забон китоби махсуси илмӣ рӯи ҷоп овард. Китоби мазкур дар рӯшан намудани баъзе масъалаҳои мубрами таърихи рушду такомули забонҳои бостонии ниёкони мо ҳамто надорад. Ӯ нақши ҳар як забонро вобаста ба виваҷҳои овой, тасрифотӣ ва корбурди онҳо дар умури идории давлатҳои ориёӣ бар асоси маъхазҳои забоншиносӣ мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Эмомалӣ Раҳмон мекӯшад дар асоси шинохти дурусти пайвандҳои хонаводагии забонҳои модӣ, форсии бостон, форсии миёна, портӣ, бохтарӣ, суғдӣ ва намунаи осори бозмондаи онҳо марҳалаҳои такомули забони имрӯзаи тоҷикиро амиқтар муаррифӣ намояд.

Эмомалӣ Раҳмон дар масъалаи шинохти хостгоҳи ориёӣ ва мароҳили такомули забони онҳо дар радифи натиҷаи таҳқиқоти олимони мазкур, бештар ба мадракҳои забоншиносӣ, таърихӣ, бостоншиносӣ ва ҷуғрофӣ рӯ меорад. Масалан, бар асоси сарчашмаҳои юнонӣ аз хостгоҳи ориёӣ ба номи Арйана (Ориён) ном мебарад [11, с. 17-19]. Аксар муҳаққиқони дигар низ дар асоси баррасии ин сарчашмаҳои ҳудуди зист ва минтақаи нуфузи забони ориёӣҳо ба даштҳои ҷануби Русия, соҳилҳои баҳри Сиёҳ, назди баҳри Азов то шимоли Қафқоз (скифҳо ва сарматҳо), Осиёи Марказӣ, минтақаҳои назди Сирдарё, қисмати шарқ то Туркистони шарқӣ (мардумони саккоӣ), водӣҳо ва воҳаҳои Осиёи Миёна дар ҳавзаи Зарафшон, Қашқадарё ва ноҳияҳои атрофи он (суғдӣҳо), поёноби Омӯ (хоразмӣҳо), болооб ва қисматҳои миёнаи соҳилҳои рост ва чапи Омӯ (бохтарӣҳо), як баҳши Хуросон то ҷануби Туркменистон (портҳо), шимолу ғарби Эрон (модҳо) ва ҷанубу ғарби Эрон (порсҳо) нисбат медиҳанд [7-М, с. 61-62].

Ба ақидаи мо, минбаъд дар натиҷаи муҳочирати бузурги ориёӣ ба сарзаминҳои шарқу ғарб лаҳҷаҳои ақвоми бар тарвичу такомул ба забони мустақили ин ё он халқи ориёитабор мубаддал гардид. Донишмандони ғарбӣ ин марҳалаи нахустини забони аҷдодии моро зуҳури шоҳаҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ меноманд, вале бар ин мо гуфта наметавонем, ки онҳо билқул аз ҳамдигар фарқ доштанд. Дар ин хусус Эмомалӣ Раҳмон бар ҳақ зикр менамояд, ки дар ин давраи тамаддуни бостонии мо қавмҳои ориёӣ ҳарчанд ба сарзамин ва кишварҳои мухталиф паҳн шуданд, вале асолати этникӣ ва фарҳангии худро нигоҳ доштанд ва забони худро дар осори бозмондашон бо таъкид ба муштаракоти забонӣ, фарҳангӣ, ва қавмӣ ориёӣ номидаанд [30].

Зербоби дувуми боби дувум «Сатҳи омӯзиши эътиқод ва оинҳои динии ориёӣ дар осори Эмомалӣ Раҳмон» ном дошта, ба тавсифи эътиқоду боварҳои ақвоми ориёӣ баҳшида шудааст.

Дар масъалаи шинохти эътиқод ва оинҳои динии ориёӣ таҳқиқоти муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ, ба мисли М. Бойс [56], Г.М. Бонгард-Левин, Э.А. Грантовский [57], И.М. Стеблин – Каменский [107], Л.С. Васильев [60], А.

Мейе [94], И.С. Брагинский [58], Ч. Оштиёнӣ [173; 174], А. Қадӣёнӣ [159], Пурдовуд [177; 178], Ч. Ҳиннелз [185], Ч. Дӯстхоҳ [33], Р. Фрай [113], Х.Х., Муминҷонов [96], М.Д. Диноршоев [154], Н. Ходжаева [117; 118; 192; 198; 199] ва дигрон хеле судманд аст.

Дар радифи муҳаққиқони касбӣ, ҳамчунин масъалаи эътиқод, боварӣ ва дину оинҳои ниёкони тоҷикон – ориёӣҳо дар осори Эмомалӣ Раҳмон мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор гирифтааст. Ӯ ин масъаларо дар як боби китобаш «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ» [18] бар асоси натиҷаи пажӯҳиши олимон таҳлил менамояд.

Эмомалӣ Раҳмон дар хусуси омӯзиш ва таҳлили дину оинҳо бостонии қавмҳои ориёӣ ба чунин масъалаҳо таваҷҷуҳ менамояд:

- шаклгирии бовариҳои мардумӣ дар миёни ақвоми ориёӣ;
- вижагиҳои эътиқод, боварӣ ва дину оинҳои ақвоми ориёӣ;
- марҳалаҳои асосии тақомули бовариҳои мардумии ақвоми ориёӣ;
- нақши бовариҳои мардумӣ дар пешрафти тамаддуни ориёӣ.

Тибқи таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмон ва дигар муаррихон ориёӣҳо дар радифи эзадони зардуштӣ ба худоҳои дигар, ба монанди Индра, Митро, Варуна ва Агнӣ эътиқод доштанд. Дар осори Эмомалӣ Раҳмон вижагии расму оин ва бовариҳои ақвоми ориёӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Эмомалӣ Раҳмон масъалаи шабоҳату тафовути оину бовариҳои диниро дар миёни ориёӣҳои эронӣ ва ҳиндӣ ба миён мегузорад. Ӯ дар омӯзиши ин масъала ба навиштаҳои А. Кристенсен ва Г. Нюберг рӯҷуъ менамояд. Аз ҷумла, ӯ бар асоси таҳлили навиштаҳои А. Кристенсен ба чунин бардошт мерасад, ки эзадони онҳо шабеҳ ба ҳамдигар буданд ва дар айни ҳол вижагиҳои хос низ доштанд. Ва омили асосии ин тафовут ба паёмади муҳочирати онҳо ба минтақаҳои мухталиф бастагӣ дошт. Ӯ аз мавҷудияти ду гурӯҳи худоён дар миёни ориёӣҳо хабар медиҳад. Дастаи аввалро девҳо меномиданд, ки пешвои онҳо худои ҷангчӯ Индра буд ва дастаи дигарро бо лаҳҷаи эронӣ ахураҳо ном мебуданд, ки роҳбарии онҳо Митро ва Варуна буданд. Ба бовари аксари донишмандон, Маздои эронӣён ҳамон Варунаи ҳиндуён мебошад [18, с. 266].

Таҳлил ва омӯзиши осори Эмомалӣ Раҳмон нишон медиҳад, ки бо мурури замон боварҳои мардум баробари рушди тафаккури ақвом нисбат ба зиндагӣ ва олам тағйир ёфт. Барои мисол метавон аз «Ведо» ва «Авесто» ҳарф зад. Ҳамчунон, ба назари баъзе муҳаққиқон, ориёӣҳо ханӯз то зуҳури Зардушт ба эзадон ва худоёни зиёд эътиқоду боварӣ доштанд. Яъне гуфтан мумкин аст, ки ориёӣҳо дар заминаи эътиқод тафаккури хеле қадим доштанд, намунаи он боварӣ ба қувваҳои фавқулодда аст. То замони Зардушт дар таълимоти динии мардуми ориёӣ эзадони зиёде ба мисли Атар (оташ), Вота (фариштаи бод), Ҳаума, Геуша–Урвана (рӯҳи Гови нахустин) мавриди парастии қарор гирифта буданд. Ҳамчунин, Эмомалӣ Раҳмон аз эзадони дигари ориёӣ ёдовар мешавад, ки намоди унсурҳои мухталифи табиат, ниғаҳдори осмону замин, боду ҳаво ва хуршеду моҳ буданд. Масалан, Осмон номи худои чарх Зам ё Замин – номи худои хок, Моҳ – номи худои моҳ, Хвар – номи худои Хуршед, Вота – номи Худои бод ва Ваю номи худои ҳаво буданд [18, с. 267].

Эмомалӣ Раҳмон дар осори худ барои собит намудани афкори муштарак мазҳабии ақвоми ориёӣҳои эронӣ ва ҳиндӣ аз «Авесто» ва «Ригведа» – қисмати аввали «Ведо» чанд мисол меорад. Масалан, ӯ аз Ваю-худои ҳаво ёдовар мешавад, ки ҳам дар «Ригведа» ва ҳам дар Авесто васф шудааст. Худои дигар Вота абрҳоро дар осмони ҳафт кишвар идора мекард ва бо ёрии Тиштрия дар болои кишварҳои об мепошид. Ориёӣҳои бостон бовар доштанд, ки ҷаҳони онҳо аз ҳафт иқлим, қитъа ва ё мамлакат иборат аст. Номи ҳар як аз кишварҳо дар Вандидод ва Меҳрӣшт зикр шудааст [18, с. 267].

Муаллиф дар асоси осори Эмомалӣ Раҳмон дину оини аҳди бостонии ниёкони тоҷик, махсусан оини меҳрпарастӣ ва зурвонияро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳад. Новобаста аз касби давлатмардӣ ба Эмомалӣ Раҳмон муяссар гардид, ки ақидаҳои бостони фалсафӣ ва динии ориёӣҳоро бо таваҷҷуҳ ба макону замони пайдоиш ва ҳудудҳои паҳншавӣ ба таври барҷаста инъикос намояд. Ӯ бо назардошти истифодаи васеи мадракҳои таърихӣ ва осори муҳаққиқони хориҷӣ дар таърихнигории тоҷик ба омӯзиши ҷомеи афкори динии ориёӣҳо даст зад. Дар ин замина ба ӯ муяссар гардид, ки таърихи

ташакул, густариши дину оини бостони мардумони ориёро бар асоси истифодаи васеи сарчашмаҳои таърихӣ ва таҳқиқоти нави муҳаққиқони дохилию хориҷӣ ба таври возеҳ рӯшан намояд. Ин аввалин ташаббус дар роҳи омӯзиш ва муаррифии оину боварҳои тамаддуни бузурги ориёӣ аст, ки метавонад таъсири афкори созандаи ниёкони моро дар пешрафти ҷомеаи инсонӣ собит созад. Таъсири чунин фарҳанги созандаи тамаддуни ориёӣҳо дар пешрафти афкори халқҳои ҳамҷавори минтақа ба таври барҷаста мушоҳида мешавад.

Боби сеюми диссертатсия «Инъикоси масъалаи истилои араб ва муборизаи озодихонаи аҷдоди тоҷикон дар осори Эмомалӣ Раҳмон» аз ду зербоб иборат мебошад.

Зербоби аввали он «Вижагиҳои ҳуҷуми арабҳо ба Хуросону Мовароуннаҳр дар осори Эмомалӣ Раҳмон» ном дорад.

Аз сабабе, ки доираи ҷуғрофии омӯзиши масъала рӯшан аст, муаллифи диссертатсия маҳз ба тавсифи сиёсати забткоронаи Хилофати араб дар сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр рӯ меорад. Эмомалӣ Раҳмон раванди истилои арабҳо дар сарзамини Мовароуннаҳр дар асоси таҳлили манбаъҳои таърихӣ ва осори муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ба таври воқеӣ инъикос менамояд. Дар осори ӯ сиёсати забткоронаи саркардаҳои араб, дар Хуросону Мовароуннаҳр аз замони ба қудрати сиёсӣ расидани хонадони Умавиён, махсусан халифа Марвон оғоз мешавад. Замони касби қудрати Муовияро давраи дуҷуми ҳукумати исломӣ – хилофати Умавиён (661–750) менамояд. Дар воқеъ, мазмунан ин марҳилае аст, ки аз аҳди хилофати рошиддин тафовут дошт. Сиёсати забткоронаи хулафои рошиддин дар аҳди Алӣ, ки бештар ба муборизаҳои дохилӣ шабоҳат дошт, амалан ба ҷанги миёни мусулмонон табдил ёфт ва маъмулан дар заминаи он ислом аз нав ба самти мамолики ғарбу шарқ интишор пайдо кард. Арабҳо дар ин давра ба манотиқи тоҷикнишин таҳти сарвари Қайс ибни Ҳайсам, Ҳаками Ғифорӣ, Рабеъ ал-Ҳорисӣ, Убайдуллоҳ ибни Зиё, Саид ибни Усмон, Абдурраҳмон ибни Зиёд, Салм ибни Зиёд, Қутайба ибни Муслим, Асад ибни Абдулло ва дигарон лашкар кашиданд, ки новобаста

аз парокандагии сиёсии минтқа на ба ҳамаи онҳо муяссар шуд, ки пирӯз бошанд.

Баъди омодагӣ ва забти аксар шахрҳои марказии сарзамини Хуросон ҳадафи ниҳоии арабҳо фатҳи минтақаи дигари тоҷикинишин – Мовароуннаҳр маҳсуб меёфт. Эмомалӣ Раҳмон масъалаи тасхири сарзамини Мовароуннаҳро аз ҷониби арабҳо бо таваҷҷуҳ ба мубориза ва исёни озодихоҳии мардуми минтақа мавриди таҳлилу баррасии қарор медиҳад. Ё низ чун дигар муаррихон парокандагии сиёсиро дар арафа ва оғози истилои араб яке аз вижагиҳои таърихи таҳаввулоти минтақа медонад. Дар ин хусус бо тафсил зикр менамояд, ки ҳангоми салтанати туркҳо ва ҳучуми араб дар Мовароуннаҳр давлати мутамарказ, ки тамоми минтақаро муттаҳид намояд, амалан вучуд надошт ва ҳар қадом музофоту мулкҳои ҷудогона аз ҷониби подшоҳ ё ҳокими мустақилу ниммустақиле идора мешуд [22, с. 222].

Аз маълумоти муаррихони асримиёнагӣ маълум мешавад, ки арабҳо шаҳри Марвро ба қароргоҳи ҳарбӣ табдил дода, минбаъд аз он ҷо нақшаи тохтутозро ба шахрҳои мухталифи Мовароуннаҳр тарҳрезӣ менамуданд. Дар Мовароуннаҳр мулкҳои хурди зиёде, монанди Бадахшон, Шумон, Хутталон, Тирмиз, Чағониён, Аҳорун, Бухоро, Кеш, Нахшаб (Насаф), Суғд, Хоразм, Истаравшан, Чоч ва Фарғона аз ҷониби шоҳону ҳокимони маҳаллӣ идора мешуданд. Онҳо ҳамеша дар ҳолати ҷангу муноқишаи дохилӣ қарор доштанд. Ҳатто, ҳангоми тохтутози арабҳо дар Бухоро ва музофоти атрофи он ду худот байни ҳам барои касби қудрат мубориза ва талош меварзиданд.

Аз таҳлили осори ӯ бар меояд, ки футухоти араб дар ин ё он минтақаи Осиёи Марказӣ ба чанд омил бастагӣ дошт, ки миёни онҳо албатта кордонии сарлашқарони араб ва хиёнати ашрофи маҳаллӣ бисёр муассир арзёбӣ мешавад. Маҳз парокандагии сиёсии минтақа сабаб мешавад, ки арабҳо дар аксар набардҳо пирӯз шаванд. Осори Эмомалӣ Раҳмон моро ба хулосае меорад, ки қудрати ҳар миллату халқ дар ваҳдати ӯст.

Зербоби дувуми боби сеюм «Дидгоҳи Эмомалӣ Раҳмон доир ба муборизаи озодихонаи ниёкони тоҷикон дар қиблаи Хилофати Араб» унвон дорад.

Эмомалӣ Раҳмон дар осори худ ба масъалаи муборизаи озодихонии ниёкони тоҷикон ба муқобили арабҳо таваҷҷуҳ менамояд. Ӯ сиёсати золимонии маъмурони хилофатро нисбат ба мардуми маҳаллӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон омили асосии зуҳури ҷунбишҳои озодихоҳӣ медонад. Таҷрибаи омӯзиши замони ҳукумати арабҳо нишон медиҳад, ки бо иваз шудани волиёни хилофат дар манотиқи тоҷикнишин ҳамонро вазъи зиндагии мардум мушкил боқӣ мемонад. Яъне, яке аз дигаре дар истисмори мардуми маҳаллӣ камӣ нашофт. Бинобар ин, ҳаракатҳои озодихонаии мардумӣ дар минтақа таҳти роҳбарии Абумуслими Хуросонӣ, Ғурак, Деваштич, Муқаннаъ, Сумбоди Муғ ва дигарон ба амал омад, ки новобаста аз шикаст заминаи заволи ҳукумати арабҳо дар сарзаминҳои тоҷикнишин гузошт. Дар осори Эмомалӣ Раҳмон раванди муборизаи озодихонаии аҷдоди тоҷикон бар қиблаи арабҳо бо назардошти манобеъи таърихӣ шарҳу тавзеҳ дода шудааст.

Таҳлили таърихи ҳукуматдории арабҳо дар хилофат минбад собит намуд, ки онҳо бидуни ширкати намояндагони маҳаллӣ дар умури идории сарзамини тоҷикон ва ҳатто берун аз он муваффақ шуда наметавонанд. Аз нимаи дувуми солҳои чилуми асри VIII акнун мушкилот на танҳо дар муносибат ба мардуми Аҷам, балки дар дохили доираҳои ҳукумрони араб ба миён омад.

Эмомалӣ Раҳмон мунсифона бар пояи манбаъҳои таърихӣ таъкид менамояд, ки пас аз ҳулафои рошиддин дар аҳди Умавиён сиёсати миллатгарой, ғуруру худхоҳӣ, зулму ситам, дасткашӣ аз аркони муқаддаси ислом, монанди баробариву мусовот, зиёдаравӣ дар идораи давлат сабаби норозигӣ ва шуру исёнҳои қавмҳои мухталифи сокини Хуросону Мовароуннаҳр гардид [21, с. 559].

Дар ин хусус бояд гуфт, ки зуҳури ҳаракати озодихонии мардуми Суғду Хутгалон ва шикасти пайдарпайи волии арабтабори Хуросон Асад ибни Абдуллоҳ барои амиронро волиёни минбада дарси ибрат шуд. Бинобар ин, онҳо мекушиданд дар раванди кишваркушоӣ исломро бо хусни тафохум, муросо, паймон ва дар

маҷмуъ ба таври мусолиҳаи қавмӣ густариш диҳанд. Вале таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дарки нодурусти вазъи минтақа аз ҷониби халифаҳои умавӣ ва тафриқачӯии онҳо боиси зуҳури ихтилофоти дигар мешуд.

Сиёсати ғайриодилонаи халифаҳои умавиро дар масъалаи принсипи адлу доди исломӣ сабаби зуҳури ҷунбишҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва мазҳабие, монанди фирқаҳои динии хоричӣ, шуубия, хуррамия, ровандия ва дигар ҳаркати озодихой медонад.

Маҳз, бар асари сиёсати тафриқачӯйии халифаҳои умавӣ бузургтарин ҷунбиши сиёсӣ иҷтимоӣ бо роҳбарии Абумуслими Хуросонӣ дар хилофат ба амал омад, ки минбаъд таърихи давлатдорӣ онро ба таври дигар рақам зад. Вале то замони зуҳри ҷунбиши Абумуслим ҳаракатҳои дигаре дар Хуросону Муовароуннаҳр ба амал омаданд, ки дар заминаи онҳо афкори мардум дар муқобили сиёсати истибдодии халифаҳои умавӣ тағйир ёфт.

Ба ақидаи муаллиф маҳз ҳамин ҳаракатҳои мардумӣ заминаи ташаккули ҳукумати сулолаҳои тоҷиктабори Хуросону Мовароуннаҳрро гузошт. Омӯзиши осори Эмомалӣ Раҳмон ва таҳқиқоти муҳаққиқони варзидаи ватанию хоричӣ гувоҳӣ медиҳад, ки дар натиҷаи афзудани сиёсати истисмории халифаҳои умавӣ ва аббосӣ, махсусан маҷбурияти зиёди иҷтимоӣ ва иқтисодӣ шуълаи ҳаракатҳои озодихоҳӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр рӯшантар мешуд. Мардумони ин сарзамин маҳз бо дарку шинохти амиқи шариати исломӣ бештар ба ҳаракатҳои озодихоҳӣ майл пайдо мекарданд. Риоя нашудани принсипҳои меҳварии ислом аз ҷониби волиёни арабтабор ба зуҳури ҳаракатҳои озодихоҳӣ доман мезад. Баъзан дар шароити зуҳури ҳаракатҳои озодихоҳии мардуми Аҷам саркардаҳои ҳукуматҳои араб, яъне муҳолифони Хилофати умавӣ бедор мешуданд.

Аз таҳлили матолиби навиштаҳои Эмомалӣ Раҳмон хонандаи имрӯз метавонад дарси хештаншиносӣ гирад ва ба таърихи афкори созандаи ниёкони худ ошноӣ пайдо намояд. Дар ин марҳилаи бунёди давлатдорӣ миллӣ ва таҳкими истиқлоли давлатӣ омӯзиши чунин осори бунёдии таърихи ниёкон барои ҳар миллат муҳимму зарур мебошад. Бинобар ин, омӯзиши таҷрибаи

муборизаи озодихоҳии мардум дар муқобили сиёсатҳои аҷнабиён имкон медиҳад, ки насли имрӯзи худшиносу худогоҳ нисбат ба ҳифзи манфиатҳои миллӣ бетараф набошанд. Маҳз ҳамин омилҳо омӯзишу таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмонро дар шароити феълӣ боз ҳам мубрамтар мегардонад.

Боби чоруми диссертатсия «Вижагиҳои густариши тамаддуни ислом дар Хуросону Мовароуннаҳр ва эҳёи рукнҳои фарҳанги миллӣ дар осори Эмомалӣ Раҳмон» аз ду зербоб иборат мебошад.

Зербоби аввали он «Сатҳи омӯзиши неҳзатҳои фикрӣ ва маънавии тоҷикон (асрҳои VII-VIII) дар осори Эмомалӣ Раҳмон» ном дорад. Дар маркази таваҷҷуҳи Эмомалӣ Раҳмон доир ба масъалаи мазкур ҳаракати шуубия ва намояндагони он қарор дорад. Ба қавли ӯ рафтори ифротгароёна ва хушунатомези халифаҳои Умавӣ, махсусан таҳқиру шиканҷаи мусулмонони ғайриараб ва маволиён, ҳамчунин таъқиби мазҳабҳои ғайриисломӣ, кирдору рафтори ношоиста монанди китобсӯзӣ ва харобсозии маъбадҳои зардуштӣ, аз аҳолии мусулмоншудаи ғайриараб ситонидани андози қизия ва андоз барои замони қуфрии онҳо ва дигар омилҳои, ки аз доираи аҳкоми ислом берун буд сабаби шуруи исёнҳои маҳаллӣ дар манотиқи тоҷикинишин гардид [21, с. 548-549].

Бояд гуфт, ки арабҳо дар аввал бо принсипи бародарӣ баробарӣ исломро интишор намуда, ниёкони мо онро аксаран қабул намуданд. Яъне адолати иҷтимоӣ, ки принсипи меҳварии ислом аст, аз ҷониби тоҷикон пазируфта шуд. Вале минбаъд аз принсипҳои ислом дур рафтани ҳуди маъмурони хилофат ва ба сиёсати миллатгароӣ қавмгароӣ рӯ овардани онҳо боиси барҳости мардуми маволи дар шакли шӯруи исёнҳо гардид. Онҳое, ки аслан ба василаи маърифат хоستانд ба кирдори зидисломии арабҳо ҷавоб гӯянд, минбаъд ҷонбидорони ҷунбиши шуубия номида мешуданд. Воридшавии арабҳо ба манотиқи тоҷикинишин паёмадҳои манфиеро ба бор овард, ки ҷиҳати бартараф намудани он баъзе аз намояндаҳои илму ирфон бархостанд. Аз ахбори сарчашмаҳои таърихӣ ва маълумоти муаррихони ватанӣ маълум мегардад, ки натиҷаи сиёсати истисморӣ ва номатлуби арабҳо дар баробари шӯришҳо ва

муборизаҳои низомӣ сиёсӣ ва неҳзати фикрию иҷтимоӣ, ҷунбишҳои динӣ мазҳабӣ, ҳамчунин зуҳури афкори шуубӣ буд, ки таърих расму оин ва фарҳанги миллӣ ҳифз гардид.

Ҳадафи шуубӣ ба диққати маъмурони арабтабори зулмпеша расонидани аҳкоми ислом буд, ки дар китоби муқаддаси он таъкид шудааст. Дар аввал шуубӣ ҳамчун назҳати бузурги фарҳангиву иҷтимоӣ падидаи омада, дар радифи мардумони эронӣ қавму миллатҳои дигарро низ муқобили сиёсати халифаҳои умавӣ даъват менамуд. Пайравони ҳаракати шуубӣ, ки хусусияти қавмӣ гирифта буд, ҳам дар замони хилофати Умавиён ва ҳам Аббосиён ба таври ниҳониву ошкоро дар ҷангҳои алайҳи хулафо ғайриқавмӣ менамуданд. Ақида ва шиори шуубӣ чунин буд, ки «мо дини исломро қабул дорем, вале ҳукумати арабро қабул надорем» [151, с. 26].

Донишмандони ҳаракати шуубӣ, ки барои онҳо ҳам таъриху фарҳанги тоҷикон ва ҳам таъриху фарҳанги арабҳо ошно буду забони арабро медонистанд, ба ин забон осори худро эҷод карда, ба тарғибу муаррифии фарҳанги ориёӣ рӯ оварданд. Албатта, эҳсоси миллӣ ва маърифати аз ниёкон мерос монда ин гурӯҳи донишмандонро дар мисоли шоирону олимону водор намуд, ки дар муқобили арабгароён бе тафовут набошанд.

Пайравони ҳаракати шуубӣ на танҳо аз миллати ориёӣ, балки аз тамоми миллатҳои ғайри араб дар муқобили арабҳо дифоъ менамуданд ва ҳар вақт, ки сухан дар боби подшоҳон ба миён меомад, фиръавнҳои Миср, Искандари юнонӣ, шоҳаншоҳони Эронзамин, қайсарҳои Рум, шоҳони Ҳинд, Сулаймони ҳаким ва амсоли онҳоро ба арабҳо мисол меоварданд. Як қатор чеҳраҳои дигар илму ирфони тоҷиктабор монанди Асбағи Сичистонӣ, Абӯнӯвос, Ҳамиди Бахтакон, Хуррамаӣ, Саҳл ибни Ҳоруни Даштимешонӣ, Аллони Шуубӣ, Абӯлянбағӣ, Муҳаммад ибни Баъис, Мутаваккили Исфаконӣ ва дигарон аз ҷумлаи намояндагони маъруфи неҳзати фикрии шуубӣ буданд, ки дар осори Эмомалӣ Раҳмон зикри номашон рафтааст. Дар маҷмӯъ шахсиятҳои фавқулзикр ҳамагӣ шуубӣ буда, бо ёрӣ ва мадади ҳамдигар дар роҳи ҳифзи асолати миллӣ ва арзишҳои фарҳанги ниёкон талош менамуданд. Маҳз онҳо

азамат ва шукӯҳи фарҳанги мардумони эрониро бо тамоми дастовардҳои бесобиқа бо ҳисси баланди миллӣ тараннум мекарданд.

Хулоса, бо назардошти хидматҳои мондагори пайравони ҳаракати шуубия, ки дар бедории миллӣ ва ҳифзи арзишҳои фарҳанги ниёкон нақши бориз гузоштаанд, меарзад онҳоро сипари таъриху фарҳанги ниёкон номид. Воқеан дар он марҳилае, ки онҳо дар пайи ҳифзи хотироти ғановатманди таърихи мардуми хеш камар бастанд, на ба ҳар халқ муаяссар гардид, ки ҳастии хешро ҳифз намояд.

Зербоби дувум «Нақши хонадонҳои маҳаллии Бармакиёну Саҳлиён дар низоми идории Хилофати араб аз нигоҳи Эмомалӣ Раҳмон» ном дошта, дар асоси қиёси осори Эмомалӣ Раҳмон бо манбаъҳои таърихӣ ва осори муҳаққиқон ҷойгоҳи сулолаҳои тоҷиктабор дар низоми идории Хилофати араб мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Ҳаракатҳои озодихона ва фикрии мардумони Хуросону Мовароуннаҳр арабҳоро водор намуд, ки дар амалӣ гардидани сиёсати давлатӣ сулолаҳои тоҷиктаборро ҷалб намоянд. Сулолаҳои бонуфузи тоҷиктабори Хуросону Мовароуннаҳр ба мисли Бармакиён, Саҳлиён, Ковусиён, Мӯсоиҳо ва Навбахтиҳо дар ташаккул ва таҳкими хилофати исломӣ нақши муассире гузоштанд. Аз таҳлили манобеи таърихӣ бармеояд, ки дар лаҳзаҳои мураккаб халифаҳои аббосӣ ба намояндагони ин сулолаи бонуфузи тоҷик такя менамуданд. Махсусан, дар раванди сар задани шӯру исёнҳои мардумони маҳаллӣ ва зиддиятҳои дохилии ҳуди арабҳо намояндагони Бармакиён нақши хосса доштанд.

Ба андешаи муаллиф намояндагони сулолаи Бармакиён – Холид, Фазл, Ҷаъфар ва дигарон на ба хотири вазифа ва ҷойгоҳи ҳуду саркардаҳои араб, балки ба хотири танзими исломӣ ва амну амнияти мардумони маҳаллӣ дар паҳши шуру исёнҳо ширкат менамуданд. Таҷрибаи фаъолияти минбаъдаи онҳо гувоҳи он аст, ки ҳама талошҳои баҳри рушди маънивиёт ва зиндагии мардумони шарқи хилофат – Хуросону Мовароуннаҳр буд.

Эмомалӣ Раҳмон дар осори худ бештар ба нақши боризи намояндагони сулолаи Бармакиён дар рушди илму маърифат тавачҷуҳ зоҳир намуда, таъкид

мекунад, ки дар замони вазорати Яҳёи Бармакӣ ва пирсаронаш Фазлу Чаъфар илму фарҳанг ва маърифатпарварӣ рушд намуда, тарҷума ва таҳияи осори таърихӣ ва илмӣ аз забонҳои форсӣ ва юнонӣ ба забони арабӣ васеъ роҳандозӣ гардид [21, с. 599]. Маҳз шукӯҳу шаҳомати рӯзафзуни намояндагони ин сулола бо иҷрои муваффақонаи рисолати худ саркардаҳои қавмгарои арабро ба ташвиш оварду онҳо роҳи нест кардани Бармакиёнро пеш гирифтанд.

Дар воқеъ, сулолаи ашрофзодаҳои эронитабори Хуросону Мовароуннаҳр аксаран илму фарҳангу маърифатро асоси рушди ҷома мешумурданд. Бармакиён аз ҷумлаи чунин хонадонҳои соҳибмаърифату иззатманд маҳсуб меёфтанд, ки бо донишу маърифати хеш шуҳратёр гардиданд. Маҳз ҳамон касби суннати неки мардумони ориёӣ дар ботини ин хонадон нухуфта буд. Ҳамин дарку фаҳмиш ва ҷаҳонбинии солими намояндагони сулола буд, ки манофеи мардуми Хуросону Мовароуннаҳр то ҷо дар руёруй бо сиёсати қавмии арабҳо ҳифз шуд. Тавассути дарки маърифати инсонӣ намояндагони ин сулола то ҷо шуълаи оташи таассуби қавмии маъмурини арабро дар муносибат ба мардумони минтақа хомӯш намуданд. Албатта, Бармакиён тамоми фаъолияти муносибати худро дар ҷомеа бар асоси таълимоти исломӣ тарҳрезӣ карда ва ба ҳадди имкон аз он ба нафъи мардумони минтақа суд бурданд. Зеро онҳо ҳоло чунин қудрате надоштанд, ки якбора даъвои истиқлол намоянд. Ба ақидаи мо, наметавон гуфт, ки Бармакиён барои касби истиқлол кӯшиш доштанд, зеро фазои ҳоким дар ҷомеа ва таълимоти нави идеологии исломӣ барои ин амр иҷозат намедод. Бармакиён дар танзими низоми идорӣ на танҳо ба шарияти исломӣ, балки ба таҷрибаи ниёкони худ, махсусан Сосониён такя менамуданд. Чи хеле, ки дар боло зикр гардид, онҳо ҳамчун элита дар ҷомеа то вуруди арабҳо дар минтақа шуҳрат доштанд. Яъне, чун дар сиёсат таҷрибаи кофӣ доштанд, аз он барои пешрафти кори вазорат ва раёсати Хуросон ҳар қадам самаранок истифода бурданд.

Ҳақ бар ҷониби Эмомалӣ Раҳмон аст, ки онҳоро дар бахши танзими низоми идории хилофати Аббосиён афроди калидӣ медонад. Ў менависад, ки Бармакиён чунин сохтори муназзамеро бо истифода аз таҷрибаи умури идории

Сосониён рушд бахшиданд. Дар ин раванди бисёр муҳимми давлатдорӣ намояндагони ин сулола умури идораи ҳарбӣ, молиявӣ, назорати вилоятҳои хилофат, танзими иқтисодиёт, иҷтимоиёт ва фарҳангро ба ихтиёр доштанд [21, с. 594].

Пас аз ғоҷеаи Бармакиён дар қиблаи ҳаракатҳои мардумӣ халифаҳои аббосӣ ночор монданду дарк карданд, ки бе ширкат ва ҷалби намояндагони соҳибнуфузи маҳаллӣ ба низоми идорӣ наметавонанд муваффақ бошанд. Эмомалӣ Раҳмон менигорад, ки Аббосиён пай бурданд, ки бе ҳусни тадбир ва маҳорати давлатдории эронӣ, махсусан чехраҳои бонуфузу иродатманди Хуросону Мовароуннаҳр гирифтори беназмиву нооромӣ, муноқишаҳои мазҳабӣ қавмӣ мегарданд. Дар ин раванд халифа Ҳорунаррашид маҷбур гардид, ки аз нуфузи сулолаҳои маҳаллӣ монанди Тоҳириёну Саҳлиён истифода намояд. Аз таҷрибаи ғайриқонунии сулолаҳои Саҳлиёну Ковусиён бармеояд, ки сарнавишти онҳо низ чун Бармакиён анҷом ёфт. Вале новобаста аз ин сулолаҳои мазкур заминаи ташаккули истиқлоли ҳукумати хонадонҳои дигари тоҷикро гузоштанд. Бинобар ин, хидмати онҳоро дар таърихи ташаккули давлатдории миллии тоҷикон муҳим арзёбӣ намудан ба маврид мебошад.

Боби панҷуми диссертатсия «Сатҳи омӯзиши давлатдории Тоҳириёну Саффорӣ дар осори Эмомалӣ Раҳмон» аз ду зербоб иборат мебошад.

Зербоби аввали он «Бозғоли нуфуз ва ҷойгоҳи таърихии Тоҳириён дар осори Эмомалӣ Раҳмон» ном дорад. Аз манбаҳои таърихӣ бармеояд, ки дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ фарҳангии сарзамини Хуросони асри IX хонадони Тоҳириён нақши муҳимму заминасоз доштанд. Мавзуи Тоҳириён ва нақши онҳо дар таърихи давлатдории тоҷикон қариб дар ҳама асарҳои ба таърихи халқи тоҷик бахшидаи муҳаққиқон инъикос гардидааст. Вале на ҳамаи онро метавон таҳқиқоти бунёдӣ ва арзишманд оид ба ин сулолаи тоҷиктабори Хуросон номид. Дар ин миён осори Эмомалӣ Раҳмон бо назардошти усулу методҳои таҳқиқоти таърихӣ бартарӣ дошта, аксаран таҳқиқоти муҳаққиқон дар он натиҷагирӣ шудааст.

Донишманди эронӣ Саид Нафисӣ дар рисолаи «Таърихи хонадони Тоҳирӣ» навиштааст: «Хонадони Тоҳириён аз нажоди эронӣ ва аз падару модарони эронӣ дар хоки Эрон зодаанд... Хусайн падари Тоҳир дар замони Ҳорунаррашид ҳуқумрони Пушанг буд ва дар Хуросон мезист. Тоҳир низ дар оғози кори худ дар Хуросон буд ва аз он ҷо ба хидмати Маъмун даромадаст» [169, с. 27].

Тоҳир ибни Хусайн ва шахсияти ӯ бори дигар ба арабҳо ки будани тоҷикон ва ба чи қудрат доштани онҳоро собит намуд. Тоҳир дар саҳнаи сиёсат тасодуфӣ набуда чи хеле, ки зикр гардид дар оилаи элитаи ҷомеа ба дунё омада, камол ёфтааст. Ӯ бори дигар собит намуд, ки хулафои араб на танҳо дар идораи Хурсону Мовароуннаҳр, балки дар сарзаминҳои хориҷ аз он (қисмҳои дигари хилофат) бе ширкати тоҷикон муваффақ буда наметавонанд.

Ҳамин бартарияти Тоҳир буд, ки Эмомалӣ Раҳмон баъди таҳлилу омӯзиши манбаъҳои таърихӣ зикр мекунад, ки ӯ табиатан ҷавонмарди далеру сипоҳпеша, соҳибтадбири боғайрат ва таҳсилдидаву бомаърифат буда, нахуст коре, ки дар Бағдод роҳандозӣ намуд, дар низоми ҳарбӣ ва сиёсати халифа Маъмун ҷорӣ намудани рамзи сиёҳи Абӯмуслим ҳамчун нишони рӯҳи саркашу пирӯзовари хуросониён буд [21, с. 612].

Эмомалӣ Раҳмон дар ростои қудрати рӯзафзуни писари Тоҳир – Абдуллоҳ ибни Тоҳир таъкид менамояд, ки ӯ дар Хуросон пойдевори давлати мустақилро гузошта, нуфузу мартабааш дар назди халифа то ҷое расида буд, ки ӯро «ҳочибӣ бузурги халифа, бародар ва мавлои ӯ» номида, мартабаашро дар хутбаҳои масҷиди ҷомеи Бағдод зикр менамуданд.

Ба хонадони Тоҳириён муяссар гардид, ки дар доираи имконоти мавҷудаи таърихӣ баҳри ҳифзи манфиатҳои миллӣ, ки дар меҳвари он истиқлол қарор дорад талошу мубориза баранд. Аксар намояндагони ин хонадон тавонистанд, ки истиқлоли Хуросонро таъмин намоянду то ҷои имкон баҳри зиндагии шоистаи мардум шароит фароҳам оранд. Эмомалӣ Раҳмон дар асоси манбаъҳои муътамади таърихӣ оид ба нақш ва ҷойгоҳи ин сулола ибрози андеша намуда, дар хулоса меафзояд, ки Тоҳириён тавонистанд дар тӯли зиёда аз панҷоҳ сол ба

ҷойи хонадонҳои барканоршудаи Бармакиён ва Саҳлиён ба сахнаи сиёсат ва давлатдорӣ ворид шуда, рисолати истиклолҷӯиро дар радифи дигар вазифаҳои бар дӯшдошта пеш баранд. Маҳз намояндагони ин сулола монанди Тохир ибни Хусайн ва Абдуллоҳ ибни Тохир бо тавону хиради хеш на танҳо дар Хуросон, балки дар тамоми қаламрави хилофат нуфузу мартабаи хосса пайдо карданд.

Зербоби дувум «Нақши Саффориён дар эҳёи давлатдорӣ ва фарҳанги миллии тоҷикон аз нигоҳи Эмомалӣ Раҳмон» ном дорад. Ба назари муаллифи диссертатсия замони ҳукумати хонадони тоҷиктабори Саффориён яке аз марҳилаҳои авҷи баланди талошҳо баҳри эҳёи давлатдорӣ миллий ва фарҳанги ниёкони тоҷикон ба шумор мерафт. Ин марҳилае мебошад, ки раванди ташаккули халқи тоҷик дар ҳоли анҷомёбӣ қарор дошт. Ба ин раванд агар намояндагони хонадони Тоҳириён бо талошу фидокориҳои хеш замина гузошта бошанд, пас хонадони Саффориён ба он сураъти хеле баланд бахшиданд, ки он минбаъд ба ташкили аввалин давлати мустақили миллий (Сомониён) анҷом ёфт.

Эмомалӣ Раҳмон дар осори худ боби махсусро ба замони ҳукумати Саффориён бахшидааст, ки омӯзиши он барои ихлосмандони давраи мазкур хеле муҳим аст. Аз осори ӯ ва дигар муҳаққиқон бармеояд, ки заминаи асосии ташкили ҳукумати Саффориёнро чунбиши айёрону ҷавонмардон ҳанӯз аз аҳди Абӯмуслими Хуросонӣ гузошта буданд [21, с. 639]. Мувофиқи маълумоти осори таърихӣ шаҷараи Яъқуб ба сулолаҳои Сосониёну Каёниён мерасад. Тибқи маълумоти муаллифони «Таърихи Сиистон» ва «Ҳабибу-с-сияр» Яъқуб ибни Лайс ибни Муаддал дар деҳаи Карнини музофоти Заранчи вилояти Сиистон дар оилаи рӯйгаре ба дунё омадааст. Тафовути сулолаи Саффориён аз Бармакиёну Тоҳириён дар баромади иҷтимоиашон зоҳир мегардид. Ба қавле онҳо қолаби таърихан ташаккулёфтаи синфи ҳукумронро шикаста, собит намуданд, ки метавонанд дар заминаи талошу ҷасорат ва ягонагӣ новобаста аз баромади иҷтимоӣ ба ҳокимияти олий расанд.

Бояд гуфт, ки маҳз шуҷоату зиракӣ, дурандешию муросокорӣ сабаб шуд, ки ҳатто душманони Яъқуб бо ӯ пайванданд. Адолати Яъқуб барои ҳамагӣ

мардуми Хуросон ошкору маълум буд. Новобаста аз он ки халифа маншури идораи Хуросонро баъд аз пирӯзиҳои пайдрапай ба Яъқуб дод, вале ӯ қаноат накарда, мақсади пурра сарнагун кардани хилофат ва истиқлоли мулкашро дошт. Ҳамин буд, ки ӯ ду маротиба азми лашкаркашӣ ба маркази Хилофат кард. Эмомалӣ Раҳмон шахсияти Яъқубро ҳамчун муборизи роҳи озодии миллӣ ба таври мушаххас арзёбӣ намуда, зикр менамояд, ки Яъқуб медонист, ки дар лаҳзаҳои тақдирсози барандохтани хилофати Аббосиён ва ташкили давлатдорӣ мустақили миллӣ қарор дорад. Халифаҳои аббосӣ дар муқобили ӯ ҳама тадбирҳоро андешиданд. Махсусан, истифодаи ашхоси худӣ ва бегона дар муқобили Яъқуб самарае надод. Бинобар ин, дар ҳудуди шашаки хилофат онҳо рӯзҳои вопасини худро мешумурданд [21, с. 650].

Яъқуб тақрибан ҳафтаҳо сол амири Хуросон, Сиистон, Кобул, Синд, ҳинд, Форс ва Кирмон буда, дар Макка ва Мадина баробари халифа ба номаш хутба мехонданд ва чун «малику-д-дунё» тавсифаш мекарданд. Тафовути осори Эмомалӣ Раҳмон дар хусуси инъикоси шахсияти Яъқуб ибни Лайс ва корномааш дар он ифода меёбад, ки аз диди манобеи миллии мардуми Хуросону Мовароуннаҳр баҳогузорӣ шудааст.

Халифаи аббосӣ маҷбур шуд, ки баъди он ҳама зиддияту муқобилиятҳои оштинопазири Яъқуб ибни Лайс бо меросбараш Амр Лайс муросо намояд. Баробари ба тахти аморат нишастани Амр парчами Саффориён дар радифи парчами Аббосиён дар шаҳрҳои Бағдод, Макка ва Мадина барафрошта шуд. Номи Амр баробари номи халифа дар хутбаҳо зикр мешуд. Амр дар Мовароуннаҳр нуфузашро ҳифз карда, бо ҳокимони вилояти он, яъне намояндагони хонадони Сомониён муносибати созишкоронаро пеш гирифт. Ҳамчунин, Амр аз қудрати Сомониён дар устувор намудани ҳукуматаш истифода менамуд. Бояд гуфт, ки дар ин давра Амр Лайс қаламрави шарқии хилофатро аз Ироқ то манотиқи шарқии Хуросони Бузург муттаҳид намуда, ҳудудҳои ғарбии давлаташ то Халиҷи Форс ва шимолиаш то канораҳои баҳри Хазар тӯл мекашид. Мақоми рӯзафзуни Саффориён ва қудратманду тавоно гардидани онҳо чун пештара ба халифаи аббосӣ Муътазид хуш намеомад,

бинобар ин, дар ҷустуҷӯи воситаҳои заиф намудани мақоми Амри Лайс буд. Халифа аз аввалин ихтилофҳои миёни Амр ва Исмоил дар масъалаи Хоразм истифода намуд. Ҳамин тавр, дасисаи халифа ба қор омаду миёни ду сипаҳсолори тоҷик муноқиша сар зад ва ин боиси аз байн рафтани ҳукумати Саффориён гардид.

Бо назардошти манобеъи таърихӣ, бояд гуфт, ки дар муддати кӯтоҳ ба ҳар ду намояндаи сулола Яъқуб ва Амр ибни Лайс муяссар шуд, ки ба хулафои араб қудрати мардуми Хуросону Мовароуннаҳро нишон диҳанд. Яъқуб ва Амри Лайс аз ҷумлаи он шахсиятҳои мондагоре маҳсуб меёфтанд, ки дар меҳвари ҳадафшон истиқлоли меҳан қарор дошт. Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун воқеанигор Амро меросбари сазовори Яъқуб ибни Лайс номида, аз адолату хайрхоҳии ӯ нисбат ба аҳли заҳматкаш ибраз менамояд.

ХУЛОСА

НАТИҶАҲОИ АСОСИИ ИЛМИИ БАДАСТОМАДАИ ТАҲҚИҚОТ

Дар рисолаи мазкур яке аз марҳалаҳои муҳими таърихи халқи тоҷик – таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёна бар асоси қиёси осори Эмомалӣ Раҳмон ва манбаъҳои таърихӣ таҳқиқ мешавад. Эмомалӣ Раҳмон дар осори худ бо тавачҷуҳ ба таҳаввулоту сарнавиштсози давраи мазкур бештар ба маълумоти манбаъҳои таърихӣ ва пажӯҳиши муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ муроҷиат менамояд.

Осори Эмомалӣ Раҳмон дар доираи консепсияи нави омӯзишу баррасии таърихи халқи тоҷик нигошта шуда, дар он манфиатҳои таърихан миллӣ ба таври воқеӣ решаёбӣ мешавад. Дар осори ӯ масоиле мавриди таҳлилу баррасӣ қарор мегиранд, ки омӯзиши онҳо дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон барои шинохти оини давлатдорӣ миллии мо бисёр муҳим аст.

Бояд гуфт, ки омӯзиши таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёнаи халқи тоҷик бидуни таҳлилу баррасии сарчашмаҳои таърихӣ ғайримқон

мебошад. Дар осори Эмомалӣ Раҳмон бо таваччуҳ ба ин масъала манбаъҳои зиёде мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Дар маҷмуъ, мо бар асоси таҳлилу қиёси сарчашмаҳои таърихӣ ва таҳқиқоти муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ба чунин натиҷа расидем, ки Эмомалӣ Раҳмон роҷеъ ба баъзе масоили мубрами таърихи аҳди бостон ва ибтидои асрҳои миёнаи халқи тоҷик дидгоҳи мушаххас дорад:

1. Эмомалӣ Раҳмон доир ба масъалаи омӯзиши ақвоми ориёӣ дар Осиёи Марказӣ ба чунин натиҷа мерасад, ки:

- зуҳури номи этникӣ ва тамаддуни ориёӣ ба таҳаввулоти асри биринҷ дар Осиёи Марказӣ мутааллиқ аст;

- минтақаи Осиёи Марказӣ хостгоҳи ориёӣҳо мебошад;

- бо сукунати доимии ориёӣҳо дар соҳили Сайхуну Чайхун унсурҳои хоси тамаддун (кишти рустанӣ, фарҳанги шаҳрсозӣ ва ҳунармандӣ) ба миён омаданд;

- бошандағони бошишгоҳи бостонии маданияти Ҳисор (Саразм, Тутқавул, Сойи Сайёд, Дараи Шӯр, Кангурт, Булиёни Поён, Кӯлоб ва ғ.) дар бисёр ноҳияҳои Осиёи Марказӣ, махсусан дар Тоҷикистон ориёӣ буданд;

- дар заминаи омӯзиши маданияти Чайтун, Ҳисор ва Калтаманор таъсири унсурҳои хоси тамаддуни ориёиро дар рушди тамаддуни инсонӣ (махсусан, дар соҳаҳои кишоварзӣ, чорводорӣ, шикор, моҳидорӣ, ром кардани ҳайвонот, парвариши наботот заминаҳои ба вучудой ва рушди ҳунармандӣ) дақиқ сохт [5-М].

2. Дар асоси омӯзиши осори Эмомалӣ Раҳмон ва маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ метавон замони шоҳаншоҳии Ҳахоманишиёнро ҳамчун давраи рушди воқеии тамаддуни ориёӣ ном бурд. Маҳз дар ҳамин давра ориёӣҳо давлати қудратманди худро дар Шарқ ташкил намуданд, ки тамоми ақвоми ориёӣ аз лиҳози сиёсӣ, иқтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ ба ҳайати он дохил мешуданд. Дар қаламрави империя зиёда аз 70 ақвом ба ҳам омад. Марказҳои тамаддуни ҷаҳон – Эрон, Варорӯд, Бобул, Миср зери таъсири тамаддуни ориёӣ қарор гирифтанд. Бо ташаббуси шоҳаншоҳони муқтадир – Куруши Кабир ва Дороюши Кабир қудрати ориёӣҳо бори аввал дар Шарқи бостон тақвият ёфт.

Забону хатти ниёкони мо дар шарқ то сарҳади Чин ва дар Ғарб то Миср мақоми расмӣ гирифт [3-М].

3. Таҳлилу омӯзиши осори Эмомалӣ Раҳмон нишон дод, ки:

– портҳо ҳамчун аҷдоди бевоситаи тоҷикон бо ташкили империяи дувуми ориёӣ ба ҳукумати юнону мақдуноҳо дар сарзамини Ориёно хотима бахшиданд;

– портҳо бори нахуст баъди заволи ҳокимияти юнону мақдуноҳо ба истиқлол расиданд. Тавассути тадбирҳои созандаи онҳо дигар халқҳои ориёӣ дар Осиёи Марказӣ ва тамоми Эрон тадриҷан дар атрофи ин хонадон муттаҳид шуданд;

– портҳо бо эҳёи баъзе арзишҳои бостонии ориёӣ тадриҷан тамаддуноро ба вуҷуд оварданд, ки он ба рушди асабияти қавмии ниёкони мо таъсири мусбӣ гузошт. Ҳамчунин, ба ҷои забони юнонӣ забони портӣ ҳамчун шоҳае аз оилаи забонҳои ҳиндуориёӣ мақоми расмӣ ёфт;

– дар оини лашкардорӣ портҳо ба муваффақияти калон даст ёфтанд. Таъсиси горди савораи сангинаслиҳа ва ҷавшанпӯш навгонии муҳим дар оини лашкардорӣ маҳсуб меёфт. Дар натиҷаи тадбирҳои андешидаи шоҳони Порт дигар тохтутози румӣҳо дар сарзамини Эрон қатъ шуд. Шоҳони Порт наздик ба 500 сол истиқлоли мардумони ориёиро дар Эрон ва Осиёи Марказӣ таъмин намуданд;

– портҳо таҷриба ва нотавонии шоҳони воқасини ҳахоманиширо дар баробари юнониёну мақдуноҳо дар муносибат бо Рум дигар такрор накарданд;

– Ашкониён таъсири унсурҳои фарҳанги юнониро дар пешрафти тамаддуни ориёӣ каму беш коҳиш доданд.

4. Дар асоси таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмон ва натиҷаи таҳқиқоти навтарини муҳаққиқон метавон Кушониёнро ба унвони яке аз посдорони оини давлатдорӣ ақвоми ориёӣ дар Осиёи Марказӣ ва Хуросони бузург муаррифӣ кард. Эмомалӣ Раҳмон бар асоси маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ, махсусан маводи бостоншиносонӣ ва фарзияи олимони дохилию хориҷӣ фарзияи наvero барои таҳқиқи солшуморӣ

аҳди шоҳони кушонӣ пешниҳод менамояд. Махсусан, ӯ бо тавачҷух ба густариши қаламрави давлати Кушонӣ саҳми онҳоро дар густариши тамаддуни ориёӣ ва ташаккули ҳомилони он муҳим медонад. Ӯ бо далелҳои муътамад, даъвои баъзе олимони ҳамсоҷишвар - Чинро дар хусуси чинитабор будани Кушонӣ беасос мешуморад. Дар зимн омӯзиши баъзе масоили давлатдории Кушонӣро дар замони муосир, аз қабилӣ баромади этникӣ, хронология ва доираи нуфузи онҳо асоснок менамояд [10-М].

5. Дар осори Эмомалӣ Раҳмон ба баъзе вижаҳои таърихи давлатдории Сосонӣ ишора мешавад:

– Сосонӣ ҳамчун табақаи олии мувофиқи анъанаи ориёӣ шачараи худро ба худои зардуштӣ Аҳурамаздо пайваст менамуданд;

– Дар замони Сосонӣ дастгоҳи идории махсуси соҳавӣ ба вуҷуд омад, ки онҳоро девон меномиданд. Дар ин миён номи девони дабирони шоҳ, бочу хироч ёд мешавад;

– мавҷудияти низоми табақавӣ. Табақаҳои чамбиятии руҳонӣ, артишдорон, дабирон, кишоварзон ва ҳунармандону тоҷирон;

– мақоми расмӣ гирифтани дини зардуштӣ ва тақвияти нуфузи муъбадон дар ҷомеа;

– густариши корбурди забони паҳлавӣ;

– ташаккули шаклҳои заминдории феодалӣ ва намудҳои нави андоз;

– рушди ҳунари шаҳрсозӣ

– фаъолияти академия ва рушди тамаддуни ориёӣ [14-М].

6. Эмомалӣ Раҳмон масъалаҳои мубраму норӯшани таърихи давлатдории Ҳайтолиёро, ки як марҳалаи рушди тамаддуни ориёӣ маҳсуб меёбад, дар асоси таҳлили маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ ва осори муҳаққиқон баррасӣ менамояд. Ӯ саҳми Ҳайтолиёро дар иттиҳоди сарзаминҳои Бохтар ва мулкҳои дигари Осиёи Марказӣ дар ҳаёти як давлат муҳим медонад, ки дар заминаи он иқтисоду фарҳанг рушду такомул ёфт. Махсусан, ӯ дар асоси омӯзиши низоми

сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии замони Ҳайтолиён исбот менамояд, ки ватани аслии ин қавмҳои ориёӣ сарзамини имрӯзаи Осиёи Марказӣ аст [13-М].

7. Эмомалӣ Раҳмон барои таснифи дурусти марҳалаҳои рушду такомули забонҳои бостони қавмҳои ориёитабори Эрону Осиёи Марказӣ аз натиҷаи охири таҳқиқоти муҳаққиқон, махсусан донишмандони аврупоӣ суд бурда, дар инъикоси ин масъала пеш аз ҳама ба қонуниятҳои илми забоншиносии муқоисавӣ ва хронологияи таърихӣ тавачҷуҳ менамояд. Аз ин лиҳоз, дар осори ӯ масъалаи даврабандӣ ва дастабандии хонаводаи забонҳои ҳиндуэронӣ аз дигарон фарқ мекунад. Дар замони истиқлоли Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон яке аз ҳаводорони таъриху тамаддуни ориёӣ мебошад, ки дар бобати унсури марказии он – забон китоби махсуси илмӣ рӯи ҷоп овард. Китоби мазкур дар рӯшан намудани баъзе масъалаҳои мубрами таърихи рушду такомули забонҳои бостонии ниёкони мо ҳамто надорад. Ӯ нақши ҳар як забонро вобаста ба вижагиҳои овой, тасрифотӣ ва корбурди онҳо дар умури идории давлатҳои ориёӣ бар асоси маъхазҳои забоншиносӣ мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Махсусан, ӯ омилҳои зухури гурӯҳу шоҳаи забонҳои ақвоми ориёиро дар таърихи тамаддуни башарӣ хуб баррасӣ менамояд. Эмомалӣ Раҳмон мекӯшад дар асоси шинохти дурусти пайвандҳои хонаводагии забонҳои модӣ, форсии бостон, форсии миёна, портӣ, бохтарӣ, суғдӣ ва намунаи осори бозмондаи онҳо марҳалаҳои такомули забони имрӯзаи тоҷикиро амиқтар муаррифӣ намояд [7-М].

8. Таҳлили андешаҳои олимони осори Эмомалӣ Раҳмон нишон медиҳад, ки Осиёи Марказӣ маҳалли зухури меҳрпарастӣ буд ва баробари кӯчиши ориёӣҳо ба сарзамини имрӯзаи Эрон ва Осиёи Хурд минбаъд доираи паҳншавии он то ба Юнону Рум васеъ гардид. Дар ин хусус метавон гуфт, ки маҳз оини мазкур тавассути баҳри Миёназамин ба Аврупо роҳ ёфт. Нуфузи ин оини бостонии ориёӣҳо дар замони худ ҳамчун таълимоти созанда аз сарҳади Осиёи Марказӣ хориҷ шуд ва дар шарқ то Ҳинд ва дар ғарб то Аврупо густариш пайдо кард. Ҳатто як муддат ба дини давлатии императории Рум табдил ёфт. Чун асоси ин таълимотро ормонҳои дӯстӣ, бародарӣ, дурустӣ ва

ростӣ ташкил меод, ин он босуръат дар гӯшаву канори Аврупо бо номи митроизм паҳн гардид [17-М; 19-М].

9. Эмомалӣ Раҳмон новобаста ба баъзе паҳлуҳои торики масъала, таълимоти динӣ-фалсафии зурвонияро бо таваҷҷуҳ ба омили замону макон ва таъсири минбаъдаи он дар пешрафти тафаккури мардумони Шарқ мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Аз ин нигоҳ, шеваи таҳқиқи масъала имкон медиҳад, ки таърихи пайдоиши боварҳои бостонӣ дар тамаддуни ориёӣ мушаххас шавад. Омӯзиши таъсири оини зурвония бар кеши зардуштия ва монавия нишон медиҳад, ки афкору биниши ақвоми ориёӣ дар бораи офариниш ба пешрафти таърихи афкори чома таъсири зиёд дошт. Эмомалӣ Раҳмон ақидаҳои бостонии фалсафӣ ва динии ориёӣҳоро бо таваҷҷуҳ ба макону замони пайдоиш ва ҳудудҳои паҳншавӣ ба таври барҷаста инъикос менамояд. Ӯ бо назардошти истифодаи васеи мадракҳои таърихӣ ва осори муҳаққиқони хоричӣ дар таърихнигории тоҷик ба омӯзиши чомаи афкори динии ориёӣҳо даст зад.

10. Дар осори Эмомалӣ Раҳмон сиёсати забтқоронаи арабҳо дар сарзаминҳои тоҷикнишин бо тафсил баррасӣ гардидааст. Ин сиёсат дар манотиқи тоҷикнишин бо вижагиҳои хос дар ду давра амалӣ гардид. Дар марҳалаи аввал арабҳо шоҳаншоҳии Сосониёнро шикаст дода, Эронро Хуросонро тасхир намуданд. То соли 705 ислом дар ҳудуди мулкҳои забтшуда ба таври маъмул интишор ёфт ва низоми аморат шакл гирифт. Дар марҳалаи дувум бошад, бо ишғоли сарзамини Варорӯд ислом то ибтидои асри IX дар ин минтақа паҳн шуд. Дар марҳалаи якум ин сиёсат пурра хусусияти истисморӣ дошт ва дар марҳалаи дувум бошад, акнун дастаҳо ва саркардаҳои маҳаллӣ дар интишори ислом саҳм гузоштанд [18-М].

11. Эмомалӣ Раҳмон дар асоси манобеи таърихӣ ҳаракатҳои озодихоҳонаи мардуми Хуросону Мовароуннаҳр мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳад. Бартариҳои фарзияи Эмомалӣ Раҳмон нисбат ба шӯру ошубҳо дар он аст, ки ин зухурот дар қаламрави хилофат на аз нигоҳи синфӣ, балки аз лиҳози иҷтимоӣ ва объективӣ баҳогузорӣ ва таҳлил шудааст. Ҷамчунин, дар меҳвари назари ӯ манфиатҳои мардумони маҳаллӣ ва қишрҳои меҳнаткаш

қарор мегирад. Дар шароити имрӯз хонанда аз омӯзиши чунин матлаб метавонад дарси ибрат гирад. Аз ҷониби дигар, дар ин марҳалаи бунёди давлатдории миллӣ омӯзиши чунин осори таҳлилӣ ва фарогир аз мавзуҳои мубрам барои ҳар миллат муҳимму зарур мебошад. Бинобар ин, омӯзиши муборизаи часурунаи фарзандони фарзонаи миллат дар муқобили сиёсатҳои аҷнабиён имкон медиҳад, ки насли имрӯз дар пайравӣ аз чунин иқдоми ниёкон ба таври худогоҳ аз манофеи миллӣ ҳимоят намоянд. Маҳз ҳамин хусусиятҳо омӯзишу таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмонро дар шароити феълӣ боз ҳам мубрамтар мегардонад [18-М].

12. Дар осори Эмомалӣ Раҳмон доир ба ҳаракатҳои фикрии аҷдои тоҷикон дар қиблаи Хилофати Араб таҳлилу фарзияҳои мукаммалу ҷадид ба назар мерасад. Махсусан, мавзӯи ҳаракати шуубиҳо ба таври шоиста баррасӣ мегардад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки талошу пайкори шуубиён пеш аз ҳама дар он ифода меёфт, ки онҳо нигоҳи маъмурони хилофатро нисбат ба мардумони ориёӣ тағйир доданд. Шуубиён дар аввал бо таҳрики бедории миллӣ арабҳоро водор карданд, ки дар муносибат ба мардуми Хуросону Моваруннаҳр боэҳтиёт бошанд. Дар натиҷаи ин таҳриқоти иҷтимоӣ арабҳо ногузир намояндаҳои муътабари сулолаҳои тоҷикро ба низоми идорӣ ҷалб намуданд. Таҷрибаи минбаъдаи Хилофати Аббосиён нишон дод, ки дар танзими низоми идории он тоҷикон нақши барҷаста доштанд. Аз Абумуслим то Бармакиёну Тоҳириён ва Сомониён дар таҳкими низоми идории хилофат ва густариши тамаддуни ислом нақши бағоят бузург гузоштанд.

Омӯзиши таърихи неҳзати фикрии шуубия аз нигоҳи консепсияи пешниҳодкардаи Эмомалӣ Раҳмон, ки дар асоси ҳифзи манфиатҳои миллӣ мавриди пажӯҳиш қарор мегирад, барои рушди тафаккури миллӣ аҳаммияти муҳим дорад. Маҳз чунин консепсияи фарогири омӯзиши таърих имкон медиҳад, ки насли наврасу ҷавон дар руҳияи арҷгузорӣ ба хидматҳои ниёкони хеш ба камол расад. Ҳаракати фикрии шуубия ва талошҳои минбаъдаи пайравони он аз нақши созандаи тоҷикон дар густариши тамаддуни исломӣ ҳикоят мекунад, ки имрӯз барои мо таҷрибаи нодир аст [20-М].

13. Бо инъикоси хадамоти сулолаҳои маҳаллии тоҷиктабор чун Бармакиён, Саҳлиён ва Ковусиён метавон гуфт, ки қисми меҳварии консепсияи пешниҳоднамудаи Эмомалӣ Раҳмон роҷеъ ба омӯзиши таърихи халқи тоҷик, пеш аз ҳама ба решаёбии манфиатҳои миллӣ ва гиромидошти корномаи чехраҳои мондагори миллат равона шудааст. Новобаста аз бурду бохт тоҷикон дар ҷаҳони ислом ва берун аз он собит намуданд, ки дар сиёсат ва илму фарҳанг бартарӣ доранд ва бе ширкати онҳо хилофати оламшумуле чун Аббосиён наметавонанд арзи вучуд дошта бошад. Дар радифи густариши ислом ва рушду улуми исломӣ, ҳамчунин дар олами сиёсат ва ҳарбу мубориза тоҷикон тавонистанд бартарии хешро собит намоянд. Бо омӯзиши осори Эмомалӣ Раҳмон, ки дар асоси манбаъҳои муътамади таърихӣ рӯи нашр омадааст, фарзияи онҳое, ки тоҷикон танҳо қалам доштанду баҳри рушди улуми исломӣ хидмат кардаанд ва шамшери ислом дар дасти дигарон буд, инкор мешавад. Албатта, тоҷикон бо нақше, ки дар рушди улуми исломӣ гузоштаанд дар ҷаҳони ислом бартарӣ доранд ва ин ба ҳамагон маълум аст, аммо ҳамзамон шамшери ислом муддати зиёде дар дасти тоҷикон буд. Ин марҳала дар таърихи тамаддуни исломӣ ва сарнавишти мардуми тоҷик бисёр созанда маҳсуб меёфт. Зеро аз давраи қудрати Абумуслими Хуросонӣ то Исмоили Сомонӣ марҳалаи густариши ислом буд, ки аксар халқҳои ҳамҷавори тоҷикон дар ҳудуди имрӯзи Осиёи Марказӣ ва хориҷ аз он маҳз дар ҳамин марҳала ислом оварданд. Маҳз дар ҳамин давра заминаи устувори тамаддуни исломӣ гузошта шуд.

14. Эмомалӣ Раҳмон бо омӯзиши хидматҳои мондагори намояндагони сулолаи Тоҳириён, аз онҳо ба унвони посдори суннатҳои неки ниёкон ёд мекунад. Маҳз ҳамон хираду арҷгузорӣ бар арзишҳои миллӣ сабаб шуд, ки минбаъд дар заминаи ин хидматҳо нахустин давлати мустақили миллии тоҷикон таъсис ёфт. Эмомалӣ Раҳмон дар боби давлати Тоҳириён ва нақши онҳо дар таърихи тоҷикон ба сарчашмаҳои муътамади таърихӣ муроҷиат менамояд. Ба назари инҷониб меарзад, ки имрӯз баҳри баланд бардоштани сатҳи ҳувияти миллӣ ва дарки дурусти роҳи давлатсозӣ бар асоси навиштаҳои Эмомалӣ Раҳмон ба таърихии давлатдорӣ Тоҳириён рӯҷуъ намоем. Эмомалӣ

Раҳмон аввалин шуда таърихи давлатдории Тоҳириёнро дар доираи меъёри манфиатҳои миллӣ мавриди омӯзиш ва пажӯҳиш қарор медиҳад. Дар айни замон хонандаи имрӯз маҳз тавассути мутолиаи чунин осор метавонад дар шинохти Тоҳириён ва мақоми онҳо дар таърихи ниёкон хулосаи амиқ барорад.

15. Эмомалӣ Раҳмон нақши Саффорӣро бо вучуди чихил соли ҳукуматашон дар таърихи давлатдории мардумони тоҷикон муҳим арзёбӣ менамояд, зеро онҳо пас аз Тоҳириён оину суннати давлатдорӣ, арзишҳои фарҳангӣ ва тафаккури озодихоҳиро дар Хуросон чанд зина пеш бурданд. Ба таъкиди ӯ, Саффорӣ бо касбияти қудраташон дар Хуросон нишон доданд, ки намояндагони мардуми поини ҷомеа низ дар ҳоли бӯхрон ва тасаллутӣ қудратҳои бегона метавонанд ҷомеаро дар атрофи як давлати мутамарказ муттаҳид созанд. Албатта, ин қорномаи онҳо барои таъсиси нахустин давлати миллии тоҷикон – Сомониён таҷриба ва бистари муносиб шуд [21-М].

ТАВСИЯҶО ДОИР БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶҚИҚОТ

1. Бо тақозои замон зарур аст, ки тамоми васоити таълимии тадрисшаванда аз фанни таърихи халқи тоҷик бознигарӣ шуда, дар доираи манфиатҳои миллӣ таҳия гардад. Ҳамчунин, китобҳои таърихи халқи тоҷик барои макотиби миёнаи таҳсилот, ки таърихи аҳди бостон ва асримиёнагиро инъикос менамоянд, барои хонанда содда ва фаҳмо пешниҳод шавад (яъне бо забони ноби тоҷикӣ ва фаҳмо барои насли наврас);

2. Имрӯз бояд чихати дарки дурусту амиқи таърихи аҳди бостон ва асримиёнагии аҷдоди тоҷикон ва шинохти воқеии онҳо аз ҷониби насли навраси кишвар «Консепсияи омӯзиши таърихи халқи тоҷик» таҳия гардад, ки он фарогири манфиатҳои миллӣ бошад. Чун таърих фанни мафкурасоз аст, ба тафаккури насли миллат таъсири амиқ мерасонад;

3. Асарҳои ҳолномавӣ ва инъикосгари қаҳрамоноҳои ҷаҳраҳои мондагори миллии аҳди бостон ва асримиёнагӣ барои хонандагони макотиби миёнаи таҳсилот дар шакли романҳо аз ҷониби муҳаққиқон рӯи нашр ояд. Имрӯз бояд

насли навраси мо шахсияти Зардушт, Куруши Кабир, Дороюш, Спитамен, Меҳрдод, Канишкаи Кабир, Ардашери Бобакон, Хусрави Анушервон, Деваштич, Муқаннаъ, намояндагони хонадони Бармакиён, Тоҳир ибни Ҳусайн ва Яъқуб ибни Лайсро донд ва аз корномаи онҳо ибрат гирад;

4. Дар сатҳи муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар соатҳои тадрисшаванда аз фанни таърихи халқи тоҷик зиёд карда шавад. Махсусан, таърихи аҳди бостон ва асрҳои миёна, ки омӯзиши он барои мо тоҷикон муҳим ва зарур аст, баъзе аз муамоҳои имрӯзро рӯшану возеҳ менамояд. Бе донишҷӯи таърихи аҳди бостон насли миллат равандҳои муосирро дарк карда наметавонад;

5. Омӯзиш ва таҳқиқи рисолаҳои илмиро марбут ба мавзӯҳои таърихи аҳди бостон ва асрҳои миёна ба таври системанок роҳандозӣ намудан зарур аст. Хусусан, роҷеъ ба таърихи замони хонадонҳои Бармакиён, Тоҳириён ва Саффоориён бояд рисолаҳои илмӣ дифоъ карда шавад;

6. Дар макотиби олии, махсусан дар самти ихтисосҳои ҷомеашиносӣ фанни махсусе бо унвони «Саҳми тоҷикон дар тамаддуни ҷаҳонӣ» дарс гуфта шавад. Маълум аст, ки имрӯз аксар намояндагони илму ирфон, арзишҳои миллии ва фарҳангии тоҷиконро халқҳои дигар ба номи худ сабт намуда истодаанд, ки паёмади хуб надорад. Таърихсозии баъзе халқҳо ва аз худ намудани арзишҳо ва ҷеҳраҳои мондагори мо тоҷикон аз ҷониби онҳо паёмади бисёр ногувор дорад;

7. Ҷиҳати шарҳу тавзеҳи осори ба таърихи миллат бахшидаи Эмомалӣ Раҳмон ва дарки дурусти он аз ҷониби ҷавонон дар макотиби таҳсилоти олии фанне бо унвони «Эмомалӣ Раҳмон ва эҳёи таърихи миллат» дарс гуфта шавад. Осори Эмомалӣ Раҳмон сирф фарогири манфиатҳои миллии буда, дар таҳкими руҳияи миллии наслҳои ҷавон муосидат менамояд;

8. Маркази махсуси илмӣ-паҷуҳиши дифоъ аз манфиатҳои миллии дар ҳаёти муаррихони донишманду таҷрибадори АМИТ ва муассисаҳои олии таълимӣ ташкил карда шавад. Аз ҳаёти марказ, ки забонҳои англисӣ, ҷинӣ, русӣ ва ҳуруфи форсӣ алифбоҳои бостониро медонанд донишмандон интиҳоб шуда, ба хориҷи кишвар, махсусан ба бойгонҳои Федератсияи Русия,

Ҷумҳурии мардумии Чин, Ҳиндустон, Арманистон ва Эрон барои омӯзиши манбаъҳои таърихӣ сафарбар карда шаванд;

9. Манбаъҳои таърихӣ, ки тарҷума ва баргардон шудаанду масъалаҳои мубрами таърихи халқи тоҷикро инъикос менамоянд, аз ҷониби ҳайати Марказ тариқи васоити ахбори омма шарҳу тавзеҳ дода шаванд, то ҷомеа аз воқеияти таърих огаҳии бештар дошта бошанд;

10. Бо дарназардошти он ки муътамадтарин далелҳо дар самти омӯзиши таърихи аҳди бостон маводи бостоншиносӣ аст, бояд дар факултети таърихи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ҷиҳати омода намудани мутахассисони бостоншинос кафедраи соҳавӣ (бостоншиносӣ) ташкил ва силсилаи экспедитсияҳои бостоншиносӣ ба роҳ монда шавад.

РҶҶҲАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Монографияҳо:

[1-М]. Шарипов, Ҷ.С. Саҳми Эмомалӣ Раҳмон дар омӯзиши таърихи тамаддун ва давлатдорӣ ориёӣҳо [Матн] /Ҷ.С. Шарипов. – Душанбе, 2020. – 224 с.

[2-М]. Шарипов, Дж.С. Освещение древней истории таджикского народа в трудах Эмомали Рахмона. – Душанбе: ТНУ, 2022. – 228 с.

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризишавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷой шудаанд:

[3-М]. Шарипов, Ҷ.С. Саҳми Пешвои миллат дар омӯзиши таъриху тамаддуни ориёӣ [Матн] /Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2018. – № 4. – С. 56-61.

[4-М]. Шарипов, Ҷ.С. Инъикоси таҳқиқи масоили ҳиндуаврупоӣҳо дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн] /Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2018. – № 5. – С. 108-113.

[5-М]. Шарипов, Ҷ.С. Масъалаи омӯзиши таъриху тамаддуни ориёӣҳои Осиёи Марказӣ дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн] /Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2018. – № 6. – С. 71-76.

[6-М]. Шарифов, Р.Я., Шарипов, Ҷ.С. Инъикоси омӯзиши тамаддуни ҳиндуориёӣҳо дар осори Эмомалӣ Раҳмон / Р.Я. Шарифов, Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2018. – № 7. – С. 77-81.

[7-М]. Шарипов, Ҷ.С. Инъикоси дараҷаи таҳқиқи забони мардуми ориёӣ дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн] /Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии

Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2019. – № 2. – С. 61-65.

[8-М]. Шарипов, Ҷ.С. Масъалаи омӯзиши нахустдавлатҳои ориёӣ дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2019. – № 3. – С. 24-29.

[9-М]. Шарифов, Р.Я., Шарипов, Ҷ.С. Таҳлил ва омӯзиши масъалаи давлатдории Модҳо дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / Р.Я. Шарифов, Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2019. – № 5. Қисми 2. – С. 11-17.

[10-М]. Шарипов, Ҷ.С. Масоили мубрами давлатдории Кушонӣ ва ҷойгоҳи он дар таърихи тоҷикон аз нигоҳи Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2020. – № 6. – С. 32-36.

[11-М]. Шарипов, Ҷ.С., Муродов, Н.С. Вижагии муборизаи истиқлолхоҳонаи аҷдоди тоҷикон ба муқобили истилогарони юнону макдунӣ [Матн] / Ҷ.С. Шарипов, Н.С. Муродов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2022. – № 12. – С.117-124.

[12-М]. Шарипов, Ҷ.С., Солеҳҷони, М. Саҳми Эмомалӣ Раҳмон дар ташаккул ва рушди фаъолияти Анҷумани тоҷикон ва форсизабонони ҷаҳон - «Пайванд» [Текст] / Ҷ.С. Шарипов, М. Солеҳҷон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2023. – № 1. – С. 37-44.

[13-М]. Шарипов, Ҷ.С. Масъалаи баромади этникии Ҳайтолиён [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2023. – № 11. – С.123-130.

[14-М]. Шарипов, Ҷ.С. Махсусияти низоми идории Шоҳаншоҳии Сосониён дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2023. – № 12. Қисми 1. – С. 87-94.

[15-М]. Шарипов, Ҷ.С. Паёмрадҳои сиёсати забткоронаи арабҳо барои забон ва фарҳанги тоҷикон аз нигоҳи Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2024. – № 1. – С. 37-44.

[16-М]. Шарипов, Ҷ.С. Махсусияти забони тоҷикӣ дар аҳди Сомониён аз нигоҳи Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2024. – № 3. – С. 41-47.

[17-М]. Шарипов, Ҷ.С. Нуфузи оини меҳрпарастӣ дар Аврупои бостон [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. – Душанбе: Рӯдакӣ, 121, 2024. – № 3. – С. 214-218.

[18-М]. Шарифов, Р.Я., Шарипов, Ҷ.С. Хусусияти сиёсати забткоронаи хилофати араб дар сарзамини Мовароуннаҳр [Матн] /Р.Я. Шарифов, Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2024. – № 6. Қисми 2. – С. 151-157.

[19-М]. Шарифов, Р.Я., Шарипов, Ҷ.С. Махсусияти оини меҳрпарастӣ дар паҷуҳиши муҳаққиқон [Матн] /Р.Я. Шарифов, Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2024. – № 9. – С. 63-69.

[20-М]. Шарипов, Ҷ.С. Ҷунбиши шуубия ва махсусияти маърифату ҷаҳоншиносии тоҷикон [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон. – Душанбе: Рӯдакӣ, 121, 2025. – № 1. – С. 268-272.

[21-М]. Шарипов, Ҷ.С. Бозтоби корномаи Яъқуб ибни Лайс дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – Душанбе: Сино, 2025. – № 1. – С. 87-92.

III. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои дигар ҷоп шудаанд:

[22-М]. Шарипов, Ҷ.С. Инъикоси анъанаҳои мардумӣ-фарҳангии аҳди Ҳахоманишиҳо дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ доир ба «Эҳёи анъанаҳои

мардумӣ» (30 окт. 2018) / Дар зери таҳрири д.и.т. Б. Курбонов, к.и.н. Ю. Шодипур и И. Бозорзода. – Душанбе: Типог. ДМТ, 2018. – С. 27-35.

[23-М]. Шарипов, Ҷ.С. Инъикоси таърихи тамаддуни тоҷикон дар осори Пешвои миллат [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Маорифи Тоҷикистон (Маҷаллаи илмӣ, маърифатӣ ва таълимию методии Вазорати маориф ва илми ҶТ). – Душанбе, 2018. – №3. – С. 11-13.

[24-М]. Шарипов, Ҷ.С. Саҳми Пешвои миллат дар омӯзиши таъриху тамаддуни халқи тоҷик [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028», «Соли рушди сайёҳӣ ва хунарҳои мардумӣ», «140-солагии Қаҳрамони Тоҷикистон Садриддин Айнӣ» ва «70-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон». – Душанбе, 2018. – С. 307.

[25-М]. Шарипов, Ҷ.С. Инъикоси шахсияти Садриддин Айнӣ дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Маводи конференсияи илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Саҳми Садриддин Айнӣ дар эҳёи таърих ва фарҳанги халқи тоҷик». – Душанбе, 2018. – С. 197-203.

[26-М]. Шарипов, Ҷ.С. Эмомалӣ Раҳмон: Бобочон Ғафуров поягузори таърихи миллат [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Маводи конференсияи илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Саҳми Бобочон Ғафуров дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик» (11-октябри соли 2019). – Душанбе, 2019. – С. 14-19.

[27-М]. Шарипов, Ҷ.С. Вижагиҳои таърихӣ забони тоҷикӣ [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // «Ба қуллаҳои дониш (Нашрияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон). – Душанбе, 2019. – №19. – С. 8.

[28-М]. Шарипов, Ҷ.С. Нақши Пешвои миллат дар омӯзиш ва инъикоси таърихи тамаддун ва давлатдорӣ ориёӣҳо [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // «Моҳтоб» (Маҷаллаи оммавӣ-фарҳангии Вазорати фарҳанги ҶТ). – Душанбе, 2021. – С. 11-12.

[29-М]. Шарипов, Ҷ.С. Бозтоби низоми идорӣ шоханшоҳӣи Сосониён дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / Ҷ.С. Шарипов // Маводи конференсияи илмӣ-

назариявии байналмилалӣ дар мавзуи «Ҷойгоҳи Сосониён дар таърих ва тамаддуни умумичаҳонӣ» бахшида ба 1800 - солагии таъсисёбии давлати Сосониён. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 26 апрели соли 2024. – С. 139-145.

[30-М]. Шарифзода, Ҷ.С. Пешвои миллат ва бунёди давлати мутамаддин [Матн] / Ҷ.С. Шарифзода // Мавади конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Аҳаммияти байналмилалии пешниҳоди Пешвои миллат роҷеъ ба «Даҳсолаи таҳкими сулҳ ба хотири наслҳои оянда». – Душанбе: ДМТ, 6 март соли 2025. – С. 83-90.

РҶҲАТИ САРЧАШМАҲО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

І. Осори Эмомалӣ Раҳмон

- [1]. Раҳмонов, Э. Золотой век таджиков [Текст]: Таджики в зеркале истории. Книга первая. От арийцев до Саманидов. – Лондон, 2000. – 240 с.
- [2]. Раҳмонов, Э. Родина Зарадуштры и явления пророка [Текст]: Зороастризм и его значение в развитии цивилизации народов Ближнего и Среднего Востока. – Душанбе, 2003. – С. 11-28.
- [3]. Раҳмонов, Э. Таджики вчера и сегодня [Текст]: Статья Президента Таджикистана Эмомали Рахмона посвящена 5-ой годовщине приобретения Независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 1997. – С. 13-19.
- [4]. Раҳмон, Э. Дин ва ҷомеа [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Шарқи озад, 2013. – 672 с.
- [5]. Раҳмон, Э. Забони миллат – ҳастии миллат [Матн]: Китоби 1 /Э. Раҳмон. – Душанбе: Андалеб, 2015. – 490 с.
- [6]. Раҳмон, Э. Забони миллат – ҳастии миллат [Матн]: Китоби 2 /Э. Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2020 – 432 с.

- [7]. Раҳмон, Э. Имоми Аъзам [Матн]: рӯзгор, осор ва афкор / Э. Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2009. – 419 с.
- [8]. Раҳмон, Э. Имоми Аъзам ва фарҳанги миллӣ [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе, 2009. – 35 с.
- [9]. Раҳмон, Э. Мероси Имоми Аъзам ва гуфтугӯи тамаддунҳо [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Шарқи озод, 2009. – 320 с.
- [10]. Раҳмон, Э. Муҳити зиндагӣ ва олами андешаҳои Имоми Аъзам [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Шарқи озод, 2009. – 368 с.
- [11]. Раҳмон, Э. Ориёиҳо ва шиноҳти тамаддуни ориёӣ [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Шарқи озод, 2007. – 144 с.
- [12]. Раҳмон, Э. Чехраҳои мондагор [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Эр-Граф, 2016. – 364 с.
- [13]. Раҳмонов, Э. Арзишҳои ориёӣ дар тамаддуни ҷаҳонӣ [Матн] // Ҷумҳурият. – 2006, август. – С. 2-3.
- [14]. Раҳмонов, Э. Арзишҳои ориёӣ дар тамаддуни ҷаҳонӣ [Матн]: //Ориёнома. Ҷилди 2. – Душанбе: ООО «Рафи Граф», 2006. – С. 75-85.
- [15]. Раҳмонов, Э. Ватани Задушт ва зухури паямбари оини рости [Матн] // Фарҳанг. 2003, № 5 – 6. – С. 3-12.
- [16]. Раҳмонов, Э. Нақши Авесто дар тамаддуни миллӣ ва ҷаҳонӣ [Матн]. – Душанбе, 2001. – С. 21-38.
- [17]. Раҳмонов, Э. Нақши ориёиҳо дар рушди тамаддуни ҷаҳонӣ [Матн]. – Душанбе, 2006. – С. 11-23.
- [18]. Раҳмонов, Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёиҳо [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 372 с.
- [19]. Раҳмонов, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 1997. – 136 с.
- [20]. Раҳмонов, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн]: Китоби I / Э. Раҳмонов. – Лондон, 1999. – 240 с.

- [21]. Раҳмонов, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн]: Иборат аз чаҳор китоб / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 704 с.
- [22]. Раҳмонов, Э.Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн]: Китоби 3 / Э.Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 228 с.
- [23]. Раҳмонов, Э.Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн]: Китоби 3 / Э.Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 259 с.

б) Суханронии Эмомалӣ Раҳмон

- [24]. Раҳмонов, Э. В культуре бытие нации [Текст]: Выступление на встречес представителями интелегенции страны. 20 марта 2001 г. // Независимост Таджикистана и возрождение нации. – Душанбе, 2006. – Т.4. – С 18-39.
- [25]. Раҳмон, Э. «Пажухиш дар фарҳанги бостон: аз дирӯз то имрӯз»: Баромад дар симпозиуми байналмилалӣ - илмӣ. 22-юми октябри соли 2019. // Хадамоти матбуоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Захираи электронӣ]: Манбаъи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/21673> (санаи мурочиат 27.12.2022).
- [26]. Раҳмон, Э. Бахшида ба 25 –умин солгарди Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: Баромад дар назди намояндаҳои илму маориф ва хизматчиёни давлатӣ (дар бораи омӯзиши таърихи тамаддуни ниёгони тоҷикон). 4-уми ноябри соли 2019. // Хадамоти матбуоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Захираи электронӣ]: Манбаъи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/21672> (санаи мурочиат 7.11.2022).
- [27]. Раҳмон, Э. Бахшида ба Рӯзи дониш. Баромад дар назди намояндаҳои илму маориф (дар хусуси мубрамияти омӯзиши таъриху фарҳанги аҳди қадими тоҷикон). 1-уми сентябри соли 2019. // Хадамоти матбуоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Захираи электронӣ]: Манбаъи дастрасӣ: [http:// www.president.tj/node/21670](http://www.president.tj/node/21670) (санаи мурочиат 8.09.2023).

- [28]. Раҳмон, Э. Забони давлатӣ арзиши волои миллӣ [Матн]: (ба муносибати Рӯзи забон) // Тоҷикистон, 2012, № 9-10.
- [29]. Раҳмон, Э. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии кишвар (дар бораи зарурати аз таърихи миллат боҳабар гардидан). 28-уми декабри соли 2019. // Хадамоти матбуоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Захираи электронӣ]: Манбаъи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/21673> (санаи мурочиат 30.12.2022).
- [30]. Раҳмон, Э. Паёми табрикоӣ ба муносибати Рӯзи забон [Матн] // Ҷумҳурият, 2011 – 5 октябр. – С. 1-2.
- [31]. Раҳмон, Э. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Анҷумани XV-уми Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон (дар бораи таъриху фарҳанги пурғановат доштани ниёкони тоҷикон). 18-уми декабри соли 2024. // Эмомалӣ Раҳмон. [Захираи электронӣ]: Манбаъи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/21674> (санаи мурочиат 15.12.2024).

II. САРЧАШМАҲО

- [32]. Абуисҳоқ Иброҳим Истахрӣ. Масолику-л-мамолик [Матн] / И. Истахрӣ; Таҳияи Эрачи Афшор. – Техрон: Интишороти илмӣ-фарҳангӣ, 1367 ҳ. – 356 с.
- [33]. Авесто [Матн] / Гузориш ва пажӯҳиши Ҷ. Дӯстхоҳ. – Душанбе, 2001. – 792 с.
- [34]. Авесто-кӯҳантарин ганҷинаи мактуби Эрони Бостон [Матн] / Тарҷума ва пажӯҳиши Ҳошими Разӣ. – Техрон, 1379. – 658 с.
- [35]. Аҳмад ибни Абияъқуб ибни Возеҳ ал-Яъқубӣ. ал-Булдон [Матн] / А. Яъқубӣ; тарҷумаи доктор Муҳаммадиброҳими Ояӣ; баргардонкунанда аз хатти форсӣ ба кириллӣ Некрӯз Сафарзода. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи миллии Тоҷик, 2022. – 220 с.
- [36]. Балозӯрӣ, А. Футуҳу-л-булдон [Матн] / А. Балозӯрӣ; тарҷумаи Муҳаммади Таваккал. – Техрон: Катиба, 1337 ш. – 787 с.

- [37]. Балъамӣ Абуалӣ. Таърихи Табарӣ [Матн] / А. Балъамӣ. – Техрон: Алхудо, 2001. – Ҷ.І.І. – 1635 с.
- [38]. Берунӣ, А. Осор-ул-боқия [Матн] / А. Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.
- [39]. Геродот. История в девяти книгах [Текст] / Геродот. – М.: Нучно-издательский центр «Ладомир» «Аст», 1999. – 739 с.
- [40]. Ёкути Ҳамавӣ. Муъчаму-л-булдон [Матн] / Ё. Ҳамавӣ; Тарчумаи Алӣ Сақии Разавӣ. – Техрон, 1380. – 1211 с.
- [41]. Ибни Аъсами Куфӣ. Ал-Футух [Матн] / А. Куфӣ; тарчумаи Муҳаммад ибни Аҳмад Муставфӣи Ҳиравӣ. – Техрон: Ширкати интишороти илмӣ-фарҳангӣ, 1386. – 1086 с.
- [42]. Ибни Хурдодбех Убайдуллоҳ ибни Абдуллоҳ. Масолик ва мамолик [Матн] / Х. Абдуллоҳ; тарчумаи Саиди Хорканд; баргардонкунанда аз хатти форсӣ ба кириллӣ Некрӯз Сафарзода. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи миллии тоҷик, 2022. – 232 с.
- [43]. Ибни Ҳавқал. Сурату-л-арз [Матн] / Ҳавқал; тарчумаи Ҷаъфари Шуъор. – Техрон: Интишороти Бунёди фарҳангии Эрон, 1345 ҳ. – 370 с.
- [44]. История Систана [Текст] / перевод, введение и комментарий Л.М. Смирнова. – М.: Наука, 1974. – 573 с.
- [45]. Мирхонд. Равзату-с-сафо фи сирати-л-анбиёи ва-л-мулуки ва-л-хулафо [Матн] / Мирхонд; бо пешгуфтор ва таълиқоту ҳавошии Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2004. – Ҷ.1. – 337 с.
- [46]. Муҳаммад ибни Аҳмад ал-Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л-ақолим [Матн] / М.А. ал-Муқаддасӣ; тарчумаи Алинақии Мунзавӣ. – Техрон, 1361. – 679 с.
- [47]. Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук [Матн]: иборат аз 16 ҷилд / М. Табарӣ; тарчумаи Абулқосим Поянда. – Техрон: Асотир, 1375 ҳ.қ. – Ҷ.1-14. – 6366 с.

- [48]. Наршаҳӣ Муҳаммад ибни Чаъфар. Таърихи Бухоро [Матн] / М.Ч. Наршаҳӣ; бо кӯшиши Муҳаммадтақии Муддариси Разавӣ. – Техрон, 1363. – 443 с.
- [49]. Наршаҳӣ, А. Таърихи Бухоро [Матн] / А. Наршаҳӣ. – Душанбе: Дониш, 1979. – 118 с.
- [50]. Страбон. География [Матн] / Страбон. // Перев. Г.А. Стратановского. – М., 1964. – 944 с.
- [51]. Фирдавсӣ. Шохнома [Матн]: иборат аз 4 ҷилд / Фирдавсӣ; таҳияи Парвизи Атобакӣ. – Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1386. – 2671 с.
- [52]. Худуду-л-олам мина-л-машриқ ила-л-мағриб [Матн] / бо муқаддимаи В. Бартольд; тарҷумаи Мирхусайн Шох. – Кобул, 1342; Худуду-л-олам мина-л-машриқ-ила-л-мағриб [Матн] / тарҷумаи Манучехри Сутуда. – Техрон: Китобхонаи Тухурӣ, 1983 м. – 252 с.
- [53]. Шихобуддин Абдуллоҳи Хофӣ. (Хофизии Абрӯ) Ҷуғрофиё [Матн] / Ҳ. Абрӯ; бо тасҳеҳи Ғуломризо Вараҳром. – Техрон: Иггилоот, 1370 ҳ. – 166 с.

III. АДАБИЁТ

а) бо забони русӣ

- [54]. Абаев, В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка [Текст]: Т. III / В.И. Абаев. – М., 1958. – 981 с.
- [55]. Аскарлов, А., Буряков Ю.Ф., и др. Теоретические и методические проблемы исследования [Текст] / А. Аскарлов, Ю.Ф. Буряков. – Ташкент, 1988. – 220 с.
- [56]. Бойс, М. Зороастрийцы. Верование и обычаи [Текст] / М. Бойс. – М., 1988. – 303 с.
- [57]. Бонгард-Левин, Г.М. Грантовский, Э.А. От Скифии до Индии [Текст] / Г.М. Бонгард-Левин, Э.А. Грантовский. М., 1983. – 212 с.

- [58]. Брагинский, И.С. Из истории таджикской и персидской литератур. Древние авторы о Средней Азии [Текст] / И.С. Брагинский. – М.: Наука, 1972. – 524 с.
- [59]. Вайнберг, Б.И., Ставиский, Б.Я. История и культура Средней Азии в древности [Текст]. – М., 1994. – 206 с.
- [60]. Васильев, Л.С. История религии Востока [Текст] / Л.С. Васильев. – М., 1983. – 368 с.
- [61]. Виноградова, Н., Кузьмина, Е.Е. Контакты степных и земледельческих племен Средней Азии в эпоху бронзы [Текст]: Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока / Н. Виноградова, Е.Е. Кузьмина. – М., 1986. – 253 с.
- [62]. Гамкрелидзе, Т.В., Иванов, В. Индоевропейский язык и индоевропейцы [Текст] /Т.В. Гамкрелидзе, В. Иванов. Том 1-2. – Тбилиси, 1989. – 1317 с.
- [63]. Гамкрелидзе, Т.В., Иванов, В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы [Текст]: Т. 11 / Т. В. Гамкрелидзе, В.В., Иванов. – Тбилиси, 1984. – 1328 с.
- [64]. Гафуров, Б. Кушанская эпоха и мировая цивилизация [Текст] /Б. Гафуров. – М., 1968. – 20 с.
- [65]. Герце Берг, Л.Г. Краткое введение в индоевропеистику [Текст] /Л.Г. Герценберг. – М.: Спб, 2010. – 316 с.
- [66]. Гинзбург, В.В. Антропологические данные к вопросу об этногенезе населения среднеазиатского междуречья в кушанскую эпоху. – Центральная Азия в кушанскую эпоху [Текст] /В.В. Гинзбург. Т.1. – М., 1974. – 355 с.
- [67]. Гиршман, Р. Кушаны и Иран – Центральная Азия в кушанскую эпоху [Текст] /Р. Гиршман. Т.2. – М., 1975. – 429 с.
- [68]. Гоибов, Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию [Текст] / Г. Гоибов. – Душанбе: Дониш, 1989. – 143 с.

- [69]. Грантовский, Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии [Текст] / Э.А. Грантовский. – М.: Институт Востоковедения, 2007. – 513 с.
- [70]. Грюнебаум, Г.Э. Классический ислам. Очерки истории (600-1258) [Текст] / Э.Г. фон Грюнебаум; пер. с англ. И.М. Дижур; предис. В.В. Наумкина. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
- [71]. Джалилов, А. Из истории культурной жизни предков таджикского народа и таджиков в раннем средневековье [Текст] / А. Джалилов. – Душанбе, 1973. – 286 с.
- [72]. Джалилов, А. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в. [Текст] / А. Джалилов. – Сталинабад, 1961. – 165 с.
- [73]. Дибвойз, Н.К. Политическая история Парфии [Текст] / Н.К. Дибвойз. – СПбГУ, 2008. – 816 с.
- [74]. Дьяконов, И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э [Текст] / И.М. Дьяконов. – М.: – Л., 1956. – 488 с.
- [75]. Дюмезил, Ж., Верховные боги индоевропейцев [Текст] / Ж. Дюмезил. – М., 1986. – 234 с.
- [76]. Исоматов, М.М. Эфталитское государство и его роль в истории Центральной Азии [Текст] / М.М. Исоматов. – Душанбе: ТНУ, 2012. – 316 с.
- [77]. История Казахской ССР [Текст] / под ред. И.О. Омарова. – Алма-Ата, 1949. – Т. I. – 510 с.
- [78]. История Узбекской ССР [Текст]. – Ташкент: Фан, 1967. – Т. I. – 769 с.
- [79]. Кодырова, Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане [Текст] / Т. Кодырова. – Ташкент: Наука, 1965. – 238 с.
- [80]. Колесников, А.И. Иран в начале VII века (Источники внутренняя и внешняя политика, вопросы административного деления) [Текст] / А.И. Колесников. – Л., 1970. – 145 с.

- [81]. Коломийцев, И. Тайны великой Скифии [Текст] /И. Коломийцев. – М., 2005. – 396 с.
- [82]. Космина, В.Г. Проблемы методологии цивилизационного анализу историчного процессу [Текст] /В.Г. Космина. – Запорижжя: ЗНУ, 2011. – 309 с.
- [83]. Кошеленко, Г.А. Культура Парфии [Текст] /Г.А. Кошеленко. – М., 1966. – 220 с.
- [84]. Красухин, К.Г. Введение в индоевропейское языкознание [Текст] /К.Г. Карасухин. – М.: Академия, 2004. – 320 с.
- [85]. Кузнецов, В.С. Последний правитель Ираншахра [Текст] /В.С. Кузнецов. – Новосибирск, 1991. – 220 с.
- [86]. Кузьмина, Е.Е. Откуда пришли индоарии [Текст] / Е.Е. Кузьмина – М., 1994. – 464 с.
- [87]. Куликан, У. Персы и мидяне. Подданные империи Ахеменидов [Текст] /У. Куликан. – М.: Центрполиграф, 2002. – 1448 с.
- [88]. Лившиц, В.А. Иранские языки народов Средней Азии – Народы Средней Азии и Казахстана [Текст] / В.А. Лившиц. Т.І. – М., 1962. – 777 с.
- [89]. Луконин, В.Г. Иран в эпоху первых Сасанидов [Текст] / В.Г. Луконин. – Л., 1961. – 81 с.
- [90]. Мандельштам, А.М. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии [Текст] /А.М. Мандельштам. – Л., 1975. – 228 с.
- [91]. Масон, В.М. Средняя Азия и Древний Восток [Текст] /В.М. Масон. – М.: -Л.: 1964. – 474 с.
- [92]. Массон, В.М. Первые цивилизации [Текст] / В.М. Массон. – М., 1989. – 274 с.
- [93]. Массон, В.М. Сарианиди, В. И. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы [Текст] / В.М. Массон, В.И. Сарианиди. – М., 1973. – 209 с.
- [94]. Мейе, А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков [Текст] /А. Мейе. – М. - Л., 1938. – 510 с.

- [95]. Мец, А. Мусульманский Ренессанс [Текст] / А. Мец; пер. с нем., пред., библиог. и указ. Д.Б. Бертеса. – М.: ВиМ, 1996. – 536 с.
- [96]. Муминджанов, Х.Х. Философские проблемы зороастризма [Текст] / Х.Х. Муминджанов. – Душанбе, 2000. – 243 с.
- [97]. Мюллер, А. История ислама [Текст]: от доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов / А. Мюллер. – М.: Астрель, 2004. – Т.1-2. – 911 с.
- [98]. Мюллер, А. История ислама [Текст]: от мусульманской Персии до подения мусульманской Испании / А. Мюллер. – М.: Астрель, 2004. – Т.3-4. – 893 с.
- [99]. Насирова, Ф. Зороастризм и его значения в развитии цивилизации народов Ближнего и Среднего Востока [Текст] /Ф. Носирова. – Душанбе, 2003. – 342 с.
- [100]. Негматов, Н. Воднев Среднеазиатская автахтоность этногенеза и культурогенеза ариев. – Арийская цивилизация в контексте евроазиатских культур [Текст] / Н. Негматов. – Душанбе, 2006. – 231 с.
- [101]. Негматов, Н. Арианаведжо: ближняя и дальняя. Ариана и Арианаведжа [Текст] / Н. Негматов. – Худжант, 2006. – 214 с.
- [102]. Оранский, И.М. Введение в иранскую филологию [Текст] /И.М. Оранский. – М.: Наука, 1960. – 490 с.
- [103]. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе, Э.В. Северная Бактрия–Тохаристан: Очерки истории и культуры. Ташкент, 1990. – 222 с.
- [104]. Ричард, Н.Ф. Наследие Ирана [Текст] / Ф.Н. Ричард. – М.: Наука, 1971. – 468 с.
- [105]. Сарияниди, В.И. Древние земледельцы Афганистана Текст] / В.И. Сарияниди. – М., 1977. – 171 с.
- [106]. Ставиский, Б.Я. Кушанская Бактрия: проблемы истории и культуры. – М., 1977. – 296 с.
- [107]. Стеблин – Каменский, И.М. Авеста [Текст] / И.М. Стеблин - Каменский. – М., 1992. – 207 с.

- [108]. Струве, В.В. История Ирана с древнейших времён до конца XVIII века. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. – 390 с.
- [109]. Сурдел, Д., Сурдел, Ж. Цивилизация классического ислама [Текст] / Д. Сурдел, Ж. Сурдел. – Екатеринбург: УФактория, 2006. – 536 с.
- [110]. Тойнби, Д.А. Исследование истории: Возникновение, рост и распад цивилизаций [Текст] / Д.А. Тойнби. – М., 2009. – Т. I. – 355 с.
- [111]. Тримингэм, ДЖ.С. Суфийские ордены в исламе [Текст] / С.ДЖ. Тримингем. – М.: Наука, 1989. – 326 с.
- [112]. Уэллс Г. История цивилизации [Текст] / Г. Уеллс. КнГ 1-2. – М., 2009. – 224 с.
- [113]. Фрай, Р. Наследие Центральной Азии [Текст] / Р. Фрай. – Душанбе, 2000. – 291 с.
- [114]. Фрезер, Дж. Золотая ветвь [Текст] / Дж. Фрезер. – М., 1980.
- [115]. Хакназаров, А. Освободительная борьба таджикского народа против Арабского Халифата (633-961) [Текст] / А. Хакназаров. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 372 с.
- [116]. Хангтингтон, С. Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хангтингтон. – М., 2003. – 603 с.
- [117]. Ходжаева, Н.Дж. Историческая география Центарльной Азии в доисламский период [Текст] / Н.Дж. Ходжаева. – Душанбе: Дониш, 2017. – 383 с.
- [118]. Ходжаева, Н.Дж. Локализация авестийских гор Хара Березаити, рек Вахви-Датия, Ранха и моря Ворушка [Текст] / Н.Дж. Ходжаева. – Душанбе: Дониш, 2003. – 135 с.
- [119]. Шарифов, Р.Я. Традиционное образования народов Хорасана. – Душанбе, «Эр-граф», 2017. – 108 с.
- [120]. Шендаков, Г.Н. Этногенез и пути миграций индоевропейцев. – Волгоград, 1999. – 202 с.
- [121]. Шохуморов, А. Памир - страна Ариев [Текст] / А. Шохуморов. – Душанбе, 1997. – 232 с.

[122]. Шпенглер, О. Закат Европы [Текст]: образ и действительность / О. Шпенглер. – М.: Наука, 1993. – 382 с.

[123]. Яъкубов, Ю. Религия Древнего Согда [Текст] / Ю. Якубов. – Душанбе: Дониш, 1996. – 360 с.

б) бо забони тоҷикӣ

[124]. Акрамӣ, З., Шарифов, Р.Я. Концепсияи омӯзиш ва таҳқиқи таърихи халқи тоҷик [Матн] /З. Акрамӣ, Р.Я. Шарифов. – Душанбе, 2020. – 23 с.

[125]. Амиршоҳӣ, Н. Давлатдории тоҷикон дар асрҳои IX-XIV [Матн] / Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе: Амри илм, 1999. – 1008 с.

[126]. Бойматов, Л. Муқаннаъ [Матн] / Л. Бойматов. – Душанбе, 2006. – 30 с.

[127]. Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон [Матн]: таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав / Б. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – Ҷ.I-II. – 700 с.

[128]. Ғоибов, Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз [Матн] / Ғ. Ғоибов. – Душанбе: Дониш, 2006. – 906 с.

[129]. Ғоибов, Ғ. Таърихи Ҳисори Шодмон, Чағониён ва Душанбе [Матн] / Ғ. Ғоибов. – Душанбе, 1999. – 221 с.

[130]. Исоматов, М. «Таърихи Табарӣ»-и Абуалии Балъамӣ [Матн]: пажӯҳише андар муносибатҳои Сосониён ва Ҳайтолиён / М. Исоматов. – Душанбе: Сино, 1996. – 136 с.

[131]. Камол, Ҳ. Авомили ба сари ҳокимият омадани Сомониён [Матн]: баррасиҳои ҳаводиси таърихии садаҳои VII-IX-и Хуросони Бузург дар асоси манобеи таърихӣ / Ҳ. Камол. – Душанбе, 2022. – 324 с.

[132]. Кристинсен Артур. Мероси Осиёи Марказӣ [Матн] / Н.Ф. Ричард. – Душанбе: Сурушан, 2000. – 373 с.

[133]. Мухторов, А. Афшин Ҳайдари Истаравшанӣ бузургтарин лашкаркаши Араб (асри IX) [Матн] / А. Мухторов. – Истаравшан: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 2005. – 101 с.

- [134]. Пьянков, И.В. Осиёи Миёна дар номаҳои бостон. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 64 с.
- [135]. Расулиён, Қ. Таърихи халқи тоҷик [Матн]: аҳди қадим ва ибтидои асрҳои миёна / Қ. Расулиён. – Душанбе, 2016. – 404 с.
- [136]. Раҷабов, С.М. Муборизаи истиқлолиятхоҳонаи мардуми Хуросон ва Суғд бар зидди истилогарони араб [Матн] / С. Раҷабов. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 208 с.
- [137]. Сафаралиев, А., Муродов, Н. Феҳристи таърихнигорӣ оид ба фаъолияти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / Н. Муродов. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 200 с.
- [138]. Старр Фредерик. Маърифати гумшуда [Матн]: асри тиллоии Осиёи Марказӣ аз истилои араб то Темурланг / Ф. Старр. – Душанбе: ЭР-Граф, 2016. – 692 с.
- [139]. Ҳазарткулов, М. Ориёиҳо ва тамаддуни ориёӣ [Матн] / М. Ҳазраткулов. – Душанбе, 2006. – 576 с.
- [140]. Ҳақимов, Н. Таърихи халқи тоҷик. [Матн] / Н. Ҳақимов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 484 с.
- [141]. Ҳақназаров, А. Таърихи баҳамойӣ ва ташаккули халқи тоҷик [Матн] / А. Ҳақназаров. – Душанбе, 2013. – 338 с.
- [142]. Ҳақназаров, А. Ҷунбишҳои инқилобии мардумони эронитабор бар зидди хулафои араб [Матн] / А. Ҳақназаров. – Душанбе, 2005. – 141 с.
- [143]. Ҳақназаров, А. Шукуфтаҳои иқтисод ва фарҳанги халқи тоҷик [Матн]: аз оғоз то асри XV мелодӣ / А. Ҳақназаров. – Душанбе, 2021. – 404 с.
- [144]. Шарипов, А. Эмомалӣ Раҳмонов: Соли тамаддуни ориёӣ [Матн] / А. Шарипов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 442 с.
- [145]. Этногенез ва таърихи этникии халқи тоҷик [Матн] / Зери назари академик Ф. Раҳимӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 2021. – 845 с.
- [146]. Яъкубов, Ю. Давлати Каёнӣён [Текст] Ю. Яъкубов. – Душанбе: Эр-граф, 2012. – 495 с.

в) бо забони форсӣ

- [147]. Абдулҳай Ҳабибӣ. Афғонистон баъд аз ислом [Матн] / А. Ҳабибӣ. – Кобул: Халқ, 1357 ш. – Ҷ.1. – 585 с.
- [148]. Абдулҳай Ҳабибӣ. Афғонистон баъд аз ислом [Матн] / А. Ҳабибӣ. – Кобул: Халқ, 1357 ш. – Ҷ.2. – 1020 с.
- [149]. Абдулҳай Ҳабибӣ. Саҳми Афғонистон дар интиқоли фарҳанги Осиёи Миёна [Матн] / А. Ҳабибӣ. – Кобул: Маркази таҳқиқоти алломи Абдулҳай Ҳабибӣ, 1382 (2002). – 53 с.
- [150]. Абдулҳай Ҳабибӣ. Таърихи Афғонистон баъд аз ислом [Матн] / А. Ҳабибӣ. – Техрон: Дунёи китоб, 1367. – 1087 с.
- [151]. Аторӯдӣ Азизуллоҳ. Таърихи остони қудси разавӣ [Матн] / А. Аторӯдӣ. – Техрон: Аторӯд, 1371. – Ҷ.1. – 534 с.
- [152]. Бенвенист Эмил. Дини эронӣ [Матн] / Э. Бенвенист; тарҷумаи Баҳман Саркорӣ. – Табрез, 1370. – 175 с.
- [153]. Вилл Дюрант. Таърихи тамаддун [Матн] / В. Дюрант; тарҷумаи Алиасғари Суруш. – Техрон, 1376 ҳ.ш. – 754 с.
- [154]. Диноршоев, М.Д. Аз таърихи фалсафаи тоҷик [Матн] / М.Д. Диноршоев. – Душанбе, 1988. – 224 с.
- [155]. Дунон, М. Таърихи ҷаҳони Лорус [Матн] / М. Дунон; тарҷумаи Ҷ. Аълам. – Техрон, 1378 (2000). – 435 с.
- [156]. Искандарӣ, Э. Дар ториқаи қарнҳо. – Техрон, 1372 (1994). – 532 с.
- [157]. Кристинсен Артур. Бухоро дастоварди қуруни вусто [Матн] / Фрай Ричард; тарҷумаи Маҳмуд Маҳмудӣ. – Техрон: Улум ва фарҳанг, 1365. – 458 с.
- [158]. Кристинсен Артур. Эрон дар замони Сосониён [Матн] / А. Кристинсен; тарҷумаи Рашид Ёсамӣ. – Техрон: Интишороти донишгоҳ, 1332. – 577 с.
- [159]. Қадӣёнӣ, А. Таърихи адён ва мазоҳиб дар Эрон [Матн] / А. Қадӣёнӣ. – Техрон, 1352. – 342 с.

- [160]. Линтон, Р. Сайри тамаддун [Матн] /Р. Линтон. – Техрон, 1374 (1996). – 321 с.
- [161]. Малоирӣ, М. Таърихи фарҳанги Эрон [Матн]: Ҷ. 2. Дили Эроншаҳр /М. Малоирӣ. – Техрон, 1378 (2000). – 354 с.
- [162]. Метз Адам. Тамаддуни исломӣ дар қарни чаҳоруми ҳиҷрӣ [Матн] / А. Метс; тарҷумаи Алиризо Заковатӣ Қарогузлу. – Техрон, 1362 ҳ. – Ҷ.1. – 456 с.
- [163]. Мирғулом Муҳаммади Ғубор. Афғонистон дар масири таърих [Матн] / М. Ғубор. – Кобул, 1978. – 864 с.
- [164]. Муин, М. Маздаясно ва таъсири он дар адабиёти порсӣ [Матн] / М. Муин. – Техрон, 1326. – 247 с.
- [165]. Муҳаммад Чаводи Машкур. Эрон дар аҳди бостон. Таърихи ақвом ва подшоҳони пеш аз ислом [Матн] / М.Ч. Машкур. – Техрон, 1367 х.қ. – 648 с.
- [166]. Муҳаммадӣ, М. Фарҳанги Эрони пеш аз ислом ва осори он дар тамаддуни исломӣ ва адабиёти арабӣ [Матн] /М. Муҳаммадӣ. – Техрон, 1374 (1996). – 342 с.
- [167]. Нафисӣ Саъид. Муҳити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рудақӣ [Матн] / С. Нафисӣ. – Техрон, 1336 ш. – 185 с.
- [168]. Нафисӣ Саъид. Таърихи иҷтимоии Эрон [Матн]: аз инқирози Сосониён то инқирози Умавиён / С. Нафисӣ. – Техрон: Донишгоҳ, 1342. – Ҷ.2. – 276 с.
- [169]. Нафисӣ, С. Таърихи хонадони Тоҳирӣ [Матн] /Саид Нафисӣ. – Техрон, 1335 ш. (1956). – 420 с.
- [170]. Нёлдеке, Т. Таърихи эронӣ ва арабҳо дар замони Сосониён [Матн] / Т. Нёлдеке; тарҷумаи Аббос Зарёб. – Техрон: Донишгоҳ, 1375. – 777 с.
- [171]. Нуъмонӣ Шиблӣ. Симои Имоми Аъзам Абуҳанифа [Матн] / Ш. Нуъмонӣ. – Хучанд, 2009. – 223 с.

- [172]. Нуъмонӣ Шиблӣ. Тухфату-л-амон фӣ сирати-н-Нуъмон [Матн] / Ш. Нуъмонӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2009. – 627 с.
- [173]. Оштиёнӣ, Ҷ. Зардушт. Маздоясно ва ҳукумат [Матн] / Ҷ. Оштиёнӣ. – Техрон, 1374. (1996). – 277 с.
- [174]. Оштиёнӣ, Ҷ. Зардушт. Маздоясно ва ҳукумат [Матн] / Ҷ. Оштиёнӣ. – Техрон, 1374. (1996). – 308 с.
- [175]. Перси Сайкс. Таърихи Эрон [Матн] / П. Сайкс; тарҷумаи Саидмуҳаммад Фахрдоии Гелонӣ. – Техрон: Фарҳанг, 1336. – 380 с.
- [176]. Пирниё Ҳасан. Таърихи Эрони бостон [Матн] / П. Ҳасан. – Техрон, 1362 (1984). – 391 с.
- [177]. Пурдовуд, И. Мақолоти эроншиносӣ [Матн] / И. Пурдовуд. – Техрон, 1378. – 379 с.
- [178]. Пурдовуд. Яштҳо [Матн] / Пурдовуд. Ҷ.1. – Техрон, 1377. – С. 406. – 281 с.
- [179]. Разӣ, Ҳ. Оини Меҳр [Матн] / Ҳ. Разӣ. Ҷ.1. Техрон, 1381. – 287 с.
- [180]. Разӣ, Ҳ. Оини муғон. – Техрон, 1382 (2004). – 324 с.
- [181]. Ризой Абдулазим. Аслу насаб ва динҳои эронӣни бостон [Матн] / А. Ризой. – Техрон: Нашри мавҷ, 1372. – 527 с.
- [182]. Ровандӣ Муртазо. Таърихи иҷтимоии Эрон [Матн] / С.М. Ровандӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1354 ш. – Ҷ.1. – 756 с.
- [183]. Табарӣ Э. Бархе баррасиҳо дар бораи ҷаҳонбинӣҳо ва ҷунбишҳои иҷтимоӣ дар Эрон [Матн] / Э. Табарӣ. – Техрон, 1378 (2000). – 367 с.
- [184]. Тойнбӣ, А. Хулосаи давраи дувоздаҳҷилдаи баррасии таърихи тамаддун [Матн] / А. Тойнбӣ; тарҷумаи Ҳусейни Ориё. – Техрон, 1376. (1998). – 453 с.
- [185]. Ҳиннелз, Ҷ. Шинохти асотири Эрон [Матн] / Ҷ. Ҳиннелз. – Техрон, 1383. – 432 с.
- [186]. Ҳовер, К. Эрон ва тамаддуни эронӣ [Матн] / К. Ҳовер; тарҷумаи Ҳ. Ануша. – Техрон, 1380 (2002). – 378 с.

[187]. Ҳордӣ, Ф. Адёни Осиё [Матн] /Ф. Ҳордӣ; тарҷумаи А. Гвоҳӣ. – Техрон, 1377. – 589 с.

[188]. Шаҳрзод, Р. Чаҳонбинии зардуштӣ [Матн] /Р. Шаҳрзод. –Техрон, 1375 (1997). – 394 с.

IV) ДИССЕРТАТСИЯ ВА АВТОРЕФЕРАТҲО

[189]. Ғуломов, Т.М. Таърихнигории забткориҳои араб ва муборизаҳои истиқлолхоҳонаи мардуми Хуросону Мовароуннаҳр дар асрҳои VIII-X [Матн]: дисс... док. илм. таърих: 07.00.09 / Ғуломов Тоҷиддин Мирзоалиевич. – Душанбе, 2023. – 345 с.

[190]. Исоматов, М.М. Эфталитское государство и его роль в истории Центральной Азии [Текст]: дисс... д-ра истор. наук: 07.00.02 / Исоматов Маъруф Мараджабович. – Душанбе, 2009. – 375 с.

[191]. Муродов, Н.С. Освещение актуальных вопросов древней истории таджикского народа в трудах исследователей Таджикистана: вторая половина XX – начало XXI вв. [Текст]: дисс... кандидата исторических наук: 5.6.5; 5.6.1/ Муродов Назримат Сафарович. – Душанбе, 2022. – 175 с.

[192]. Ходжаева, Н.Дж. Динамика развития географических представлений о Центральной Азии в древней и раннесредневековой иранской традиции [Текст]: автореферат дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09 / Н.Дж. Ходжаева. – Душанбе, 2016. – 50 с.

V) МАҚОЛАҲО

[193]. Муллоҷонов, С. Таърихи Сиистон ва авзои сиёсату маърифату мазҳабии асрҳои IX-XI милодӣ [Матн] / С. Муллоҷонов // Паёми ДМТ. – Нашри махсус. – Душанбе, 2010. – С. 197-201.

[194]. Муллоҷонов, С., Шарифова, М. Ҷунбиши шуубия ва худшиносии тоҷикон дар асрҳои миёна [Матн] // Паёми ДМТ. – 2017. – №3/7 (158). – С. 6-11.

- [195]. Расулиён, Қ. Ду ҳазор соли таърихнигории тоҷикон (эронӣён) [Матн] // Осори мунтахаб. – Душанбе: Дақиқӣ, 2014. – Ҷ.1. – С.83-162.
- [196]. Расулиён, Қ. Инъикоси ваҳадати ориёӣҳои қадим дар осори таърихии Эмомалӣ Раҳмон [Матн] //Осори мунтахаб. Ҷилди 2. – Душанбе, 2017. – С. 399-402.
- [197]. Убайдулло, Н. Концепсияи таърихии халқи тоҷик дар асарҳои Пешвои миллат [Матн] // Мероси ниёгон, 2019. №21. – С. 12-17.
- [198]. Ходжаева, Н.Дж. Авестийская «Арианам-Вайджа» по данным Видевдата и Михр-яшта (к вопросу локализации) [Текст] // Вестник ТНУ. Серия гуманитарных наук. – 2009. – №6 (54). – С. 30-37.
- [199]. Ходжаева, Н.Дж. Памир в географических представлениях древних иранцев [Текст] // Вопросы Помироведения. – 2013. – №1. – С. 188-212.
- [200]. Шарифов, Р.Я. Инъикоси вижагиҳои муносиботи дучонибаи Парфия бо Рум дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн] //Паёми ДМТ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе: Сино, 2019. №8. – С. 21-26.
- [201]. Шарифов, Р.Я. Инъикоси омӯзиши тамаддуни ҳиндуориёӣҳо дар осори Эмомалӣ Раҳмон // Паёми ДМТ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе: Сино, 2018. – №7. – С. 77-81.
- [202]. Шарифов, Р.Я. Таҳлил ва омӯзиши масъалаи давлатдорӣи Модҳо дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн] // Паёми ДМТ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе: Сино, 2019. – №5. – С. 24-29.
- [203]. Шарифов, Р.Я. Хусусияти сиёсати забткоронаи хилофати араб дар сарзамини Мовароуннаҳр [Матн] // Паёми ДМТ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе: Сино, 2024. – №6. Қисми 2. – С. 151-158.

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ТДУ: 930.85+94(575.3)

ТКБ: 63.3(2г)

Ш-25

ШАРИФЗОДА ДЖАМОЛИДДИН САФОЛ

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО
НАРОДА (ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ II-ГО ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ДО Н.Э. – IX В.)
И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В ТРУДАХ ЭМОМАЛИ РАХМОНА**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук по
специальности 07.00.09 – Историография, источниковедение и методы
исторического исследования

Душанбе – 2025

Диссертация подготовлена на кафедре истории таджикского народа Таджикского национального университета.

Научный консультант: **Шарифов Рахмонали Ятимович** – доктор исторических наук, профессор кафедры истории древнего мира, средних веков и археологии ТНУ.

Официальные оппоненты: **Пирумшоев Хайдаршо** – доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ, главный научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша НАНТ.

Хакназаров Абдуназар – доктор исторических наук, профессор кафедры истории таджикского народа Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

Рахимов Набиджон – доктор исторических наук, профессор кафедры археологии, этнография и религиоведения Худжандского государственного университета имени Бободжона Гафурова

Ведущая организация: Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава.

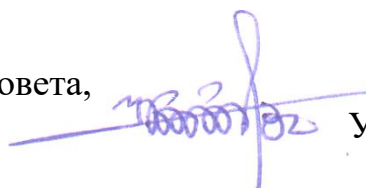
Защита состоится 25 июня 2025 года, в 13:30 на заседании Диссертационного совета 6D КОА-024 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора философии (PhD), доктора по специальности, действующей при Таджикском национальном университете (Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17).

Адрес: Умаров А.К. abdullo1189@mail.ru (тел: 981-05-98-89).

С диссертацией можно ознакомиться в Центральной библиотеке Таджикского национального университета (734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17) и на официальном сайте Таджикского национального университета (<https://tnu.tj/>).

Автореферат разослан « ___ » _____ 2025 года.

Ученый секретарь диссертационного совета,
кандидат исторических наук

 Умаров А.К.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. В процессе столкновений цивилизаций и интересов мировых держав защита государственной независимости и национальных ценностей каждой страны связана с уровнем развития сознания интеллектуального потенциала. Перед таджикским народом, имеющей древнюю цивилизацию, встает необходимость на базе осознания исторического опыта наших предков формировать созидательное мышление на благо прогресса общества, сохранения национальной солидарности и единства. В этом контексте, изучение актуальных проблем древней и средневековой истории может способствовать выявлению многих проблем общества. Изучение и исследование этого важнейшего исторического периода позволяет нам бороться против любых проявлений идейных угроз в регионе. В этом процессе перед учеными встает задача разработки и издания работ, позитивно отражающих историческую реальность.

Несмотря на то, что изучение и исследование древней и средневековой истории таджикского народа в течение более ста лет проводится отечественными и зарубежными исследователями, многие эти исследования не отвечают требованиям современного общества. Ряд ученых провели свои исследования под влиянием различных идеологий, потерявших свою научную ценность со временем. По этой причине, сегодня с учетом исторической реальности и защиты национальных интересов возникает необходимость глубокого изучения трудов основоположника мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона. Поскольку труды Эмомали Рахмона по истории охватывают период с момента становления арийских народов и до эпохи Сомонидов, настоящее исследование посвящено этому историческому периоду. Принимая во внимание огромное влияние древней и средневековой истории на судьбу наших предков, Эмомали Рахмон обращает свои взоры на изучение и исследование этого исторического периода. Несмотря на то, что труды Эмомали Рахмона не охватывают все аспекты древней и средневековой истории таджиков, в них

нашли отражение многие актуальные проблемы. Этой эпохе посвящены пять фундаментальных работ, имеющих высокую научную ценность [21; 11; 18; 5; 12].

Исследование и сравнение содержания трудов Эмомали Рахмона с другими научными исследованиями способствует повышению научной ценности проведенного исследования. Актуальность изучения и исследования настоящих трудов в рамках докторской диссертации обосновывается следующими положениями:

Первое, актуальные вопросы истории арийских племён стали предметом изучения и исследования, особенно вопросы арийских племён Центральной Азии, ареала возникновения, происхождения и этнического состава, миграции ариев, занятости, ареала обитания, потомков ариев, общности и различия образа жизни ариев на основе археологических исследований, материалы языкознания, а также место ариев в мировой цивилизации; анализ и исследование верований и религиозных обрядов ариев, к примеру, митраизма и зурвония, влияние этих верований на другие регионы, общность древних верований ариев с соседними народами, влияние религии и обычаев ариев на другие племена;

Второе, изучение и исследование вопросов государственных образований арийских племен, на примере государств Ахеменидов, Парфии и Кушан. В работах Эмомали Рахмона предметом анализа и рассмотрения стал процесс возникновения и упрочения государственного управления западных и восточных арийских племен. В работах Эмомали Рахмона наряду с другими этапами становления государственных образований содержится много ценных научных сведений о трех мировых империях ариев – Ахеменидской, Парфянской и Кушан, их места и роли в человеческой цивилизации. Именно в период существования этих империй созидательная культура наших предков с точки зрения влияния на обычаев и традиций других племен и народов получила мировую известность;

Третье, анализ и рассмотрение роли государства Сосонидов и Эфталитов в истории таджиков и мировой цивилизации. Эмомали Рахмон на основе сведений исторических источников о происхождении династий Сасанидов и Эфталитов, приводит ценные сведения о их арийском происхождении, государственном устройстве, культуре, географической среде, связях с другими народами и др. Много разъяснений содержится по вопросу происхождения Эфталитов, вокруг которого продолжается острая полемика в течение много времени.

Четвертое, отражение и рассмотрение ряда особенностей проблемы арабских завоеваний на таджикских землях и процесса распространения ислама в регионе. Бесспорно, что один из судьбоносных этапов истории наших предков связан с периодом арабских завоеваний и распространения ислама. Эмомали Рахмон с акцентом на особенности завоевательной политики арабов в обширном регионе – Хорасане и Мавераннахре, показывает их последствия для нашего народа в условиях подъёма освободительного движения в регионе.

Пятое, анализ и исследование проблемы распространения исламской цивилизации в Хорасане и Мавераннахре и возрождения основ национальной культуры. В работах Эмомали Рахмона исследованы вопросы влияния идейных движений наших предков в ответ на деспотическую политику большинство арабских халифов, особенно отчетливо показана роль движения шуубия и его последователей в деле возрождения культурных ценностей. Именно последователи шуубия выявили превосходство научных и литературных ценностей Аджамы в противовес популистской политики арабов. Они доказали, что в распространении и развитии исламской культуры предков таджиков сыграли неоценимую роль. Одновременно с освободительным движением последователи шуубия заложили предпосылки идейной свободы наших предков. Наряду с этим, в этих работах нашло отражение роль и место местных династий Хорасана и Мавераннахра – Бармакидов, Сахлидов и Кавусидов в развитии освободительных движений наших предков;

Шестое, в работах Эмомали Рахмона предметом исследований стали вопросы места и роли государств Тахиридов и Саффоридов в истории. На основе неопровержимых аргументов доказано, что благодаря деятельности представителей местных династий Великого Хорасана – Тахиридов и Саффоридов, наперекор политики арабских халифов были созданы предпосылки для формирования и достижения национальной независимости таджикского народа. Если Бармакиды и Сахлиды вступили на путь достижения идейной свободы, то Тахир ибн Хусайн и Якуб ибн Лайс предприняли устойчивые шаги на пути достижения этих целей;

Седьмое, одновременно в разработке трудов по истории, Эмомали Рахмон проводить огромную работу по возрождению ценностей арийской культуры и в этом контексте представление таджиков на мировой арене как культуuroобразующей нации. Важными событиями ознокомления истории и культуры таджиков на мировой арене стали созидательные инициативы Эмомали Рахмона по объявлению Года арийской культуры (2006), объявлению Навруза международным праздником, возрождению древних праздников – Сада, Мехргон, Тиргон и празднованию 5500-летия древнего городища Саразм и его включения в Список мирового наследия ЮНЕСКО, празднованию 1310-летия Абуханифа – Имама А'зама и др. Эти праздники позволяют таджикскому народу глубоко осознать истину прошлого, в условиях противоречивых преобразований направлять народ к самопознанию, самосознанию и национальному единству.

Степень научной разработанности исследуемой темы. Несмотря на то, что по многим аспектам деятельности Эмомали Рахмона опубликованы многочисленные работы, по представленной в настоящей диссертации теме до сегодняшнего дня не проведено отдельное, специальное и комплексное научное исследование. Ряд ученых в своих работах затронули вопросы определения вклада Эмомали Рахмона в отражении и исследовании истории таджикского народа, выводы которых были приняты во внимание при подготовке настоящего исследования.

По этой теме, труды историков, философов, культурологов и политологов, таких как Р.Я. Шарифов [200; 201; 202; 203], К. Расулиён [196], А. Шарифзода [144], З. Акрами [124], Т.М. Гуломов [189], М. Хазраткулов [139], А. Сафарилиев [137], Н.С. Муродов [191], Н. Убайдулло [197] и др., посвященных определению вклада Эмомали Рахмона в изучении актуальных вопросов древней и раннесредневековой истории таджикского народа имеют большую научную ценность.

Профессор Р.Я. Шарифов, рассматривая вклад Эмомали Рахмона в изучение актуальных проблем древней истории таджикского народа, провел ценное исследование по вопросам истории индоевропейцев, Мидийского государства, отношений Парфии с Римом, завоевательной политике арабов на таджикских землях [200; 201; 202; 203].

Таджикский историк К. Расулиён в своих исследованиях акцентирует внимание на вопросы происхождения ариев – ареале появления, истоках и отражении арийского единства в трудах Эмомали Рахмона по истории. На основе анализа этих исторических трудов можно сделать вывод, что Эмомали Рахмон одним из первых приступил к исследованию истории арийских народов, изучению и анализу элементов их культуры. Расулиён по вопросу о происхождении и миграции арийских народов, основываясь на сведения Эмомали Рахмона, пишет, что эти народы мигрировали на юг из северных территорий современной Центральной Азии, Северо-Западной Азии и Евразийских степей и расселились на территории нынешнего Ирана, Индии и Европы в конце III – начале II тысячелетия до н. э. [196].

Профессор А. Шарифзода в своей работе обращает внимание на инициативы и усилия Эмомали Рахмона в деле возрождения исторических и культурных ценностей предков таджикского народа – ариев и разработке научного труда по этой теме. В этой связи А. Шарифзода подчеркивает, что в результате данной инициативы таджики вновь были признаны наследниками арийской культуры и родоначальником одной из первых человеческих цивилизаций в мире [144].

Профессор З. Акрами при разработке и представлении новой концепции изучения истории таджикского народа, считает целесообразным использование историками подходов и методов исследования Эмомали Рахмона. По его мнению, концепция исследования Эмомали Рахмона на данном этапе имеет огромное значение для сохранения исторических ценностей таджиков [124].

Другой таджикский исследователь Т.М. Гуломов во введении своей докторской диссертации высоко оценивает вклад Эмомали Рахмона в разработку новой концепции изучения истории таджикского народа в контексте защиты национальных интересов. Он подчеркивает, что в настоящее время в процессе научного исследования использование историографической концепции Эмомали Рахмона имеет важное и актуальное значение [189].

Н. Убайдулло подчеркивает особую ценность концепции изучения древней истории таджикского народа в трудах Эмомали Рахмона. По его мнению, Эмомали Рахмон с разработкой исторических трудов и изучения актуальных вопросов истории таджикского народа заложил основу новой концепции. Основное внимание исследователя привлекают вопросы истории государственных образований предков таджикского народа и арийской культуры [197].

Таджикский историк Н.С. Муродов во введении кандидатской диссертации отмечает вклад Эмомали Рахмона в анализе, обсуждении и отражении актуальных вопросов древней истории таджикского народа в своих работах. В особенности, он считает важным вклад Эмомали Рахмона в изучении древних религий предков таджиков – митраизма, зурвонизма и зороастризма [191].

О вкладе Эмомали Рахмона в изучении некоторых актуальных вопросов древней истории таджикского народа высказали свое мнение видные отечественные исследователи в работе «Этногенез и этническая история таджикского народа» [145], изданной по инициативе Национальной академии наук Таджикистана, в которой подробно отражены актуальные вопросы древней истории таджиков.

Таким образом, в работе таджикских исследователей нашло отражение роль Эмомали Рахмона в разработке новой концепции изучения актуальных вопросов – возникновения и становления таджикского народа, становления и развития языка предков таджиков, развития материальной и духовной культуры, формирования общественного мнения и др.

Основными источниками диссертации являются труды Эмомали Рахмона по истории таджикского народа, особенно работы, охватывающие период древней и раннесредневековой истории. Следует сказать, что Эмомали Рахмон в этом контексте провел ценное исследование, оказавшее существенное влияние на развитие историографии таджикского народа.

Первая работа – «Таджики в зеркале истории. От Арийцев до Саманидов» [21] издана в четырех книгах, в которых на основе сведений исторических источников рассматриваются актуальные вопросы истории таджикского народа. В этом плане важными считаются такие вопросы, как уроки истории и испытания периода независимости, эпоха культуры мира и единства человечества, Иран и Туран с древнейших времен до наших дней, развитие традиций государственности и арийской культуры в период правления арийских династий – Мидийцев, Ахеменидов, Парфян, Кушан, Сасанидов и Эфталитов, борьба за независимость предков таджиков против греко-македонцев и арабов, расцвет и падение арийской цивилизации в Центральной Азии, Исламский халифат и распространение ислама в районах населенных таджиками, идейные движения таджиков в ответ на политику арабских халифов, рост политического влияния таджикских династий в халифате, становление государств Тахиридов и Саффаринов в Хорасане и Мавераннахре.

Другая работа Эмомали Рахмона «Взгляд на арийскую историю и цивилизацию» [18] посвящена рассмотрению вопросов древней истории со времени появления арийских народов до падения Сасанидской империи. Труд состоит из пяти глав и содержит ценные сведения о возникновении индоевропейских и индоарийских народов, ариях в Средней Азии, образовании древнеарийских государств, состоянии арийской цивилизации со времен

Ахеменидской империи до Сасанидов, верованиях и убеждениях индоарийских народов, митраизме, зороастризме, учении зороастризма и Авесте.

В другой книге «Арийцы и знакомство с арийской цивилизацией» [11] Эмомали Рахмон подчеркивается необходимость изучения и исследования истории и ценностей арийской цивилизации. В ней автор, основываясь на научных материалах и данных, подчеркивает, что предки таджикского народа – арии, занимали достойное место в развитии мировой цивилизации.

Еще один ценный труд Эмомали Рахмона «Язык нации – бытие нации» [5; 6] издан в двух томах. В ней автор исследует некоторые вопросы языкознания со времен появления арийских народов до формирования современного персидско-таджикского языка. Данная работа по своему содержанию имеет большую научную ценность в изучении языков наших предков. В работе на основе сведений исторических источников и на конкретном материале отражены ряд спорные вопросы древних и средневековых языков предков таджиков.

В книге «Неувядающие лица» («Чехраҳои мондагор») [12] Эмомали Рахмон приводит сведения о жизни, деятельности и заслугах тридцати выдающихся деятелей политики и культуры таджикского народа, таких как Кир Великий, Зороастр, Спитамен, Деваштич, Муканна и другие. Кроме того, их отражение заслуг и вклада в истории нашей государственности и свободомыслия подтверждаются достоверными историческими аргументами.

В этой связи Эмомали Рахмон в своих статьях и выступлениях выдвигает созидательные мысли об исторических и культурных ценностях предков таджикского народа, что показывает его особый интерес к древней и средневековой истории таджикского народа [2; 3; 13; 14; 16; 17; 24; 25; 26; 27; 28].

Источниковая база исследования. Основными источниками исследования являются преимущественно письменные труды по истории и географии на таджикско-персидском языке. Исходя из этого, использованные источники по содержанию можно условно разделить на три группы:

В первую группу включены работы по географии. В работе в целях конкретизации территории расселения предков таджикского народа использованы многие письменные источники по географии, такие как «Авеста» [33], «География» Страбона [50], «Худуду-л-'алам мин-ал-Машрик-ила-л-Магриб» [52] (неизвестного автора), «Масалику-л-мамалик» Абу Исхака Ибрагима Истахри [32], «Сурат-ул-арз» Ибн Хаукаля [43], «Ахсану-т-такосим фи ма'рифати-л-акалим» Мухаммада ибн Ахмада Макдиси [46], «Му'джаму-л-булдан» Якута Хамави [40], «Джугрофиё» Шихабиддина Абдуллаха Хофи [53] (известного как Хафиз Абру), «Масалик ва-л мамалик» Ибн Хурдадбега [42], «аль-Булдан» Якуби [42] и др.

Вторая группа включает источники, содержащие достоверный материал по всеобщей истории по исследуемому периоду. В частности, были использованы «История» Геродота [39], «Та'риху-р-русули ва-л-мулук» («История посланников и царей») Мухаммада Джарира Табари [47], «Та'рихи Табари» («История Табари») Абу Али Бал'ами [37], «Аль-Футух» или «Китаб аль-Футух» Мухаммада ибн Али ибн А'сама аль-Куфи [41], «Футух уль-булдан» Ахмада Яхьи ибн Джабира Балазури [36], «Осор-уль-бакия» Абу Райхана Бируни [38], «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси [51], «Равзат у-с-сафа фи сирати-л-анбийа ва-л-мулуки ва-л-хулафа» Мирхонда [45] и т. д.

К третьей группе относятся письменные источники, содержащие ценные сведения по истории отдельных регионов. Эти работы считаются важными в контексте истории региона, при изучении отдельных событий в Иране, Хорасане и Мавераннахре. Сведения таких первоисточников обычно не встречаются в других источниках, что делает их особенно ценным.

Связь исследования с программами (проектами) и научными темами. Диссертация подготовлена в рамках перспективной программы научно-исследовательских работ кафедры истории таджикского народа исторического факультета Таджикского национального университета. Одним из разделов научно-исследовательской работы кафедры является тема диссертационного

исследования «Историографическая концепция Эмомали Рахмона», которая включает в себе тему настоящего диссертационного исследования.

ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ РАБОТЫ

Цель исследования. Цель диссертационного исследования заключается в проведении глубокого и комплексного исследования актуальных вопросов истории древнего периода до эпохи Саманидов на основе сопоставления сведений трудов Эмомали Рахмона с исследованиями отечественных и зарубежных ученых. Основная цель исследования настоящей темы заключается в выявлении и освящении ряда спорных вопросов в контексте учета национальных интересов таджикского народа.

Задачи исследования. Исследование данной темы, на наш взгляд, с акцентом на точку зрения Эмомали Рахмона, позволит актуализировать в современной историографии некоторые актуальные вопросы древней и раннесредневековой истории таджикского народа. Исходя из поставленной цели, на основе анализа произведений Эмомали Рахмона и исторических источников, автор считает необходимым решение следующих задач:

– на основе анализа и сопоставления сведений исторических источников и трудов Эмомали Рахмона выявить ареал возникновения и миграции арийских племён;

– охарактеризовать уровень освещения религиозных верований и обрядов арийских племён в трудах Эмомали Рахмона;

– анализировать и исследовать вопрос о государственных образованиях арийских династий – Ахеменидов, Парфян и Кушан в работах Эмомали Рахмона;

– определить место империи Сасанидов в истории государственности предков таджиков и актуальность ее изучения с точки зрения Эмомали Рахмона;

– проанализировать и выявить вопрос об этнической принадлежности династии Эфталитов на основе сопоставления сведений исторических источников и работ Эмомали Рахмона;

– рассмотреть специфику завоевательной политики арабов в Хорасане и Мавераннахре и ее последствий на основе сопоставления сведений исторических источников и трудов Эмомали Рахмона;

– исследовать освободительную борьбу предков таджиков против проводимой политики арабских халифов и ее последствий с точки зрения Эмомали Рахмона;

– изучить и рассмотреть особенности отношения движения свободомыслия к политике Арабского халифата и ее последствий в исследованиях Эмомали Рахмона;

– выявить роль и участие местных династий Бармакидов и Сахлидов в организации государственной системы Арабского халифата и судьбе таджиков;

– показать заслуги династии Тахиридов в истории таджикской государственности с точки зрения Эмомали Рахмона;

– анализировать и характеризовать роль династии Саффаридов в возрождении основ государственности, культурных традиций и ценностей таджиков на основе работ Эмомали Рахмона.

Научная новизна исследования заключается в том, что впервые в современной историографии в рамках докторской диссертации предметом исследования и рассмотрения стали актуальные вопросы древней истории таджикского народа вплоть до эпохи Саманидов на основе изучения трудов Эмомали Рахмона. Бесспорно, что некоторые аспекты данных вопросов изучались в отдельных диссертационных работах. Однако на нынешнем историческом этапе развития историографии представляется целесообразным рассмотреть ряд неисследованные аспекты судьбоносных событий истории таджикского народа на основе проведения научного анализа и сопоставления сведений трудов Эмомали Рахмона, отечественных, зарубежных исследователей и исторических источников:

– впервые исследованы актуальные вопросы древней истории до образования первого таджикского национального государства (IX в.) на основе анализа трудов Эмомали Рахмона, отечественных, зарубежных исследователей и исторических источников;

– выявлены вопросы происхождения арийских народов в Центральной Азии, этапы миграции, особенности их цивилизации в результате анализа исторических источников, особенно археологических материалов и трудов Эмомали Рахмона;

– проанализированы и характеризованы особенности древних религий и обычаев предков таджикского народа – арийцев на примере митраизма и зурвонизма на основе сопоставления сведений исторических работ и точки зрения Эмомали Рахмона;

– выявлено место и роль централизованных государств арийских династий – Ахеменидов, Парфян и Кушан – в истории таджикской государственности на основе анализа исторических фактов и выводов Эмомали Рахмона;

– наряду с другими этапами таджикской государственности исследована роль Сасанидской империи в возрождении ценностей арийской цивилизации и создании могущественного арийского государства;

– выявлено происхождение и этническая принадлежность Эфталитов и их места в истории таджикской государственности на основе сопоставления сведений трудов ученых, исследователей и трудов Эмомали Рахмона;

– показана специфика завоевательной политики арабов и её последствий для судеб народов Хорасана и Мавераннахра на основе научного сопоставления исторических трудов и мыслей Эмомали Рахмона;

– охарактеризованы последствия освободительных движений народов Хорасана и Мавераннахра против политики арабских халифов;

– выявлены последствия идейных движений предков таджиков по возрождению национальных ценностей народов Хорасана и Мавераннахра;

– показана роль таджикских династий – Бармакидов, Сахлевидов и Кавусидов в распространении ислама и сохранении культурных ценностей

народов Хорасана и Мавераннахра на основе взглядов Эмомали Рахмона и достоверных исторических фактов;

– охарактеризовано место правящих династий Хорасана и Мавераннахра – Тахиридов и Саффаринов в истории таджикской государственности на основе глубокого анализа и обзора исторических источников и сопоставления с работами Эмомали Рахмона.

Теоретико-методологическую основу диссертационного исследования составили общепринятые в современной исторической науке методы комплексного, системного и познавательного исследования – исторического подхода, хронологической и логической преемственности описания событий, постановки проблемы, теоретического сопоставления, объективизма и исторической истины, основанных на фактах и аргументах. Используемые методы в совокупности позволили на основе сопоставления сведений исторических источников и трудов Эмомали Рахмона проанализировать и исследовать актуальные вопросы древней истории вплоть до IX века. Акцентируя внимание на исторические процессы и их отражения в трудах отечественных и зарубежных историков и исследователей, нам удалось показать особенности историографического подхода Эмомали Рахмона. Сравнительно-аналитический метод позволил прийти к глубоким и конкретным выводам в процессе комплексного исследования темы.

Использование метода хронологической и логической преемственности позволило последовательно изложить и объяснить актуальные и судьбоносные события древней и раннесредневековой истории. Использование метода объективизма и отражения исторической истины позволило выявить, что в соответствии с этим методом в работах Эмомали Рахмона, объективно анализируются и исследуются актуальные вопросы на основе сведений исторических источников.

В этом плане, в диссертации также использован междисциплинарный подход, поскольку отдельные вопросы настоящего исследования в научном и логическом плане связаны с археологией, источниковедением, историографией,

исторической хронологией, исторической географией, культурологией, языкознанием и др. дисциплинами.

Теоретическая, научная и практическая значимость исследования опирается на изучении актуальных проблем древней и раннесредневековой истории таджикского народа на основе трудов Эмомали Рахмона, сведений исторических источников исследуемого периода на персидском языке, трудов средневековых путешественников и историков, исследований российских, арабских, европейских и американских ученых и исследователей, научных достижений отечественных историков. Предметом исследования является анализ произведений Эмомали Рахмона, исторических источников на персидском языке, научных разработок современных отечественных и зарубежных исследователей, охватывающих проблемы формирования арийских народов, арийскую цивилизацию, могущественных арийских династий, факторы распада арийских государств, завоевания арабов и распространение ислама, освободительной борьбы народов Хорасана и Мавераннахра против арабов, идейных течений, определения вклада таджикских династий в распространении ислама, места династий Тохиридов и Саффаридов в истории таджикской государственности на основе задач, поставленных перед исследованием, опирающееся на методы объективности, историзма и конкретики.

Научно-практическая значимость исследования выражается в том, что на основе анализа и исследования трудов Эмомали Рахмона выявлены актуальные и спорные вопросы древней и раннесредневековой истории таджикского народа (до Саманидов). Изучение исследуемой темы, как актуальной темы истории, имеет большое научно-практическое значение, способствует определению малоизученных и неизученных страниц исследуемого периода истории таджикского народа, а также воспитанию сегодняшнего и будущих подрастающих поколений народа в духи любви и преданности Родине.

Настоящее исследование может быть использовано при разработке научных работ по актуальным вопросам истории и культуры таджикского

народа и соседних народов, программ, учебных пособий, а также спецкурсов по исследуемому периоду для студентов высших учебных заведений Республики Таджикистан. Результаты исследований последних двух лет автора используются в образовательном процессе: студенты третьего курса исторического факультета Таджикского национального университета изучают специальный предмет «Историографическая концепция Эмомали Рахмона».

Объектом докторской диссертации являются исследования и труды Эмомали Рахмона по древней и раннесредневековой истории (со времени появления арийских народов до эпохи Саманидов). Наряду с работами Эмомали Рахмона по исследуемой проблеме, объектом исследования стали результаты археологических раскопок и научные работы отечественных и зарубежных исследователей.

Предметом исследования является изучение актуальных проблем древней и раннесредневековой истории таджикского народа на основе исследований и трудов Эмомали Рахмона. В частности, тема формирования арийских племен, прародины, миграция, элементов культуры ариев – религии и верований, языка, этапов развития государственных ариев, распространения ислама в районах расселения таджиков, освободительной борьбы и идейных движений предков таджиков против арабов, роли таджикских династий в развитии исламской цивилизации и становлении государств таджикских династий Хорасана и Мевареннахра.

Личный вклад соискателя ученой степени в исследование. Автор диссертации определением научной новизны диссертационного исследования, научных положений, выносимых к защите, публикацией монографий, научных статей, докладов на научно-практических конференциях и теоретических семинарах внес личный вклад в разработку программ и учебно-методических пособий в высшей школе. Разработка плана диссертации, введения, подготовка исследования, постановка научных проблем и стиль написания диссертации также свидетельствуют о личном вкладе автора диссертации.

Соответствие диссертации научной специальности. Тема исследования соответствует паспорту специальности 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования.

Положения, выносимые на защиту:

На основе изучения исследований и трудов Эмомали Рахмона, исторических источников, трудов отечественных и зарубежных исследователей по древней и средневековой истории таджикского народа на защиту выносятся следующие положения:

1. В трудах Эмомали Рахмона по древней истории большой акцент сделан на неопровержимые доказательства археологических исследований. Первая часть его работ, охватывающих историю становления арийских народов и цивилизаций, опирается на анализ и рассмотрение археологических материалов. Благодаря вниманию к их особенностям нашли правильное толкование две актуальные проблемы истории арийских народов: во-первых, проблема прародины ариев, которая по результатам исследований была локализована Центральной Азией; во-вторых, проблема миграции арийских племен, происходившая в первой половине II тысячелетия до н.э.

2. Древние религии и обычаи предков таджиков – ариев, такие как митраизм и зурвония, как важные элементы цивилизации с точки зрения идей, взглядов и состоявшейся образа жизни людей, в свое время получили распространение как господствующие учения не только в ареале проживания ариев, но и в близких и далеких странах. Даже в Римской империи одно время митраизм был признан официальной религией. Религиозные верования и обычаи, подробно исследованных в трудах Эмомали Рахмона, свидетельствуют о влиянии ценностей арийской цивилизации среди соседних народов.

3. На основе изучения исторических источников и работ Эмомали Рахмона эпоху империи Ахеменидов можно назвать периодом развития и распространения арийской цивилизации. Именно в эту эпоху арии объединили в составе могущественного государства в самом сердце Древнего мира своих соплеменников в политическом, социальном, экономическом и культурном

плане. По сведениям историков, она была первой мировой империей, объединившей более 70 народов. Под влиянием арийской культуры попали важнейшие центры мировой цивилизации, такие как Иран, Трансоксиана, Вавилон и Египет. Благодаря стараниям могущественных царей, таких как Кир Великий и Дарий Великий, арийская власть впервые распространилась по всему миру. Язык и письменность наших предков приобрели официальный статус на просторах Востока вплоть до границ Китая и на западе вплоть до Египта.

4. Образование Парфянского государства (Ашконидов) было неразрывно связано с подъёмом освободительного движения предков таджиков против греко-македонцев. Принимая во внимание их огромную заслугу, Ашконидов можно назвать хранителями ценностей арийской цивилизации и культуры (после падения греко-македонского господства) на западе Арианы. Вклад Парфянских царей – от Аршака до Мехрдада II по возрождению арийской государственности, в первую очередь победа над греко-македонцами, а затем над римлянами, является свидетельством отваги и мужества предков таджиков. Парфяне в ареале проживания арийских народов положили конец процессу экспансии эллинистической цивилизации. Именно по этой причине их сегодня мы называем хранителями арийской цивилизации и государственных традиций таджиков. Благодаря их заслугам были возрождены и сохранены язык, культура и обычаи предков.

5. Образование Кушанского государства стало важнейшим поворотным пунктом в истории восточноарийских народов и развитии арийской цивилизации. Величайшая заслуга их заключалась в том, что они положили конец греко-македонскому правлению на просторах Бактрии. Кушанам удалось возродить ценности арийской цивилизации и культуры в Бактрии и соседних землях. Стремления кушанских правителей, особенно Вимы Кадфиза и Канишки Великого, привели к созданию могущественного Кушанского государства, укрепившего культурное и торговое могущество арийских народов на Великом шелковом пути. Реформаторская политика кушанских царей

привела к коренным изменениям в жизни народов Бактрии. В условиях противостояния цивилизаций (греческой, китайской и древнеиндийской) кушаны сохранили и укрепили элементы арийской культуры. На фоне проведения кушанскими царями политики толерантности сложилась свободная атмосфера веры и взглядов, примеры которой мы видим в древних памятниках, особенно Ойхонума и надписях Сурхкутала и Работака.

6. Если Парфянское и Кушанское государства были хранителями арийской цивилизации, то на протяжении почти 500 лет Сасаниды обеспечили её подъём. Сасанидские цари, с периода правления Ардашира до Хосрова Парвиза, считавшие себя преемниками Ахеменидов, внесли достойный вклад в историю развития государственности предков таджиков. После Ахеменидов в истории арийской государственности Сасаниды считаются второй по могуществу и влиянию империей. Создавая крупнейшие культурные, научные и экономические центры Сасаниды превратили Иран в центр мировой цивилизации. Даже позже Арабский халифат управлялся из Тайсафуна (Багдада). Сасаниды произвели глубокие преобразования не только на Ближнем Востоке, но и в мировой цивилизации. В частности, внимание многих ученых привлекала их традиции государственного управления. Система государственного правления Сасанидов позднее была принята Халифатом. Слабостью империи Сасанидов была социальная система, впоследствии ставшая причиной социальных конфликтов и падения государства.

7. Проблема этнического происхождения Эфталитов в трудах Эмомали Рахмона анализирована и рассмотрена с привлечением широкого круга исторических источников. Исходя из этого, Эфталиты, как и Кушаны, были туранскими арийцами и правили в Бактрии более века. Они были выходцами восточно-арийской группы. По своему языку и обычаям они имели много общего с другими арийскими народами, и эта истина подтверждается в диссертации достоверными научными аргументами.

8. В работах Эмомали Рахмона подробно рассматривается проблема завоевательной политики арабов на территориях, населенных таджиками. Эта

политика проводилась в районах компактного проживания таджиков, с одной особенностью, в два этапа. На первом этапе арабы нанесли поражение Сасанидской империи, завоевав Иран и Хорасан. К 705 году ислам получил широкое распространение и была основана система эмиратского правления. На втором этапе были завоеваны земли Мавераннахра, и к началу IX века здесь получило распространение ислам. На первом этапе эта политика носила исключительно насильственный характер, а на втором этапе местные ополчения и их предводители внесли вклад в распространении ислама.

9. Постигание народами Хорасана и Мавераннахра исламских норм права, а также политика угнетения, проводимая арабскими халифами, способствовали появлению освободительных движений. Это означало, что ислам приемлем, а арабское господство – нет. Другими словами, эти восстания преимущественно были вызваны не столько протестом против ислама, сколько этническим недовольством тем, что впредь арабы не имели морального права править в регионе. Арабы действовали вопреки нормам и ценностям, приведенных и распространяемых ими на исконной таджикской земле. По этой причине в регионе вспыхнули массовые народные движения под руководством Деваштича, Муканны и Сумбада Муга, которых безосновательно критиковали некоторые придворные историки.

10. Движение шуубия возникло на фоне недальновидной политики халифов династии Омейядов и впоследствии оказало глубокое влияние на общественное сознание. Изучение трудов Эмомали Рахмона показывает, что только национальное пробуждение и этническая солидарность позволили последователям движения шуубия выступить осознанно против политики этнической нетерпимости арабских халифов. Последователям этой свободолюбивой секты удалось доказать не только превосходство своей культуры перед арабами, но и стать известными деятелями исламского мира в деле распространения и развития исламского учения. Школу шуубия впоследствии прошли десятки таджикских ученых и мыслителей, ставших популярным и известным в исламском мире своими взглядами и учением.

Арабы вскоре поняли какие возможности и способности имеют жители Аджамы. Идейная борьба и освободительные движения вскоре вынудили арабов привлечь авторитетных и выдающихся деятелей местных таджикских династий к системе административного управления.

11. Показывая заслуги местных таджикских династий, таких как Бармакидов, Сахлидов и Ковусидов, можно утверждать, что главный компонент концепции Эмомали Рахмона изучения истории таджикского народа разрабатывался, прежде всего, в целях защиты национальных интересов и увековечивания заслуг выдающихся личностей таджикского народа. Несмотря на взлёты и падения, таджики показали, что в исламском мире и за его пределами превосходят другие народы в политике, науке и культуре, и без их участия всемирно известный халифат Аббасидов не смог бы существовать. Наряду с распространением ислама и развитием исламских наук предки таджиков занимали достойное место в политике и военном деле. В этом плане следует отметить, что в эту эпоху соседние народы находились на стадии формирования. Изучение трудов Эмомали Рахмона и других достоверных исторических источников показывает, что, вопреки предположениям ряд ученых, таджики внесли вклад своим мечом и пером в развитии исламской цивилизации, а заслуги Салмана Форса, Абу Муслима Хорасани, Тохиридов и Саманидов являются доказательством этих утверждений.

12. Тахириды вышли на арену политики и государственного управления на пятьдесят лет позже Бармакидов и Сахлидов, и наряду с другими задачами продолжили миссию достижения независимости. Представители династии, такие как Тохир ибн Хусейн и Абдулло ибн Тохир, своей силой и мудростью достигли огромного влияния и положения не только в Хорасане, но и на всей территории халифата. Будучи образованными людьми, они наряду со своим языком и культурой, почитали арабские и исламские ценности. Представители династии Тахиридов, своим вкладом в защиту ислама, стремились приложить большие усилия для развития этнической самобытности и возрождения своей культуры.

13. Несмотря на сорокалетний период правления, Саффориды оставили заметный след в истории, после Тохиридов они значительно совершенствовали традиции государственного управления и свободолюбия народов Хорасана, а также дали толчок национальным и освободительным стремлениям таджиков. Государство Саффоридов объединяло главным образом трудящиеся и угнетенные слои населения, отважных и доблестных воинов и других сословий общества, стремящихся к справедливости. Своими деяниями они заложили предпосылки создания первого национального государства таджиков – Сомонидов. Самоотверженный подвиг Якуба ибн Лайса – яркий пример защиты национальных ценностей и трудолюбивого народа.

Степень достоверности результатов диссертационного исследования обосновываются надежностью использованных сведений, подлинностью исторических источников, объемом материалов исследования, разработкой результатов исследования, количеством публикаций по теме, анализом, рассмотрением и научно-практическим сопоставлением основных положений исследования. Выводы и рекомендации представлены на основе научного анализа результатов теоретических и практических исследований.

Этапы исследования. Этапы диссертационного исследования охватывает вторую половину II тысячелетия до н.э. – IX век н.э.

Информационную и экспериментальную базу исследования составили исторические источники, хранящиеся в центрах рукописей города Душанбе, Центре письменного наследия Национальной академии наук Таджикистана, Отделе восточных рукописей и иранской литературы «Национальной библиотеки при Исполнительном аппарате Президента Республики Таджикистан, «Научно-исследовательском центре Лидера нации» при Таджикском национальном университете, библиотеке Таджикской национальной энциклопедии, личных библиотеках, а также диссертации, научная литература, информационные порталы, официальные сайты по теме исследования, информация периодической печати.

Хронологические рамки исследования охватывают период появления арийской культуры (вторая половина II тыс. до н. э.), становления древнеарийских религиозных верований и обрядов, правления Ахеменидов, Парфян, Кушан, Эфталитов и Сасанидов, завоевания арабов и распространения ислама в районах, населенных таджиками, освободительной борьбы народов Хорасана и Мавераннахра против арабов, движения шуубия, прихода к власти местных династий Бармакидов, Сахлидов и Кавусидов, а также династий Тохиридов и Саффоридов в Хорасане и Мавераннахре и падения их правления.

Географические рамки исследования охватывают территории исторического Ирана, Центральной Азии, Афганистана, частично Пакистана и Индии, а также ареал расселения предков таджиков – арийцев.

Апробация и использование результатов диссертации. Диссертация подготовлена на кафедре истории таджикского народа исторического факультета Таджикского национального университета и обсуждена на совместных заседаниях настоящей кафедры и кафедры историографии и архивоведения. Теоретические и практические положения исследований, предложения и рекомендации диссертации были изложены в материалах международной конференции и других научно-теоретических конференций республиканского и университетского уровней и изданы на таджикском языке.

Основные положения диссертации нашли отражение в 28 научных и научно-популярных статьях, 19 из которых опубликованы в рецензируемых ВАК при Министерстве науки и высшего образования Российской Федерации и ВАК при Президенте Республики Таджикистан, в 2 монографиях автора: «Вклад Эмомали Рахмона в изучение истории арийской цивилизации и государственности» (2020) и «Освещение древней истории таджикского народа в трудах Эмомали Рахмона» (2022).

Публикации по теме диссертации. Основное содержание диссертации отражено в 2 монографиях и 28 научных статьях, 19 из которых опубликованы в рецензируемых ВАК при Президенте Республики Таджикистан журналах, 6

статей опубликованы в материалах республиканских и международных конференций.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, пяти глав, одиннадцати параграфов, заключения, списка использованных источников и литературы (422 наименования) в объеме 345 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во введении обосновывается актуальность темы, определена степень изученности, объект и предмет исследования, сформулированы цель и задачи исследования и его научная новизна, определены методологические и теоретические основы, хронологические рамки диссертационной работы, показана источниковедческая база, практическая значимость, сформулированы основные положения, выносимые на защиту, приведены данные по апробации результатов исследования и его структура.

Первая глава диссертации озаглавлена **«Отражение актуальных проблем истории арийских народов в трудах Эмомали Рахмона»** и состоит из двух параграфов.

Первый параграф главы называется **«Теоретические и методологические проблемы изучения древней и раннесредневековой истории таджикского народа»**. В нем анализируются и рассматриваются различные концепции и методологии отечественных и зарубежных исследователей по изучению древней и раннесредневековой истории таджикского народа. Теория и методология исследователей рассматриваются следующим образом:

В первую очередь охарактеризуются труды европейских и американских историков и исследователей, большинство которых написаны на основе цивилизационного подхода к изучению и исследованию истории. В частности, о древней и средневековой истории таджикского народа (до IX века) провели исследование В. Дюрант [153], А. Тойнби [184], Р. Линтон [160], К. Гувер [186], Л. Герценберг [65], В. Гинзбург [66], Н. Дибвойс [73], Ф. Харди [187], М. Данон

[155], Дж. Фрейзер [114], Г. Уэллс [112], С. Хантингтон [116], Д. Сурдель [109], А. Кристенсен [158], Дж.С. Тримингем [111], Г.Э. Грюнебаум [70], А. Мюллер [97; 98], Р. Фрай [104], Э. Бенвенист [152], П. Сайкс [175], Т. Нёльдеке [170], О. Шпенглер [122], А. Мец [162], Ф. Старр [138] и др.

В центре внимания исследователей находились проблемы происхождения арийских народов, их ареал проживания, процесс миграции и распространения, взаимодействия арийской цивилизации и ислама. Хотя европейские и американские ученые на основе цивилизационного подхода одним из первых проявили интерес к изучению и исследованию древней и средневековой истории таджикского народа, среди них отсутствует единство взглядов по большинству исследуемых вопросов. Несмотря на это, цивилизационный подход к изучению истории позволил найти позитивное решение многих нерешенных вопросов.

С точки зрения теории и методологии изучения и исследования древней и раннесредневековой истории таджикского народа, во вторую очередь, можно рассматривать труды русских и советских ученых. Следует отметить, что большинство исследователей рассматривали древнюю и средневековую историю с марксистско-ленинских позиций, с позиций классового (формационного) подхода. Социально-экономические проблемы этих периодов истории нашли отражение и проанализированы в трудах Т. Гамкрелидзе [62; 63], Р. Гиршмана [67], Э. Грантовского [69], В. Иванова [62], Э.Э. Кузьмина [86], М. Дьяконова [74], А. Колесников [80], К. Красухина [84], Г.А. Кошеленко [83], В. Кузнецов [85], В. Лившица [88], В. Луконина [89], А. Манделштама [90], В. Массона [92; 93], И. Оранского [102], Г. Пугаченкова [103], Б.И. Вайнберга, Б. Ставиского [59], В. Струве [108], М. Шендакова [120] и др.

В целом российские ученые и исследователи, как правило, рассматривают актуальные вопросы истории таджикского народа с древнейших времен до эпохи Саманидов, на основе марксистско-ленинской методологии, однако не все их исследования объективны. В этих работах представлены некоторые

проблемы получили одностороннюю оценку, о чем будет указано в ходе настоящего исследования.

Труды иранских исследователей представляют большую ценность с точки зрения подходов и методики исследования и рассмотрения актуальных вопросов древней и раннесредневековой истории таджикского народа. Среди иранских исследователей особый интерес представляют исследования П. Хасана [176], А. Резаи [181], Дж. Аштиани [173; 174], И. Пурдавуда [177; 178], М. Малоири [161], С.М. Рованди [182], Х. Рази [34; 179; 180], Э. Искандари [156], М. Мухаммади [36], Э. Табари [183], Р. Шахрзада [188], Дж. Машкур [165], Саида Нафиси [167; 168; 169] по некоторым фундаментальным вопросам истории таджикского народа.

Ценность указанных работ заключается в том, что их заключения в значительной степени опираются на достоверные исторические источники. Хотя в работах иранских исследователей использованы различные подходы и методологии научного исследования, в них больше выделяется влияние цивилизационного подхода к исследованию истории. Работы иранских исследователей имеют большую ценность для изучения актуальных вопросов древней и средневековой истории, а их использование было полезно для нашего исследования. При этом, отдельные исследования написаны под влиянием господствующей идеологии и взглядов эпохи, слабость и недостатки которых невозможно игнорировать.

Акцентируя внимание на теоретические вопросы и методике исследований, особую ценность в изучении актуальных проблем древней и раннесредневековой истории представляют работы отечественных ученых и исследователей. Большинство таджикских ученых исследовали проблемы этого периода на основе марксистско-ленинской методологии. В этом контексте заслуживают признания работы Б. Гафурова [64; 127], Н. Нематова [100; 101], А. Мухторова [133], Ю. Якубова [146], А. Джалилова [171; 172], Р.Я. Шарифова [119; 200; 201; 202; 203], М. Исоматова [76], К. Расулиёна [135], Н. Хакимова [140], Н. Амиршахи [125], Г. Гоибова [128; 129], М. Хазраткулова [139], Н.

Ходжаевой [117; 118], Ф. Насировой [99], С. Муллоджонова [193; 194], Х. Муминзода [96], С. Раджабова [136], А. Хакназарова [141; 142; 143], Л. Бойматова [126], Х. Камол [131], Т.М. Гуломова [189], Н.С. Муродова [91] и других.

Следует отметить, что представители советской школы историографии Таджикистана, особенно Б. Гафуров, Н. Нематов, А. Мухторов, Ю. Якубов, А. Джалилов, Г. Гоибов, несмотря на использование марксистско-ленинской концепции, по актуальным вопросам истории таджикского народа выдвинули новые теоретические подходы, имеющие до сих пор много последователей внутри и за пределами страны.

Исследователи периода независимости изучают историю таджикского народа с учетом национальных интересов на основе цивилизационного подхода.

Анализ трудов вышеназванных историков показывает, что большинство из них, опираясь на различные концепции, обращаются к теме прародины, миграции, языка, обрядов и обычаев, традиций государственности арийских народов, процесса арабских завоеваний и распространения ислама, освободительной борьбы народов Хорасана и Мавераннахра против арабов, идейных движений, а также создания первых местных государств в Хорасане и Мавераннахре, и по этим вопросам придерживаются разных мнений. С другой стороны, в работах этих историков отдельные актуальные проблемы рассматриваются с опорой на идеи зарубежных исследователей, и поэтому в таджикской историографии до сих пор нет бесспорных мнений об их истоках.

Теоретической основой изучения исследуемой проблемы послужили труды исследователей других стран Центральной Азии и Афганистана, таких как Ш. Ну'мани [171; 172], А. Хабиби [147; 148; 149; 150], М.М. Губара [163], Т. Кодировой [79] и других, использованных с большой пользой при исследовании различных вопросов древней и средневековой истории ареала расселения таджиков. Следует отметить, что исследователи в соседних странах больше склонны к историографическим исследованиям, нежели к

установлению исторической истины [77; 78]. Поэтому при изучении актуальных научных проблем существует необходимость уделять больше внимания изучению исторических источников.

Таким образом, отечественные и зарубежные исследователи выдвинули свои подходы по различным вопросам древней и раннесредневековой истории, опираясь на собственные концепции и методах исследования, а также на анализе и обзоре источников. В работах указанных исследователей большинство вопросов, связанных с темой нашего исследования, под влиянием субъективных и объективных факторов не рассматривались с единой позиции. Поэтой причине, в ходе исследования труды отечественных и зарубежных исследователей рассмотрены и изучены в сопоставлении с трудами Эмомали Рахмона.

Следует отметить, что в этом плане Эмомали Рахмон своими фундаментальными трудами заложил основу новой концепции исследования древней и средневековой истории таджикского народа, имеющей особое значение для утверждения национальных интересов таджиков. Эмомали Рахмон в своих трудах в целях повышения уровня национального самосознания, подчеркивает необходимость глубокого изучения актуальных вопросов древней истории таджиков в современных условиях, в частности формирования индоевропейских, индоарийских народов, особенно арийских народов в Центральной Азии, традиций государственного управления, убеждений и верований арийских народов, на примере митраизма, зороастризма, возникновения ислама, арабских завоеваний и распространение ислама в районах расселения таджиков, освободительных движений народов Аджамы против арабов, идейных движений народов Хорасана и Мавераннахра против арабов, роль таджиков в распространении исламской культуры, роли и вклада местных таджикских династий – Бармакидов, Сахлидов и Саффаринов, формирования и развития арийских языков, страниц жизни и деятельности выдающихся личностей в истории таджикского народа и т.д.

Из вышесказанного следует, что в трудах Эмомали Рахмона изучение древней истории таджикского народа вплоть до эпохи Саманидов основано на новой концепции, с упором на защиту национальных интересов, сохранение исторических ценностей и культуры наших предков. Безусловно, эта концепция выходит за рамки классовой идеологии и отдает предпочтение аргументам исторических источников и обоснованным работам отечественных и зарубежных ученых. В трудах Эмомали Рахмона впервые была использована концепция, основу которой составляет сравнительно-аналитический метод. В таких работах исторические события анализируются и рассматриваются с акцентом на реалии вчерашнего и сегодняшнего дня, что позволяет читателю легко понять их суть.

Второй параграф первой главы называется «**Исследование проблемы арийских народов в трудах Эмомали Рахмона**». Необходимо констатировать, что по актуальным вопросам истории арийских народов, особенно восточных ариев на территории современной Центральной Азии, провели исследование видные отечественные и зарубежные исследователи, такие как Т.В. Гамкрелидзе, В.В. Иванов [62; 63], Я. Дюмезиль [75], В.М. Массон [92; 93], В.И. Сарияниди [105], Н. Виноградова [61], Е.Е. Кузьмина [86], В.И. Абаев [164], А. Аскарлов, Ю.Ф. Буряков [55], М. Муин [164], Б.Г. Гафуров [127], Ю. Якубов [146], М. Хазраткулов [139] и другие.

Эмомали Рахмон, наравне с историками мирового уровня, опубликовал ряд работ по арийской истории и культуре. Следует добавить, что ни один другой лидер до этого не приложил столько сил для ознакомления арийской цивилизации. Книга «Взгляд на арийскую историю и цивилизацию» состоит из пяти отдельных глав. В первой главе «Экскурс к истокам арийской истории и культуры» анализируются и исследуются такие актуальные вопросы, как прародина, происхождение и факторы расселения индоевропейцев и индоариев, история и культура ариев в Центральной Азии, особенности ее формирования. В этой работе Эмомали Рахмон больше уделяет внимание на материалы

исторических источников, археологических раскопок, сравнительного языкознания и этнографии [3-А, с. 56-61].

Автор диссертации на основе трудов Эмомали Рахмона для подтверждения правдивости истории и культуры древних ариев главным образом опирается на археологические находки в древнем Пенджикенте (культура Саразма), культуру предгорий Туркмении (Джайтунская культура), Олтинтеппа (культура Мерво-Мургабского оазиса), Намазгахтеппа (в восточной части реки Теджен), Маргушской культуры (Балх), древние стоянки в дельте Мургаба (Балхаб, Саманганруд, Чаганруд, Шерабад, Аму), в среднем течении Амударьи, Сафолтеппе, Джаркутан, Даштли, следы эпохи неолита в Древнем Хоразме (Джонбозкала, Чакил, Окчадар, Бурли), стоянки Саргозон близ Самарканда, Теппаи Гозиён (Гиссар), Туткавул, Нурек, высохшего русла реки Сайёд, Дарай Шур, Кангуртут, Нижний Булян в Дангаринском районе и Кулябском регионе [18, с. 4].

В этом плане исследователь особое внимание уделяет вопросам ареала расселения ариев и их последующей миграции в Индию, Западный Иран и Малую Азию.

На наш взгляд, в настоящее время археологические материалы весьма полезны для точной локализации происхождения и ареала расселения ариев. В последние годы с открытием нескольких древних артефактов определены ряд сложных проблем истории арийской цивилизации.

По нашему мнению, особенность работ Эмомали Рахмона по сравнению с исследованиями историков заключается в том, что автор главным образом акцентирует внимание на сопоставление археологических находок и материалов языкознания.

Эмомали Рахмон считает важным исследовать поселения эпохи бронзы в Дахане, Ташгузаре, Туткавуле, Гелоте, Луликутале и Каримберди. Изучение археологических памятников, трудов Эмомали Рахмона и других историков приводит к выводу о том, что Центральная Азия, особенно территория современного Таджикистана, была частью прародины арийских племен.

В этой связи необходимо отметить, что археологические источники являются единственными неоспоримыми доказательствами в изучении древней истории. Большинство древних памятников, которые упоминаются Эмомали Рахмоном в его трудах как неоспоримые артефакты, расположены в Центральной Азии и соседних регионах. Все древние артефакты раскрывают тысячелетиями нераскрытую тайну арийских племен и их цивилизации в Центральной Азии.

Другой проблемой истории арийских народов, исследуемой в трудах Эмомали Рахмона, является проблема влияния и места арийской цивилизации. Ученые ариаведы убеждены, что арийская цивилизация имела влияние на обширной территории от Китая до Малой Азии. По мнению большинства ученых, предки таджиков занимали ведущее положение в этом обширном регионе вплоть до арабских завоеваний, однако после распространения ислама арийская цивилизация якобы пришла в упадок. По мнению Эмомали Рахмона, такая трактовка вопроса совершенно неверна. Для подтверждения он подчеркивает, что до тех пор, пока существуют истинные носители любой цивилизации, цивилизация этого народа не исчезнет [18, с. 9-10]. В этой связи, будет уместно отметить, что после распространения ислама арийская цивилизация не только сохранила свое влияние, но и оказала значительное влияние на формирование «исламской цивилизации».

В этом контексте следует отметить, что с распространением ислама на обширных землях Халифата формировались новые религиозные, научные и культурные школы. В частности, широкое распространение получила деятельность медицинской школы «Гунди Шопур», на основе которой достигли высокого признания персидско-таджикские ученые и мыслители. Таким образом, с распространением ислама среди арийских народов, особенно таджиков, сохранились не только элементы арийской цивилизации, но и их наследники внесли свой достойный вклад в развитие исламской цивилизации.

По мнению исследователей, влияние культуры народов сопредельных стран оказало существенное влияние на развитие арийской цивилизации. В частности, в трудах Эмомали Рахмона акцент делается на влияние шумерской

культуры и местных ценностей на формировании элементов арийской цивилизации. По его мнению, это влияние наиболее ярко выразилось в развитии и эволюции гончарного дела и изготовления печатей.

По нашему мнению, возникновение любой цивилизации не следует связывать исключительно с прогрессом общественной жизни отдельных народов. Другими словами, влияние культурных элементов соседних народов на развитие той или иной цивилизации неизбежно, и в этом плане, арийская цивилизация не является исключением. Прогресс и процветание цивилизации также зависят от уровня общей культуры народа. Чем больше цивилизация охватывает широкий масштаб, тем больше она становится известной и развитой. Именно поэтому влияние арийской цивилизации отчетливо ощущается и сегодня. Арийская культура оказала особое влияние не только на социальную историю арийских народов, но и на судьбу неарийских народов в последующих периодах истории.

Третий подраздел первой главы озаглавлен «Вопросы государственности арийских династий в трудах Эмомали Рахмона». Автор рассматривает и исследует историю государственности ариев –Ахеменидов, Кушан, Парфян, Сасанидов и Эфталитов на основе сведений источников и материалов трудов Эмомали Рахмона.

Эмомали Рахмон о месте культуре Ахеменидов отмечает, что «Ахемениды, обращаясь к своей древней арийской культуре и путем творческого применения опыта культуры соседних народов, создали качественно новое искусство и культуру, которые более 200 лет преобладали в значительной части Азии как важное наследие, и завещали эту культуру своим потомкам» [18, с. 156]. Он исследовал и проанализировал особенности развития культуры арийских народов в эпоху Ахеменидской империи, основываясь на археологические и лингвистические материалы, а также исследования выдающихся ученых. В плане анализа и сравнения этого вопроса, его подход отличается от других. В нем отражена история государственности и культуры

Ахеменидов с новой точки зрения, отвечающей современным требованиям и научным методам.

Анализ трудов Эмомали Рахмона показывает, что при изучении данной темы он большое внимание уделяет таким аспектам: процессу борьбы Аршакидов с греко-македонцами за власть в Парфии и возрождения традиций арийской государственности, характеристике исторической географии Парфии, особенностям административной системы Парфянского государства, анализу и обсуждению экономической, социальной и культурной жизни, внешней политики Парфии и борьбы с Селевкидами и Римом, вкладу Ашканидов в возрождении и развитии арийской цивилизации.

Эмомали Рахмон рассматривает и анализирует ряд актуальных вопросов государства Кушан. Несмотря на то, что многие аспекты истории государства Кушан нашли отражение в исторических работах, в которых особое внимание уделяется их роли в развитии арийской цивилизации, отдельные вопросы этой проблемы остаются неосвященными. С этой точки зрения Эмомали Рахмон подчеркивает необходимость углубленного изучения и рассмотрения отдельных вопросов кушанского государства в таджикской историографии: история проникновения народов и племен юэцжи в Центральную Азию и завоевание Бактрии (падение греко-македонского правления), создание политического союза арийских народов в Бактрии и возрождение арийской государственности (т.е., создание государства Великих Кушан), конкретизация периода правления кушанских царей на основе сведений исторических источников, точное описание исторической географии государства Кушан в свете их завоевательной политики, правильная интерпретация начинаний Канишки по расширению влияния государства, рассмотрение связей государства Кушан с Китайской империей и развитии торговли на Великом Шелковом пути, анализ и рассмотрение элементов кушанской культуры – языка, религии, архитектуры и градостроительства.

В работах Эмомали Рахмона большой акцент делается на ряд вопросов государства Сосонидов: происхождение династии Сосонидов и создание

могущественной арийской империи, влияние и могущество империи Сосонидов на соседние государства, особенности организации административной, социальной и культурной жизни в эпоху Сосонидов, а также роль зороастризма в организации государственной системы Сосонидов.

Эмомали Рахмон для правильной характеристики истории правления Сосонидов и прихода их к власти, в значительной степени опирается на сведения письменных источников и труды средневековых историков.

Эмомали Рахмон, обращая внимание на эти проблемы, считает необходимым исследовать ряд вопросов путем сопоставления археологических материалов и трудов историков и путешественников для историографического исследования государства Эфталитов: правильная характеристика этнического происхождения Эфталитов и укрепления их власти в Центральной Азии; описание особенностей социально-экономических и культурных отношений в эпоху Эфталитов на основе сведений письменных и материальных памятников, соперничество Эфталитов и Сосонидов и его последствий в истории государственности арийских народов, правильная интерпретация места Эфталитов в развитии арийской цивилизации и формировании этнической идентичности предков таджиков.

По нашему мнению, на основе анализа и сопоставления материалов достоверных исторических источников и исследований отечественных и зарубежных исследователей, Эмомали Рахмону удалось раскрыть опыт истории государственности арийских народов, имевшего важное значение для воспитания у молодого поколения чувств патриотизма и осознания глубоких корней национальных интересов. Наравне с профессиональными историками он изучал особенности государственности арийских народов, с акцентом внимания на этапы становления их цивилизации и хронологическим аспектам истории человеческого общества.

Такой подход впервые был научно реализован Эмомали Рахмоном. Если академику Бободжон Гафуров принадлежит заслуга введения в научный оборот термина «история таджикского народа», то Эмомали Рахмон, изучая

малоисследованные страницы истории становления государственности и цивилизации ариев, стал основоположником и ценителем учения о государственности и истории арийской цивилизации. Его научные труды и созидательные инициативы в этом направлении – яркое тому подтверждение. Несмотря на свою политическую занятость, при рассмотрении проблем истории, ему удалось соблюсти все методы научного исследования и освящения. Будучи государственным деятелем, он в своей сегодняшней работе применяет опыт своих предков в области государственного управления. Эта инициатива позволила в эпоху независимости использовать опыт и лучшие элементы традиций государственного управления наших предков для построения национального и современного государства.

Рассмотрение и исследование истории таджикской государственности Эмомали Рахмоном и другими историками в сегодняшних условиях актуальны и своевременны. Нынешнему поколению и международному сообществу необходимо достойно представить традиции государственности предков таджиков. В противном случае попытки «строительства истории» со стороны других народов могут негативно повлиять на наши исторические ценности. Сегодня таджикская нация должна в полной мере осознать опыт государственного управления наших предков – Бактрии, Мидии, Ахеменидов, Парфян, Кушан, Эфталитов и Сасанидов и оказать заметное влияние на развитие человеческой цивилизации.

Вторая глава диссертации озаглавлена «Уровень исследования вопросов языка, верований и религиозных обрядов арийцев в трудах Эмомали Рахмона» и состоит из двух параграфов.

В первом параграфе «Взгляд Эмомали Рахмона на происхождение арийского языка» отмечается, что языки арийских народов являются одной из древнейших ветвей человеческого языка. Эмомали Рахмон наравне с видными учеными написал ряд работ по изучению языка предков таджиков – ариев [5; 21; 11; 18; 12]. В частности, его работа «Язык нации – достояние нации» («Забони миллат – ҳастии миллат») по праву считается в начале XXI века

первым комплексным исследованием на эту тему. Автор в работе описывает историю развития языка арийских народов на основе сведений исторических источников и результатов научных изысканий исследователей. С другой стороны, в настоящей работе подведены результаты исследований известных иранских, таджикских, французских, английских и советских исследователей, историков, лингвистов и ученых.

Первая часть работы посвящена конкретизации периодизации развития и эволюции арийского языка. Автор впервые рассматривает вопрос о родственных связях индоиранских и индоевропейских языков, назвав первую группу древнейшей ветвью индоевропейской языковой семьи, распространенной почти по всему миру. Таким же образом, в других его работах – «Таджики в зеркале истории» (в четырех книгах), «Взгляд на историю и арийскую цивилизацию» и «Арийцы и познание арийской цивилизации» автор на основе исследований зарубежных и отечественных ученых рассуждает об арийской культуре и языке, полумифической и реальной судьбе этих народов [21, 18; 11].

В трудах Эмомали Рахмона изложены ценные научные идеи по истории формирования и развития языков арийских народов, особенно авестийского, древнеперсидского, среднеперсидского, парфянского, бактрийского и др. Для правильной классификации этапов развития и эволюции языков древних арийских народов Ирана и Центральной Азии Эмомали Рахмон использовал новейшие достижения научных разработок исследователей, особенно европейских ученых, и при их рассмотрении опирался, прежде всего, на методы сравнительного языкознания и исторической хронологии.

В этом плане проблема периодизации и категоризации индоиранской языковой семьи в его трудах отличается от других. В годы независимого развития Таджикистана Эмомали Рахмон был приверженцем арийской истории и цивилизации и о ее ключевом элементе – языке опубликовал специальную научную работу. Книга не имеет аналогов в плане освящения ряд самых актуальных вопросов истории развития и эволюции языков наших древних

предков. Автор, основываясь на материалах источников по лингвистике, рассматривает место и роль каждого языка с точки зрения его фонетических и грамматических особенностей, а также их использования в делопроизводстве и управлении арийскими государствами. В частности, рассматриваются факторы, способствующие возникновению арийской языковой группы как ветви в истории человеческой цивилизации. Эмомали Рахмон, основываясь на правильном понимании родственных связей мидийского, древнеперсидского, среднеперсидского, парфянского, бактрийского и согдийского языков, а также на примерах сохранившихся их образцов, предпринял попытку более глубоко показать этапы развития современного таджикского языка.

Для локализации прародины ариев и этапов развития их языка Эмомали Рахмон, помимо результатов исследований этих ученых, в большей степени опирается на лингвистические, исторические, археологические и географические источники. К примеру, греческие источники, прародину ариев локализуют Арийаной (Арианой) [11, с. 17-19]. Большинство других исследователей, основываясь на обзоре источников, территорию распространения арийского языка относят к степям южной России, побережью Черного моря, близ Азовского моря к северу от Кавказа (скифы и сарматы), Центральной Азией, Присырдарьинских областей, восточной части Восточного Туркестануа (саки), долинам и оазисам Центральной Азии в бассейне рек Зарафшана, Кашкадарьи и их окрестностям (согдийцы), низовьям Амударьи (хорезмийцы), верховьям и среднему течению Амударьи (бактрийцы), части Хорасана до южной Туркмении (парфяне), северо-западному (мидийды) и юго-западному Ирану (персы) [7-М, с. 61-62].

По нашему мнению, впоследствии в результате великого переселения ариев на восточные и западные земли, развивающиеся диалекты народов трансформировались в самостоятельные языки того или иного арийского народа. Западные ученые называют первый этап развития языка наших предков периодом самостоятельного выделения индоарийской и иранской ветвей, но мы не можем утверждать, что они полностью отличались друг от друга. В этой

связи Эмомали Рахмон справедливо отмечает, что в этом древнейшем периоде нашей цивилизации, хотя арийские народы и распространились по разным землям и странам, они сохранили свою этническую и культурную самобытность и в своих письменных памятниках называли свой язык арийским, подчеркивая языковую, культурную и этническую общность [30].

Второй параграф второй главы – «Уровень исследования религиозных верований и обрядов арийцев в трудах Эмомали Рахмона» посвящен описанию верований и убеждений арийских народов.

В вопросах изучения религиозных верований и обрядов арийцев большую ценность имеют работы отечественных и зарубежных исследователей – М. Бойса [56], Г.М. Бонгард-Левина, Э.А. Грантовского [57], И.М. Стеблин-Каменского [107], Л.С. Васильева [60], А. Мейе [94], И.С. Брагинского [58], Я. Аштиани [173; 174], А. Кадиани [159], Пурдавуда [177; 178], Дж. Хиннелса [185], Дж. Дустхоха [33], Р. Фрай [113], Х.Х. Муминджоновой [96], М.Д. Диноршоева [154], Н. Ходжаевой [117; 118; 192; 198; 199] и других.

Наряду с работами профессиональных исследователей, вопросы верований, веры, религии и обычаев предков таджиков – ариев нашли отражение в трудах Эмомали Рахмона. Автор, основываясь на результатах научных исследований, анализирует эти проблемы в одной из глав своей работы «Взгляд на арийскую историю и цивилизацию».

Эмомали Рахмон при изучении и анализе древних религий и верований арийских народов уделяет особое внимание следующим проблемам:

- формирования народных верований у арийских племен;
- особенностей верований, убеждений, религий и обрядов арийских народов;
- основных этапов эволюции народных верований арийских народов;
- роли народных верований в развитии арийской цивилизации.

По результатам анализа работ Эмомали Рахмона и других историков, арийцы, помимо зороастрийских богов, верили и в других богов, таких как Индра, Митра, Варуна и Агни. В трудах Эмомали Рахмона анализируется и

рассматривается специфика обычаев, обрядов и верований арийских народов. Эмомали Рахмон ставит вопрос об общности и различий религиозных верований иранцев и индоариев. При изучении этого вопроса он обращается к работам А. Кристенсена и Г. Ньюберга, в частности, на основе анализа произведений А. Кристенсена автор приходит к выводу о том, что их боги были общими, но при этом обладали уникальными особенностями. Главный фактор этих различий был связан с последствиями их миграции в разные регионы. Автор сообщает о существовании двух групп богов среди арийцев. Первая группу называли демонами, которую возглавлял бог войны Индра, а другую группу на иранском диалекте называли ахурами, возглавляемых Митрой и Варуной. По убеждению большинства ученых иранская Мазда – это индуистская Варуна [18, с. 266].

Анализ и изучение работ Эмомали Рахмона показывают, что с течением времени и по мере развития мышления людей, менялись взгляды людей о жизни и мире. В этом смысле, например, можно говорить о «Ведах» и «Авесте». Таким же образом, по мнению ряда исследователей, еще до появления Заратустры арии верили во многих богов и богинь [56, с. 19]. Другими словами, можно утверждать, что в верованиях ариев лежал древний примитивный образ мышления, примером которого является вера в сверхъестественные силы. До времен Заратустры в религиозных учениях арийских народов существовало почитание многих божеств, таких как Атар (огонь), Вота (ангел ветра), Хаума и Геуша-Урвана (культ Коровы). Кроме того, Эмомали Рахмон упоминает другие арийские культы, символизирующие различные природные стихии, являющиеся хранителями неба и земли, ветра и воздуха, Солнца и Луны. Например, Осмон – бог небосвода, Зам или Замин – бог почвы, Мох – богиня Луны, Хвар – бог Солнца, Вота – бог ветра, Ваю – бог воздушного пространства и ветра [18, с. 267].

Эмомали Рахмон в своих работах приводит ряд примеров из Авесты и Ригведы – первой части Вед, чтобы доказать общность религиозных взглядов иранских и индоарийских народов. Например, он упоминает Ваю, бога

воздушного пространства и ветра, который описан в Ригведе и Авесте. Другой бог – Вота управлял облаками в небе над семи стран и с помощью Тиштрии разбрызгивал воду над странами. Древние арии считали, что их мир состоит из семи климатов, континентов или стран. Название каждой из стран упоминается в Вандидоде и Мехряште [18, с. 267].

Автор диссертации на основе произведений Эмомали Рахмона анализирует и рассматривает древние религии и обычаи предков таджиков, в особенности, митраизм и зурванизм. Независимо от государственной занятости Эмомали Рахмону удалось ярко показать древние философские и религиозные идеи ариев, с акцентом на ареал и периоды их возникновения, а также ареала их миграции и расселения. Ему удалось на основе широкого применения материалов исторических источников и трудов зарубежных исследователей, впервые в таджикской историографии приступить к изучению всей палитры религиозной мысли ариев. В этом контексте путем широкого применения материалов исторических источников и исследований современных отечественных и зарубежных исследователей, ему удалось наглядно изложить историю формирования и распространения древней религии и обычаев арийских народов. Такая инициатива изучения и ознакомления традиций и верований великой арийской цивилизации, может показать влияние созидательных идей наших предков на развитие человеческого общества. Влияние такой созидательной культуры ариев отчетливо прослеживается в развитии передовой мысли сопредельных народов.

Третья глава диссертации «Отражение проблем арабских завоеваний и освободительной борьбы предков таджиков в работах Эмомали Рахмона» состоит из двух параграфов.

Первый параграф называется **«Особенности арабских нашествий на Хорасан и Мавераннахр в трудах Эмомали Рахмона»**.

В виду того, что географические рамки исследования очевидны, автор диссертации акцентирует внимание конкретно на характеристику завоевательной политики Арабского халифата на территории Хорасана и

Мавераннахра. Эмомали Рахмон на основе анализа сведений исторических источников и трудов отечественных и зарубежных исследователей стремиться реально отражать процесс арабских завоеваний в Мавераннахре. В его трудах отмечается, что завоевательная политика арабских полководцев в Хорасане и Мавераннахре начиналась с приходом к власти династии Омейядов, особенно халифа Марвана. Период прихода к власти Муавия называет вторым периодом исламского правления – Омейядского халифата (661–750 гг.). В действительности, это период принципиально отличался от эпохи праведных халифов. Завоевательная политика праведных халифов в период правления Али, похожая в большей степени на внутреннюю борьбу, на самом деле переросла в войну между мусульманами, и именно на основе этой борьбы ислам получил распространение на западе и востоке. В этот период арабы предприняли военные походы в населенные таджиками районы под предводительством Кайса ибн Хайсама, Хакама аль-Гифари, Раби' аль-Хариси, Убайдуллы ибн Зия, Саида ибн Усмана, Абдурахмана ибн Зияда, Салма ибн Зияда, Кутайбы ибн Муслима, Асада ибн Абдуллы и других, но, несмотря на политическую раздробленность региона, не все их попытки увенчались успехом.

После захвата большей части городов Хорасана, целью арабов было завоевание другого региона, населенного таджиками – Мавераннахра. Эмомали Рахмон анализирует и рассматривает вопрос завоевания арабами Мавераннахра, в контексте вооруженной борьбы народов региона за свободу. Он, подобно другим историкам, считает политическую раздробленность, существовавшую накануне и в начале арабских завоеваний одной из особенностей исторического развития этого региона. В этой связи, он подробно описывает, что во времена правления турок и арабских завоеваний в Мавераннахре не существовало централизованного государства, объединившего практически весь регион, в котором области и владения управлялись фактически независимыми или полунезависимыми государями или правителями [22, с. 222].

Согласно сведениям средневековых историков, арабы превратили Мерв в военный плацдарм и оттуда вторгались в различные города Мавераннахра. В Мавераннахре многие мелкие владения – Бадахшан, Шумон, Хутталон, Термез, Чаганиён, Ахорун, Бухара, Кеш, Нахшаб (Насаф), Согд, Хорезм, Истаравшан, Чоч и Фергана управлялись местными царями и правителями. Они находились в состоянии постоянной войны и противоборства между собой. Даже в период набегов арабов два правителя (худота) – Бухары и близлежащей области боролись между собой за власть.

Анализ его трудов показывает, что характер арабских завоеваний в регионах Средней Азии зависел от нескольких факторов, среди которых главную роль играли умение арабских полководцев и предательство местной знати. Именно политическая раздробленность позволила арабам одержать победу в большинстве сражений. Работы Эмомали Рахмона позволяют нам осознать ту истину, что сила любой нации и народа заключается в его единстве.

Второй параграф третьей главы озаглавлен «Взгляд Эмомали Рахмона на освободительную борьбу предков таджиков против Арабского халифата».

В своих работах Эмомали Рахмон обращает особое внимание на тему освободительной борьбы предков таджиков против арабов. По его мнению, главным фактором возникновения освободительных движений, была репрессивная политика правителей халифата на местах в отношении местного населения Мавераннахра и Хорасана. Опыт изучения периода арабского правления показывает, что несмотря на смену наместников халифата в районах проживания таджиков, условия жизни населения оставались тяжелыми. Другими словами, каждый правитель эксплуатировал местное население не меньше другого. По этой причине в регионе произошли массовые народно-освободительные движения во главе Абумуслима Хорасани, Гурака, Деваштича, Муканны, Сумбада Муга и др., которые, несмотря на поражение, заложили предпосылки краха арабского правления на населенных таджиками землях. В трудах Эмомали Рахмона процесс освободительной борьбы предков

таджиков против арабов рассматривается и исследует на основе материалов исторических источников.

Анализ истории арабского правления в Халифате в проследующем показал, что арабы не смогли добиться заметных успехов без привлечения местных представителей к управлению таджикскими землями и даже за их пределами. Со второй половины VIII в. трудности стали возникать не только в отношениях с народами Аджамы, но и внутри правящих кругов арабов.

Эмомали Рахмон, опираясь на сведения исторических источников справедливо подчеркивает, что после четырех праведных халифов, в эпоху Омейядов политика этноцентризма, гордыни и эгоизма, угнетения и насилия, игнорирование священных ценностей ислама, таких как равенство и справедливость, чрезмерной строгости в государственном управлении стали причиной недовольства и вооруженных выступлений среди различных народов, проживающих в Хорасане и Мавераннахре [21, с. 559].

В этом контексте следует отметить, что возникновение освободительного движения народов Согды и Хутталона и многократное поражение арабского наместника в Хорасане – Асада ибн Абдулла стали важным уроком для последующих арабских наместников в регионе. По этой причине в процессе завоевательной политики арабы стремились распространять ислам путем взаимопонимания, компромисса и, в целом, таким образом, способствовать межэтническому примирению. При этом, анализ трудов показывает, что нежелание омейядских халифов понять реальную ситуацию в регионе и продолжение политики, направленной на разобщение народов, способствовали возникновению других противоречий.

Недальновидная политика омейядских халифов и игнорирование ими принципов исламской справедливости стали причиной возникновения массовых политических, социальных и религиозных движений, таких религиозных сект как хариджитов, шуубитов, хуррамитов, ровандия и других освободительных движений.

Именно в результате осуществления политики Омейядских халифов с целью разобщения народов, в халифате произошло крупнейшее политическое и социальное движение во главе с Абумуслимом Хорасани, ознаменовавшее впоследствии отдельную эпоху в истории государственности Арабского халифата. Однако до возникновения движения Абумуслима в Хорасане и Мавераннахре возникли другие движения, изменившие общественное мнение, настроив его против угнетательской политики Омейядских халифов.

По мнению автора, народные движения заложили основу формирования государственных образований таджикских династий Хорасана и Мавераннахра. Изучение трудов Эмомали Рахмона и видных отечественных и зарубежных исследователей свидетельствуют о том, что в результате усиления эксплуататорской политики Омейядского и Аббасидского халифатов, особенно введения больших социально-экономических повинностей, расширялась пламя освободительных движений в Хорасане и Мавераннахре. Население этих территорий в силу глубокого понимания норм исламского шариата ещё больше стали поддерживать освободительные движения. Нежелание арабских правителей придерживаться ключевым нормам и принципам ислама способствовало также возникновению освободительных движений. Иногда, в условиях усиления освободительных движений среди народов Аджамы, поднимались на борьбу против халифата арабские наместники – противники Омейядского халифата, жаждущие править самостоятельно.

Ценность точки зрения и взглядов Эмомали Рахмона на характер мятежей и восстаний против Арабского халифата заключается в том, что их оценка и анализ базируются не на классовом, а социальном и объективном подходах. Кроме того, в центре его внимания находятся интересы местного населения и трудящихся сословий.

Четвертая глава диссертации «Особенности распространения исламской цивилизации в Хорасане и Мавераннахре и возрождение основ национальной культуры в работах Эмомали Рахмона» состоит из двух параграфов.

Первый параграф главы называется **«Уровень изученности идейных и духовных движений таджиков (VII–VIII вв.) в трудах Эмомали Рахмона»**.

В этом контексте, в центре внимания Эмомали Рахмона находится движение шуубия и его представители. По его словам, чрезмерно жестокая политика Омейядских халифов, особенно унижение и пытки подчиненных мусульман-не арабов, а также преследование последователей неисламских сект, неподобающие действия и поступки, такие как сжигание книг и разрушение зороастрийских храмов, взимание налогов джизья с не мусульман и налога «периода безбожья» с неарабского населения и другие действия, выходящие за рамки исламских норм, стали причиной восстаний и мятежей в ареалах проживания таджиков [21, с. 548-549].

Следует отметить, что арабы начали распространять ислам на основе принципов братства и равенства, и большинство наших предков приняли ислам. Другими словами, идея социальной справедливости, являющаяся ключевым принципом ислама, была принята таджиками. Однако последующий отход руководства халифата от принципов ислама и проведение ими националистической и этнически непримиримой политики привели подвластные арабам народы к восстаниям и мятежам. Силы, изначально стремящиеся противопоставить антиисламским действиям арабов просвещённость, впредь стали сторонниками движения шуубия. Проникновение арабов в районы расселения таджиков имело негативные последствия, на устранение которых направили свои усилия деятели науки и культуры. Исторические источники и сведения отечественных историков показывают, что в результате эксплуататорской и недальновидной политики арабов, наряду с восстаниями, военно-политическим противостоянием, произошедшие социальные потрясения, идейные и религиозные движения, возникновение движения шуубия способствовали сохранению истории, традиций, обычаев и самобытной культуры местного населения.

Цель последователей движения шуубия заключалась в донесение до деспотичных арабских правителей учение ислама, изложенное в его Священной

книге. Первоначально шуубия возникла как массовое социально-культурное движение, призывавшее не только иранские, но и другие народы, противостоять политике халифов династии Омейядов. Последователи движения шуубия, принявшего этнический характер, во времена Омейядского и Аббасидского халифатов тайно и открыто принимали участие в войне против халифов. Сущность идей и лозунгов шуубия заключалась в следующем: «Мы принимаем ислам, но не принимаем арабское правление» [151, с. 26].

Ученые и мыслители – сторонники движения шуубия, прекрасно знакомые с историей и культурой таджиков и арабов, знающие арабский язык, сочиняли свои труды на арабском языке, начали пропагандировать и ознакомить арийскую культуру. Бесспорно, чувство национальной гордости и просвещенность, унаследованные от предков, способствовали тому, что ученые и поэты не стали безразличны к национализму арабов.

Последователи движения шуубия защищали не только арийские, но и все неарабские народности от арабов, и каждый раз, когда речь заходила о царях, они приводили в пример арабам фараонов Египта, Александра Македонского, шахиншахов Персии, Римских цезарей, царей Индии, Соломона Мудрого и им подобных. Среди видных представителей движения шуубия были деятели таджикской науки и культуры, такие как Асбаг Сиджистани, Абунувас, Хамид Бахтакон, Хуррами, Сахл ибн Харун Даштимешони, Аллани Шууби, Абулянбаги, Мухаммад ибн Баис, Мутаваккил Исфакхани и другие, имена которых упоминаются в трудах Эмомали Рахмона. В целом, все упомянутые личности были последователями этого движения, стремящиеся с помощью и поддержкой друг друга сохранить национальную идентичность и культурные ценности своих предков. Именно они, обладая высоким чувством национальной гордости, прославляли величественность и превосходство культуры иранских народов со всеми её беспрецедентными достижениями.

Автор диссертации приходит к выводу о том, что, учитывая большую заслугу последователей движения шуубия, сыгравших огромную роль в пробуждении национального самосознания и сохранении культурных

ценностей наших предков, их по праву можно назвать покровителями истории и культуры наших предков. Действительно, в ту эпоху, когда они стремились сохранить богатую память истории своего народа, не каждому народу удалось сохранить свою самобытность.

Второй параграф называется «**Роль местных династий – Бармакидов и Сахлидов в административной системе Арабского халифата с точки зрения Эмомали Рахмона**», в котором на основе сопоставления сведений трудов Эмомали Рахмона с историческими источниками и работами исследователей анализируется проблема места и роли таджикских династий в административной системе Арабского халифата. Освободительные движения и идейные течения народов Хорасана и Мавераннахра вынудили арабов привлечь таджикские династии к осуществлению государственной политики. Влиятельные таджикские династии Хорасана и Мавераннахра – Бармакиды, Сахлиды, Кавусиды, Мусаиды и Навбахтиды сыграли заметную роль в становлении и укреплении исламского халифата. Анализ сведений исторических источников позволяет сделать вывод о том, что в сложные периоды, аббасидские халифы опирались на представителей влиятельных таджикских династий. В частности, представители династии Бармакидов сыграли особую роль в период возникновения восстаний и мятежей среди местного населения и внутренних конфликтов среди самих арабов.

По мнению автора, представители династии Бармакидов – Халид, Фазл, Джафар и другие принимали участие в подавлении восстаний и мятежей не ради собственной выгоды и услужения арабским правителям, а ради соблюдения исламских норм и обеспечения мира и спокойствия местного населения. Опыт их последующей деятельности свидетельствует о том, что их усилия были направлены на развитие духовности и сохранения мирной жизни народов восточных областей халифата – Хорасана и Мавераннахра.

Эмомали Рахмон в своих работах главным образом акцентирует внимание на выдающуюся роль представителей династии Бармакидов в развитии науки и образования, и подчеркивает, что в период правления Яхья Бармакида и его

сыновей Фазла и Джа'фара получили широкое развитие наука, культура, образование, перевод и издание исторических и научных трудов с персидского и греческого языков на арабский [21, с. 599]. Именно растущая слава и авторитет представителей этой династии, их успехи в выполнении своей миссии встревожили националистически настроенных арабских правителей, и они встали на путь физического устранения Бармакидов.

Бесспорно, иранские аристократические династии Хорасана и Мавераннахра считали науку, культуру и просвещение основой развития общества. Династия Бармакидов была выходцем из числа образованных и авторитетных родов, прославившихся своим высоким уровнем знаний и образованностью. Именно это благородное занятие арийских народов глубоко сохранилась в душе этой семье. Такое восприятие и созидательное мировоззрение представителей династии в определенной мере отвечали интересам народов Хорасана и Мавераннахра в противовес этнической политики арабов. Представители династии своей гуманистической просвещенностью в большей степени утихомирили накал этнических предрассудков арабских правителей в отношении народов региона. Без сомнения, Бармакцы свою деятельность и отношения в обществе основывали на исламских учениях и по мере возможностей использовали их на благо народов региона. Поскольку они еще не достигли такого положения, позволяющий им незамедлительно провозгласить независимость. На наш взгляд, нельзя утверждать, что Бармакиды стремились к независимости, поскольку царящая атмосфера в обществе и новые исламские идейные учения не позволяли этого. При организации системы административного управления Бармакиды опирались не только на исламские нормы права, но и на традиции своих предков, особенно Сосонидов. Как было отмечено выше, они принадлежали к элите и пользовались авторитетом в обществе до нашествия арабов. Другими словами, поскольку они обладали достаточным политическим опытом, арабы эффективно использовали его для организации работы административных структур и управления Хорасаном.

Эмомали Рахмон по праву считает их ключевыми фигурами в организации административной системы Аббасидского халифата. Он пишет, что Бармакиды, используя административный опыт Сосонидов, смогли разработать налаженную структуру правления. В этом важнейшем процессе организации государственного управления на представителей династии возлагалась работа по военному и финансовому управлению, контроль над областями халифата, регулирование экономической, общественной и культурной жизни и др. [21, с. 594].

После трагедии Бармакидов аббасидские халифы оказались беспомощными перед лицом возрастающих народных движений и осознали, что без участия и вовлечения в административную систему представителей влиятельных местных династий, не смогут добиться успеха.

Эмомали Рахмон отмечает, что Аббасиды осознали, что без мудрой организации и таланта государственного управления иранцев, особенно влиятельных и авторитетных деятелей Хорасана и Мавераннахра, они будут сталкиваться с нестабильностью, беспорядками, религиозными и этническими конфликтами. В этом процессе халиф Харун-ар-Рашид был вынужден использовать влияние местных династий – Тахиридов и Сахлидов. Опыт деятельности Сахлидов и Кавусидов показывает, что их постигла та же участь Бармакидов. Однако, невзирая на судьбу этих династий, они заложили основу для формирования в последующих периодах независимых государств других таджикских династий. По этой причине целесообразно считать выдающимся их вклад в историю становления таджикской национальной государственности.

Пятая глава диссертации – «Уровень изученности государственности Тохиридов и Саффоридов в трудах Эмомали Рахмона» состоит из двух параграфов.

Ее **первый параграф** называется **«Обзор влияния и места Тохиридов в истории в творчестве Эмомали Рахмона»**. Исторические источники свидетельствуют о том, что династия Тохиридов сыграла важную и основополагающую роль в политической, экономической и социально-

культурной жизни Хорасана IX века. Тема Тохиридов и их роли в истории таджикской государственности отражена практически во всех трудах исследователей, посвященных истории таджикского народа. Однако не все из них можно назвать фундаментальными и ценными исследованиями по истории этой таджикской династии Хорасана. Между тем, труды Эмомали Рахмона имели приоритет с точки зрения методов и приемов исторического исследования, и зачастую в них обобщались в них подведены результаты работ исследователей.

Иранский ученый Саид Нафиси в своем трактате «История династии Тохиридов» писал: «Династия Тохиридов имеет иранское происхождение и произошла от иранских родителей на иранской земле... Отец Тохира, Хусейн, был правителем Пушанга во время правления Харуна ар-Рашида и жил в Хорасане». Тахир также находился в Хорасане в начале своей деятельности и оттуда он поступил на службу Мамуна» [169, с. 27].

Тохир ибн Хусейн и его заслуги в очередной раз доказали арабам, кто такие таджики и какой силой они обладают. Вступление Тохира в политику не было случайностью: как уже упоминалось, он родился и вырос в семье элиты общества. Он еще раз доказал, что арабские халифы без участия таджиков не могли добиться успеха не только в управлении Хорасаном и Мавераннахром, но и на землях за его пределами (других частях халифата).

Именно об этой заслуге Тохира, говорит Эмомали Рахмон, проанализировав и изучив исторические источники, свидетельствующие о том, что он был от природы смелым и воинственно настроенным молодым человеком, находчивым и усердным, образованным и умелым, и первое, что он сделал в Багдаде, – это ввел черный символ Абу Муслима в военную систему и политику халифа Мамуна как символ непокорного и победоносного духа народа Хорасана [21, с. 612].

Эмомали Рахмон подчеркивает растущую власть сына Тахира, Абдуллы ибн Тахира, который заложил основу независимого государства в Хорасане и чье влияние и статус при халифе достигли такой степени, что его называли

«великим хаджибом халифа, его братом и господином», а его статус упоминался в проповедях в Большой мечети в Багдаде.

Семья Тохиридов смогла бороться и добиваться успеха, в рамках имеющихся исторических возможностей, в целях защиты национальных интересов, стержнем которых является независимость. Большинство представителей этой династии смогли обеспечить независимость Хорасана, и, по возможности, создать условия для достойной жизни народа. Эмомали Рахмон, основываясь на достоверных исторических источниках, высказал свое мнение о роли и месте этой династии, сделав вывод о том, что Тохириды смогли выйти на политическую и государственную арену более чем на пятьдесят лет вместо династий Бармакидов и Сахлидов, и наряду с другими задачами осуществить миссию обретения независимости. Именно представители этой династии, такие как Тохир ибн Хусейн и Абдулла ибн Тохир, своей силой и мудростью обрели особое влияние и статус не только в Хорасане, но и на всей территории Халифата.

Вторая глава называется «Роль Саффаридов в возрождении таджикской государственности и национальной культуры глазами Эмомали Рахмона». По мнению автора диссертации, период правления таджикской династии Саффаридов был одним из этапов расцвета и возрождения национальной государственности и культуры предков таджиков. На этом этапе процесс формирования таджикского народа близился к завершению. Если представители династии Тохиридов своими усилиями и жертвами заложили основу этого процесса, то династия Саффаридов обеспечила этому процессу высокий темп, впоследствии завершившейся созданием первого независимого национального государства (Сомонидов).

Эмомали Рахмон в своих трудах посвятил специальную главу эпохе Саффаридов, изучение которой весьма важно для интересующихся этим периодом. Из его трудов и трудов других исследователей следует, что основа основ организации Саффаридского государства была заложена движением отважной молодежи еще во времена правления Абумуслима Хорасани [21, с.

639]. Согласно историческим источникам, родословная Я'куба восходит к династиям Сосонидов и Каянидов. По сведениям авторов «Истории Систана» и «Хабибу-с-сияр», Я'куб ибн Лайс ибн Муаддаль родился в деревне Карнин, области Зарандж, провинции Систан, в знатной семье. Разница между династией Саффаридов с Бармакидами и Тахиридами была очевидна в их социальном происхождении. Всем известно, что они сломили исторически сложившуюся модель правящего класса и доказали, что независимо от социального положения смогут достичь верховной власти своим усилием, мужеством и единством.

Следует сказать, что именно храбрость, ум, дальновидность и компромиссность заставили даже врагов Я'куба почувствовать привязанность к нему. Справедливость Я'куба была очевидна и известна всему народу Хорасана. Хотя халиф предоставил Я'кубу мандат на управление Хорасаном после ряда побед, он не был удовлетворен и поставил перед собой цель полностью свергнуть халифат и установить независимость своей страны. Именно тогда он дважды решил пойти в поход на столицу Халифата. Эмомали Рахмон высоко оценивает личность Я'куба как борца за национальную свободу, отмечая, что он знал, что находится в решающем моменте для свержения Аббасидского халифата и создания независимой национальной государственности. Аббасидские халифы приняли против него все меры. В частности, использование своих и других правителей против Я'куба оказалось неэффективным. Таким образом, в одной шестой части халифата они отсчитывали свои последние дни [21, с. 650].

Я'куб около семнадцать лет был эмиром Хорасана, Систана, Кабула, Синда, Индии, Персии и Кирмана, а в мечетях Мекки и Медины в проповедях наряду с именем халифом упоминали его имя, и называли его «властителем мира». Отличие оценки Эмомали Рахмона личности Я'куба ибн Лайса и его заслуг заключается в том, что в ней акцентируется внимание на национальные интересы народов Хорасана и Мавераннахра.

Аббасидский халиф, несмотря на непримиримые разногласия и противоречия с Я'кубом ибн Лайсом, был вынужден примириться с его преемником Амром Лайсом. После вступления на трон Амра знамя Саффаридов было поднято рядом со знаменем Аббасидов в Багдаде, Мекке и Медине. Наряду с именем халифа имя Амра упоминалось в проповедях. Амр сохранил влияние в Мавераннахре и был в согласии с правителями ее областей, в частности с представителями династии Сомонидов. Более того, Амр использовал власть Саманидов для упрочения своей власти.

Следует констатировать, что к этому периоду Амру Лайсу удалось подчинить под свою власть восточные части халифата от Ирака до восточных областей Большого Хорасана, расширив западные границы государства до Персидского залива, а северные – до берегов Каспийского моря. Растущее влияние Саффаридов, рост их мощи и власти, не было по душе аббасидскому халифу Му'тазиду, и по этой причине он искал пути ослабления Амра Лайса. Халиф воспользовался начинающимися разногласиями между Амром и Исмаилом по вопросу Хорезма. Таким образом, происки халифа дали результат, и между двумя таджикскими правителями вспыхнул конфликт, приведший к падению власти Саффаридов.

Сведения исторических источников свидетельствуют, что за короткий промежуток истории представители династии Саффаридов – Я'куб и Амр ибн Лайс сумели продемонстрировать могущество народов Хорасана и Мавераннахра арабским халифам. Я'куб и Амр Лайс были во главе тех отважных деятелей, выступающих за независимость страны. Эмомали Рахмон, выступая с реалистических позиций, называет Амра достойным наследником Я'куба ибн Лайса, отмечает его справедливость и благосклонность к своему трудолюбивому народу.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ, ПОЛУЧЕННЫЕ В ХОДЕ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Настоящее диссертационное исследование посвящено изучению одного из важнейших этапов в истории таджикского народа – древней и раннесредневековой истории таджикского народа на основе работ Эмомали Рахмона и исторических источников. В своих работах Эмомали Рахмон уделяет большое внимание этому этапу истории предков таджиков, и для анализа и рассмотрения вопросов, связанных с этим периодом, обращается к историческим источникам и результатам исследований отечественных и зарубежных исследователей.

Труды Эмомали Рахмона написаны в контексте новой концепции изучения и исследования истории таджикского народа, в центре внимания которой находится защита национальных исторических интересов через призму освящения исторической истины. Анализируемые и обсуждаемые вопросы в его работах, имеют весьма важное значение для современного таджикского общества, главным образом исследуемые вопросы рассматриваются в свете нынешней ситуации в обществе.

Следует отметить, что изучение древней и раннесредневековой истории таджикского народа немислимо без анализа и исследования исторических источников. В работах Эмомали Рахмона соблюдается это требование, и в работах использован широкий круг источников.

В целом изучение трудов Эмомали Рахмона, исторических источников и результатов научных исследований отечественных и зарубежных исследователей по актуальным вопросам древней и раннесредневековой истории таджикского народа позволило прийти к следующим выводам:

1. На основе анализа трудов Эмомали Рахмона по проблемам изучения истории и культуры арийских народов Центральной Азии можно констатировать следующее:

– возникновение этнонима и арийской цивилизации относится к эпохе бронзового века в Средней Азии;

– на основе анализа археологических материалов и результатов исследований большинства ученых родиной ариев является Центральноазиатский регион;

– с расселением ариев на берегах Сайхуна и Джайхуна появились специфические элементы цивилизации (земледелие, культура градостроительства, ремесла);

– на основе изучения древних поселений (Саразм, Туткавул, Сайёд, Дарай Шор, Кангурт, Нижний Булиён, Куляб и др.) можно утверждать, что носители Гиссарской культуры во многих регионах Центральной Азии, особенно в Таджикистане, были арийцами;

– на основе изучения культур Джайтуна, Гиссара, Калтаманора определена специфика культуры среднеазиатских ариев и их роль в развитии человеческой цивилизации (в частности, в области земледелия, животноводства, охоты, рыболовства, приручения животных, растениеводства, предпосылок возникновения и развития ремесел) [5-А].

2. На основе трудов Эмомали Рахмона и сведений исторических источников эпоха империи Ахеменидов определен как период подлинного развития арийской цивилизации. В эту эпоху арийцы создали могущественное государство, объединившее все арийские народы в политическом, социальном, экономическом и культурном отношении, игравшего главенствующую роль в Древнем Мире. В состав империи входили более 70 племен и народов. Древнейшие центры мировой цивилизации – Иран, Трансоксиана, Вавилон, Египет – находились под влиянием арийской цивилизации. Стараниями могущественных шахиншахов – Кира Великого и Дария Великого власть ариев впервые приобрела всемирный характер. Язык и письменность наших предков были официальными на огромном пространстве на Востоке до границ Китая и Западе вплоть до Египта [3-А].

3. Анализ и изучение трудов Эмомали Рахмона о Парфянском государстве и его вкладе в развитии арийской цивилизации позволили нам прийти к следующим выводам:

– установлено, что парфяне – как прямые предки таджиков, с основанием второй арийской империи положили конец господству греко-македонцев на арийских землях;

– парфяне обрели независимость после падения греко-македонского правления. Благодаря их созидательным мерам другие арийские народы Центральной Азии и всего Ирана постепенно объединились вокруг этой династии;

– возрождая древние арийские ценности, парфянам удалось создать культуру, оказавшей положительное влияние на рост этнической идентичности наших предков. Наряду с этим, парфянский язык как одна из ветвь индоарийской языковой семьи получил официальный статус;

– в организации войск и военном деле парфяне добились больших успехов. Создание кавалерийской гвардии с тяжелым вооружением и бронью считалось важным нововведением в военном искусстве. Результатом предпринятых Парфянскими шахами мер было прекращение вторжения римлян на Иран. Парфянам удалось обеспечить независимость арийских народов Ирана и Центральной Азии около 500 лет;

– аршакидам удалось в отношениях с Римом не повторить опыт неспособных последних ахеменидских правителей справиться с греко-македонцами;

– аршакиды в значительной мере удалось уменьшить влияние эллинистической культуры на развитие арийской цивилизации.

4. На основе трудов Эмомали Рахмона и результатов новейших изысканий исследователей, Кушан можно назвать династией возродивших государственность арийских народов Центральной Азии и Великого Хорасана. Эмомали Рахмон ссылается на сведения исторических источников, особенно археологических материалов и

предположения отечественных и зарубежных ученых, в целях уточнения хронологии правления кушанских правителей, определяет новую хронологию. На материалах исследований отечественных и зарубежных археологов он конкретизирует границы государства Кушан, отмечает их вклад в развитии арийской цивилизации и становлении ее народов. На основе достоверных аргументов показывает необоснованность утверждения некоторых ученых, особенно соседнего Китая о том, что Кушаны были одной из китайской династии. На основе научных данных аргументируется необходимость изучения в новейшее время истории государственности Кушан, перед сегодняшними историками ставится задача решения существующих проблем, особенно вопросы этнического происхождения, хронологии и ареала владений Кушан [10-А].

5. В работе предпринята попытка решить и кратко обобщить некоторые особенности эпохи Сосонидов, исследованные в трудах Эмомали Рахмона:

- родословная шахиншаха не была из простого сословия, и, согласно арийской традиции, она восходила к зороастрийскому богу Ахурамазде;

- был создан специальный аппарат управления отраслевыми учреждениями, которые назывались диванами. Перечислены диваны королевских писцов, налогов и подати;

- существование кастовой системы. Социальные сословия – духовенство, военные, писцы, земледельцы, ремесленники и торговцы;

- принятие зороастризма в качестве государственной религии и высокий статус верующих;

- расширение и укрепление пехлевийского языка и литературы;

- формирование феодальных форм землевладения и новых видов налогов;

- быстрые темпы градостроительства и превращение их в крупные центры арийской цивилизации;

- существование академии и развитие науки и культуры наследников арийской цивилизации [14-А].

6. Эмомали Рахмон на основе сведений исторических источников и анализа трудов исследователей рассматривает актуальные и малоисследованные вопросы истории государства Эфталитов, которое считается важным этапом развития арийской цивилизации. Он считает значительным вклад Эфталитов в преодолении политической раздробленности и объединении земель Бактрии и других областей Центральной Азии в составе единого государства, определяет их эпоху периодом экономического и культурного подъёма и прогресса. В частности, на основе политической, экономической, социальной и культурной структур эфталитского общества доказано, что Эфталиты имели арийское происхождение, а их родиной исконно считались территории современной Центральной Азии [13-А].

7. В целях проведения правильной классификации этапов развития и эволюции древних языков арийских народов Ирана и Центральной Азии, Эмомали Рахмон использовал новейшие результаты научных исследований, особенно европейских ученых, и при освящении этих вопросов акцентировал внимание, прежде всего, на методы сравнительного языкознания и исторической хронологии. В этом плане в его работах проблемы категоризации и классификации ветвей индоиранской языковой семьи отличается, в определенной мере, от других исследований. В условиях независимого развития Таджикистана Эмомали Рахмон выступил приверженцем арийской истории и культуры и издал специальную научную работу о их ключевом элементе – языке. Эта работа не имеет аналогов в освещении ряда актуальных проблем истории развития и эволюции древних языков наших предков. Он рассматривает роль каждого языка с точки зрения особенностей фонетики, грамматики и делопроизводства, их использования в организации государственных образований арийских народов, основываясь в большей степени на работах по лингвистике. В частности, он всестороннее рассматривает факторы, приведшие к возникновению различных ветвей арийской языковой группы в истории человеческой цивилизации. Эмомали Рахмон, основываясь на правильном понимании родственных связей

мидийского, древнеперсидского, среднеперсидского, парфянского, бактрийского и согдийского языков, а также на примерах сохранившихся образцов, стремится более глубоко показать этапы развития современного таджикского языка [7-А].

8. Анализ подходов ученых и работ Эмомали Рахмона показывает, что родиной митраизма была Центральная Азия, а с миграцией ариев на территорию современного Ирана и Малой Азии, сфера его распространения расширилась до пределов Греции и Рима. В этом контексте можно утверждать, что именно эта религия проникла в Европу через Средиземное море. Влияние этой древней арийской религии как созидательного учения в свое время вышло за пределы Центральной Азии, и получило широкое распространение до Индии на востоке и до Европы на западе, став на какой-то период государственной религией Римской империи. Это учение основывалось на идеалах дружбы, братства, верности и истины, и под названием митраизм быстро распространилось по всей Европе [17-А; 19-А].

9. Эмомали Рахмон, несмотря на некоторые неосвещенные аспекты вопроса, рассматривает религиозно-философское учение зурвония, акцентирует внимание на факторы пространства и времени, и его последующего влияния на развитие мышления народов Востока. В этом плане, такая постановка вопроса позволяет более четко показать историю возникновения древних верований в арийской цивилизации. Изучение влияния зурвония на зороастризм и манихейства показывает, что идеи и взгляды арийских народов по вопросам творения, оказали большое влияние на развитие общественной мысли. Эмомали Рахмон наглядно показывает древние философские и религиозные убеждения ариев, уделяя внимание ареалу и времени и распространения. Он на основе широкого использования исторических источников и трудов зарубежных исследователей, одним из первых в таджикской историографии, приступил к комплексному изучению религиозной мысли ариев.

10. В работах Эмомали Рахмона подробно рассматривается захватническая политика арабов на землях, населенных таджиками. Эта политика в районах

компактного проживания таджиков имела свою особенность, и осуществлялась в два периода. На первом этапе арабам удалось разгромить Сосонидскую империю и завоевать Иран и Хорасан. К 705 году на завоеванных арабами территориях ислам широко распространился и была создана система эмиратов. На втором этапе земли Мавераннахра были завоеваны арабами, и к началу IX века здесь получило распространение ислам. На первом этапе эта политика носила исключительно угнетательский характер, а на втором этапе местные круги и лидеры способствовали распространению ислама [18-А].

11. Эмомали Рахмон на основе материалов исторических источников анализирует и рассматривает освободительные движения народов Хорасана и Мавераннахра. Значимость выводов Эмомали Рахмона по вопросам характера восстаний против Арабского халифата заключается в том, что они оцениваются и анализируются не с классовой, а социальной и объективной позиций. Кроме того, в центре его видения находятся интересы местного населения и трудящихся сословий. Более того, проблемы обсуждаются и анализируются таким образом, чтобы современный читатель смог извлечь уроки после изучения этого исторического периода. На современном этапе становления национальной государственности изучение таких аналитических и комплексных работ по актуальным темам, необходимо для каждого народа. В этом плане, изучение истории самоотверженной борьбы преданных сыновей народа против политики чужеземцев, способствует тому, что на примере славных страниц нашей истории, сегодняшнее поколение нации сознательно выступало защитником национальных интересов. Поэтому, в современных условиях, такие особенности делают еще более актуальным изучение и исследование работ Эмомали Рахмона [18-А].

12. В работах Эмомали Рахмона по вопросам истории идейных движений предков таджиков против Арабского халифата содержатся всесторонние и обоснованные анализы и предположения. В частности, проблемы, связанные с движением шуубия, рассматриваются на должном уровне и подробно. Анализ показывает, что усилия и борьба последователей шуубия были направлены, в

первую очередь, на изменение отношения правителей халифата к арийскому народу. Эти усилия и заслуги изначально заложили основу национального пробуждения, а затем вынудили арабов изменить свое отношение к народам Хорасана и Мавераннахре. Эти массовые движения побудили арабов привлечь видных представителей таджикских династий, имевших высокий статус и положение среди народа, к административной системе. Последующий опыт Аббасидского халифата показал, что таджики сыграли выдающую роль в организации их власти на местах. Начиная от Абу Муслима до Бармакидов, Тахиридов и Саманидов таджики сыграли огромную историческую роль в упрочении исламского правления и развитии её культуры.

Изучение истории идейного движения шуубия с точки зрения концепции, предложенной Эмомали Рахмоном, основанной на идее защиты национальных интересов, имеет большое значение в процессе развития национального самосознания. Именно такая концепция, опирающаяся на историческую реальность и интересы цивилизованных предков таджиков, позволит воспитать подрастающего молодого поколения духе почитания заслуг своих предков. Идейное движение шуубия и последующие усилия его последователей представляют яркий пример роли таджиков в развитии исламской цивилизации, считающиеся сегодня ценным опытом многих поколения таджикского народа [20-А].

13. С отражением заслуг местных династий таджикского происхождения, таких как Бармакидов, Сахлидов и Кавусидов, можно утверждать, что ключевая идея концепции изучения истории таджикского народа, предложенной Эмомали Рахмоном, в первую очередь опирается на идею защиты национальных интересов и почитания заслуг выдающихся деятелей таджикского народа. Несмотря на взлёты и падения, таджики доказали исламскому и всему миру, что они не уступают другим народам в сфере политики, науки и культуры, и без их участия огромный халифат, подобный аббасидскому, не мог существовать. Наряду с распространением ислама и развитием исламских наук таджики смогли добиться выдающихся достижений в сфере политики и военного

мастерства. Изучение трудов Эмомали Рахмона, разработанных на основе достоверных сведений исторических источников, позволяет опровергать утверждения о том, что таджики служили развитию исламских наук только пером, а меч ислама находился в руках других народов.

Бесспорно, что таджики сыграли ведущую роль в развитии исламских наук и этим им отдавали предпочтение в исламском мире, и эта заслуга известно всем, но и меч ислама в течение долгого времени находился в руках таджиков. Этот период был ключевым и судьбоносным этапом ислама и исламской цивилизации. Период от движения Абумуслима Хорасани до Исмаила Сомони был периодом распространения ислама, в течение которого ислам приняли большинство сопредельных с таджиками народов на территории современной Центральной Азии и за ее пределами. Именно в этот период был заложен прочный фундамент исламской цивилизации.

14. Эмомали Рахмон анализировал и рассмотрел достижения и заслуги представителей династии Тохиридов, называя их возродителями славных традиций предков. Именно мудрость и почитание национальных ценностей впоследствии способствовали созданию первого независимого национального государства таджиков. Эмомали Рахмон в вопросах истории государства Тохиридов и их роли в истории таджиков обращается на самые достоверные исторические источники. На наш взгляд, сегодня необходимо использовать исторический урок Тохиридов для повышения уровня национального самосознания и правильного понимания перспектив пути развития современного цивилизованного государства, ярко и конкретно охарактеризованный в трудах Эмомали Рахмона. Эмомали Рахмон одним из первых изучает и исследует историю государственности Тохиридов в контексте национальных интересов. Сегодня именно благодаря изучению таких работ современный читатель может прийти к обоснованным выводам познанию истории Тохиридов и их места в истории наших предков.

15. В трудах Эмомали Рахмона высоко оценивается роль Саффорилов в истории таджикской государственности. Несмотря на то, что власть и влияние

Саффари́дов продолжалось сорок лет, они сыграли огромную и неповторимую роль в истории, после Тохири́дов развивали традиции государственного управления и национальной независимости Хорасана на несколько ступеней выше, заложили предпосылки возникновения национальных и свободлюбивых движений среди таджиков. Саффори́ды в своих рядах объединяли представителей трудящихся и угнетенных слоев населения, отважных мужчин и других низших слоев общества, стремящихся к справедливости. Своим трудом они заложили основу создания первого национального государства таджиков – Сомони́дов. С этой точки зрения анализы и выводы Эмомали Рахмона о правлении Саффори́дов опираются на историческую реальность, для сегодняшнего читателя служат источником формирования и роста национального самосознания [21-А].

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЙ

1. Настало время пересмотреть все используемые в учебном процессе учебные пособия по истории таджикского народа и разработать их в контексте национальных интересов. Наряду с этим, учебники по истории таджикского народа для средних общеобразовательных школ, в которых нашло отражение древняя и средневековая история, должны быть разработаны на ясной и доступной для читателя форме (другими словами, на простом таджикском языке и понятном для подрастающего поколения);

2. Сегодня для правильного и глубокого восприятия древней и средневековой истории предков таджиков и их правильного понимания молодыми поколениями страны существует необходимость разработки «Новой концепции изучения истории таджикского народа», с приоритетом на национальные интересы. Ввиду того, что история является идеологическим предметом, она оказывает глубокое влияние на мышление молодых поколений нации;

3. Труды, посвященные страницам жизни и заслугам выдающихся личностей античности и средневековья, необходимо издать в прозаической форме для учащихся средних школ. Сегодня подрастающее поколение должен знать и брать пример с таких личностей как: Зороастра, Кир Великий, Дарий, Спитамен, Мехрдад, Канишка Великий, Ардашер Бабакон, Хусрав Анушерван, Деваштич, Муканна, представители династии Бармакидов, Тохир ибн Хусейн и Якуб ибн Лайс др.;

4. В учебном процессе высших учебных заведений страны увеличить количество часов, выделенных на изучение истории таджикского народа, в частности, по истории древней и средневековой истории, изучение которой имеет важное значение для нас, проливающей свет на ряд проблем современной истории. Не зная древнюю историю, сегодняшнее поколение народа не может понять суть современных процессов;

5. Настало время в процессе проведения научных исследований и подготовки диссертаций акцентировать внимание на темы, связанные с древней и средневековой историей. Многие важные и актуальные вопросы и темы истории страны, к сожалению, остаются вне поля зрения исследователей. Что касается истории Бармакидов, Тахиридов и Саффоридов, то необходимо, чтобы отечественные исследователи защищали научные диссертации по этим темам;

6. В высших учебных заведениях, особенно по общественным дисциплинам, необходимо ввести преподавание специального курса – «Вклад таджиков в мировую цивилизацию». Известно, что сегодня большинство представителей науки, культуры других народов, присваивают себе национальные и культурные ценности таджиков, что будет иметь отрицательные последствия. «Строительство истории» некоторыми другими народами и присвоение ими ценностей и известных деятелей таджикского народа имеет нежелательные последствия;

7. В целях разъяснения и раскрытия содержания трудов Эмомали Рахмона, посвященных истории таджикского народа, и обеспечения их правильного понимания молодежью в высших учебных заведениях, необходимо ввести

учебную дисциплину – «Эмомали Рахмон и возрождение истории нации». Труды Эмомали Рахмона разработаны исключительно с учётом национальных интересов и способствует росту национального самосознания молодого поколения;

8. Целесообразно создать специальный научно-исследовательский центр по защите национальных интересов, состоящий из известных и опытных ученых-историков Национальной академии наук Таджикистана и высших учебных заведений. Из числа сотрудников центра необходимо отобрать и направить за рубеж ученых, свободно владеющих английским, китайским, русским и персидским языками и древними письменностями, для изучения исторических источников, в частности в архивы Российской Федерации, Китайской Народной Республики, Индии, Армении и Ирана и др. стран;

9. Исторические источники, переведенные и изданные, отражающие актуальные вопросы нашей истории, на страницах средств массовой информации должны быть разъяснены сотрудниками Центра с тем, чтобы общество было осведомлено об исторических истинах;

10. Учитывая, что самыми достоверными материалами по изучению древней истории являются археологические находки, существует необходимость создать на историческом факультете Таджикского национального университета специализированную кафедру археологии для подготовки специалистов-археологов.

СПИСОК НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ СОИСКАТЕЛЯ НАУЧНОЙ СТЕПЕНИ

I. Монографии:

[1-А]. Шарипов, Дж.С. Вклад Эмомали Рахмона в изучение истории арийской цивилизации и государственности [Текст] /Дж.С. Шарипов. – Душанбе, 2020. – 224 с. (на таджикском языке).

[2-А]. Шарипов, Дж.С. Освещение древней истории таджикского народа в произведениях Эмомали Рахмона. – Душанбе: ТНУ, 2022. – 228 с.

II. Научные статьи, опубликованные в рецензируемых журналах Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан:

[3-А]. Шарипов, Дж.С. Вклад Лидера нации в изучение арийской истории и цивилизации [Текст] / Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2018. – №4. – С. 56-61.

[4-А]. Шарипов, Дж.С. Отражение исследование проблемой индоевропейцев в трудах Эмомали Рахмона [Текст] / Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2018. – №5. – С. 108-113 (на таджикском языке).

[5-А]. Шарипов, Дж.С. Проблема изучения истории и цивилизации ариев Центральной Азии в трудах Эмомали Рахмона [Текст] / Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2018. – № 6. – С. 71-76 (на таджикском языке).

[6-А]. Шарифов, Р.Я., Шарипов, Дж.С. Отражение изучения индоарийской цивилизации в трудах Эмомали Рахмона [Текст] /Р.Я. Шарифов, Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2018. – № 7. – С. 77-81 (на таджикском языке).

[7-А]. Шарипов, Дж.С. Отражение уровня изученности языка арийских народов в трудах Эмомали Рахмона [Текст] / Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2019. – № 2. – С. 61-65 (на таджикском языке).

[8-А]. Шарипов, Дж.С. Проблема изучения первых арийских государств в трудах Эмомали Рахмона [Текст] / Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2019. – № 3. – С. 24-29 (на таджикском языке).

[9-А]. Шарифов, Р.Я., Шарипов, Дж.С. Анализ и изучение вопроса Мидийского государства в трудах Эмомали Рахмона [Текст] / Р.Я. Шарифов, Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2019. – № 5. Часть 2. – С. 11-17 (на таджикском языке).

[10-А]. Шарипов, Дж.С. Актуальные вопросы государства Кушан и ее места в истории таджиков глазами Эмомали Рахмона [Текст] / Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2020. – № 6. – С. 32-36 (на таджикском языке).

[11-А]. Шарипов, Дж.С., Муродов, Н.С. Специфика борьбы предков таджиков за независимость против греко-македонских завоевателей [Текст] / Дж.С. Шарипов, Н.С. Муродов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2022. – № 12. – С.117-124 (на таджикском языке).

[12-А]. Шарипов, Дж.С., Солехджони, М. Вклад Эмомали Рахмона в становление и развитие деятельности Всемирной ассоциации таджиков и персоязычных народов - «Пайванд» [Текст] / Дж.С. Шарипов, С. Махмадисуф // Вестник Национального университета Таджикистана. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2023. – № 1. – С. 37-44 (на таджикском языке).

[13-А]. Шарипов, Дж.С. Вопрос об этническом происхождении Эфталитов [Текст] / Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета.

Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2023. – № 11. – С.123-130 (на таджикском языке).

[14-А]. Шарипов, Дж.С. Особенности административной системы Сасанидской империи в трудах Эмомали Рахмона [Текст] / Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2023. – № 12. – С. 87-94 (на таджикском языке).

[15-А]. Шарипов, Дж.С. Последствия политики арабских завоевателей для языка и культуры таджиков с точки зрения Эмомали Рахмона [Текст] / Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2024. – № 1. – С. 37-44 (на таджикском языке).

[16-А]. Шарипов, Дж.С. Специфика таджикского языка в эпоху Саманидов с точки зрения Эмомали Рахмона [Текст] / Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2024. – № 3. – С. 41-47 (на таджикском языке).

[17-А]. Шарипов, Дж.С. Влияние культа митраизма в античной Европе [Текст] / Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского государственного педагогического университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сомони, 2024. – № 3. – С. 214-218. (на таджикском языке).

[18-А]. Шарифов, Р.Я., Шарипов, Дж.С. Характер завоевательной политики Арабского халифата на землях Мавераннахра [Текст] /Р.Я. Шарифов, Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2024. – № 6. Часть 2. – С. 151-158 (на таджикском языке).

[19-А]. Шарифов, Р.Я., Шарипов, Дж.С. Специфика религии митраизма в исследованиях исследователей [Текст] /Р.Я. Шарифов, Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2024. – № 9. – С. 63-69 (на таджикском языке).

[20-А]. Шарипов, Дж.С. Движение шуубия и специфика таджикского просветительства и мировоззрения [Текст] / Дж.С. Шарипов // Вестник

Таджикского государственного педагогического университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Душанбе: Рудаки, 121, 2025. – № 1. – С. 268-272. (на таджикском языке).

[21-А]. Шарипов, Дж.С. Отражение заслуг Якуба ибн Лайса в трудах Эмомали Рахмона [Текст] / Дж.С. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия «Социальные науки». – Душанбе: Сино, 2025. – № 1. – С. 87-92 (на таджикском языке).

III. Научные статьи, опубликованные в других журналах:

[22-А]. Шарипов, Дж.С. Отражение народных и культурных традиций эпохи Ахеменидов в творчестве Эмомали Рахмона [Текст] / Дж.С. Шарипов // Материалы республиканской научно-теоретической конференции «Возрождение народных традиций» (30 октября 2018 г.) / Под ред. д.и.т. Б. Курбанова, кандидата политических наук Ю. Шодипура и Я. Бозорзода. – Душанбе: Типография. ДМТ, 2018. – С. 27-35 (на таджикском языке).

[23-А]. Шарипов, Дж.С. Отражение истории таджикской цивилизации в трудах Лидера нации [Текст] / Дж.С. Шарипов // Маорифи Тоҷикистон (научный, учебно-методический журнал Министерства образования и науки Республики Таджикистан). – Душанбе, 2018. – № 3. – С. 11-13 (на таджикском языке).

[24-А]. Шарипов, Дж.С. Вклад Лидера нации в изучение истории и цивилизации таджикского народа [Текст] / Дж.С. Шарипов // Материалы республиканской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава и сотрудников Таджикского национального университета, посвященной Международному десятилетию действий «Вода для устойчивого развития, 2018-2028», «Году развития туризма и народных ремесел», «140-летию Героя Таджикистана Садриддина Айни» и «70-летию Таджикского национального университета». – Душанбе, 2018. – С. 307 (на таджикском языке).

[25-А]. Шарипов, Дж.С. Отражение личности Садриддина Айни в трудах Эмомали Рахмона [Текст] / Дж.С. Шарипов // Материалы научно-теоретической

конференции на тему «Вклад Садриддина Айни в возрождение истории и культуры таджикского народа». – Душанбе, 2018. – С. 197-203 (на таджикском языке).

[26-А]. Шарипов, Дж.С. Эмомали Рахмон: Бободжон Гафуров – основоположник истории нации [Текст] / Дж.С. Шарипов // Материалы научно-теоретической конференции на тему «Вклад Бободжона Гафурова в изучение истории таджикского народа» (11 октября 2019 г.). – Душанбе, 2019. – С. 14-19 (на таджикском языке).

[27-А]. Шарипов, Дж.С. Исторические особенности таджикского языка [Текст] / Дж.С. Шарипов // «Ба куллаҳои дониш» (Издательство Таджикского национального университета). – Душанбе, 2019. – № 19. – С. 8 (на таджикском языке).

[28-А]. Шарипов, Дж.С. Роль Лидера нации в изучении и отражении истории арийской цивилизации и государственности [Текст] / Дж.С. Шарипов // Мохтоб (Культурно-массовый журнал «Мохтоб» при Министерстве культуры Республики Таджикистан). – Душанбе, 2021. – С. 11-12 (на таджикском языке).

[29-А]. Шарипов, Дж.С. Отражение административной системы Сасанидской империи в трудах Эмомали Рахмона [Текст] / Дж.С. Шарипов // Материалы международной научно-теоретической конференции на тему «Место Сасанидов в мировой истории и цивилизации», посвященной 1800-летию основания Сасанидского государства. – Душанбе: Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни, 26 апреля 2024 г. – С. 139-145 (на таджикском языке).

[30-А]. Шарипов, Дж.С. Лидер нации и создание цивилизованного государства [Текст] / Дж.С. Шарипов // Материалы республиканской научно-теоретической конференции «Международное значение предложения Лидера нации о «Десятилетии миростроительства для будущих поколений». – Душанбе: ТНУ, 6 марта 2025 г. – С. 83-90 (на таджикском языке).

АННОТАТСИЯ

ба диссертатсияи Шарифзода Чамолиддин Сафол дар мавзуи «Масоили мубрами таърихи халқи тоҷик (нимаи дувуми ҳазораи II то мелод – асри IX) ва инъикоси он дар осори Эмомалӣ Раҳмон» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои таърих аз рӯйи ихтисоси 07.00.09 – таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ

Калидвожаҳо: масъалаҳои мубрам, таърихи аҳди бостон, таърихи ибтидои асрҳои миёнаи халқи тоҷик, таърихнигорӣ, сарчашмашиносӣ, инъикос, Хуросон, Мовароуннаҳр, сулолаҳои ориёӣ, ақвоми ориёӣ, тақсимои ориёӣҳо, муборизаҳои истиқлолхоҳона, ҷуғрофиёи таърихӣ сарзамини тоҷикон, эътиқоди мардум, дин, забони ақвоми ориёӣ, раванди исломпазирӣ, ҷизя, ганимати ҷангӣ, интишори ислом, мазҳаб, илм, фарҳанг, шуубия.

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқоти мавзуи диссертатсионӣ омӯзиши амиқу дақиқи масъалаҳои мубрами таърихи аҳди бостон то замони Сомониён бар асоси қиёси осори Эмомалӣ Раҳмон ва таҳқиқоти муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ мебошад. Моҳияти асосии таҳқиқи мавзуи мазкур дар он ифода меёбад, ки баъзе масъалаҳои баҳсталаб дар заминаи манфиатҳои миллии мардуми тоҷик рӯшану возеҳ шаванд.

Асоси назариявӣ ва методологии таҳқиқоти диссертатсияро усулҳои муносибати комилу системавӣ ва маърифатии дар илми муосири таърих маъмул – таърихият, пайвастагии хронологӣ ва мантиқии баёни воқеаҳо, масъалагузорӣ, қиёси назарӣ, шаффофият ва воқеият дар асоси далелҳо ташкил медиҳад.

Аҳаммияти назариявӣ ва илмию амалии таҳқиқот ба таҳқиқи масоили мубрами таърихи аҳди бостон ва асримиёнагии барвақтаи халқи тоҷик бар асоси осори Эмомалӣ Раҳмон, маълумоти манбаҳои таърихӣ давраи таҳқиқ ба забони форсӣ, осори ҷуғрофӣ-таърихӣ сайёҳону муаррихони асримиёнагӣ, таҳқиқоти олимону муҳаққиқони русу араб, аврупоӣ, амрикоӣ ва дастовардҳои илмии таърихнигорони ватанӣ таъям менамояд. Мавзуи таҳқиқот аз таҳлили осори Эмомалӣ Раҳмон маводу манбаҳои таърихӣ форсӣ ва осори муҳаққиқони муосири ватанию хориҷӣ иборат мебошад ва раванди ташаккули ақвоми ориёӣ, тамаддуни ориёӣ, шоханшоҳӣҳои муктадири ориёӣ, омилҳои шикасту рехти давлатҳои ориёӣ, ҳучуми арабҳо ва интишори дини ислом, муборизаи озодихоҳонаи мардуми Хуросону Мовароуннаҳр бар зидди арабҳо, неҳзатҳои фикрӣ, саҳми сулолаҳои тоҷиктабор дар густариши ислом ва ҷойгоҳи хонадонҳои Тоҳириёну Саффорӣро дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон дар асоси вазифаҳои ба миён гузоштани ҳама, ки усулҳои шаффофият, таърихият ва мушаххасотро ба назар гирифтаанд, фаро мегирад.

Таҳқиқоти мазкур метавонад зимни таҳияи корҳои илмӣ доир ба масъалаҳои муҳимми таърихӣ ва фарҳанги халқи тоҷик ва мардумони ҳамҷавор тартиб додани барномаҳо, дастурҳои таълимӣ, таҳияи курсҳои махсус доир ба давраи мавриди таҳқиқ барои донишҷӯёни макотиби олии Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода шавад.

АННОТАЦИЯ

к диссертации Шарифзода Джамолиддина Сафола на тему «Актуальные вопросы истории таджикского народа (вторая половина II тыс. до н.э. - IX в.) и их отражение в трудах Эмомали Рахмона» на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.09 - историография, источниковедение и методы исторического исследования

Ключевые слова: актуальные проблемы, древняя история, раннесредневековая история таджикского народа, историография, источниковедение, освещение, Хорасан, Мавераннахр, арийские династии, арийские народы, разделение ариев, борьба за независимость, историческая география таджикских земель, верования народа, религия, язык арийских народов, процесс исламизации, джизья, военная добыча, распространение ислама, религия, наука, культура, шуубия.

Цель исследования. Цель диссертационного исследования заключается в проведение глубокого и комплексного исследования актуальных вопросов древней истории и до эпохи Сомонидов на основе сопоставления трудов Эмомали Рахмона и исследований отечественных и зарубежных ученых. Основное предназначение исследования данной темы заключается в освящении и разъяснении ряда спорных проблем истории в контексте национальных интересов таджикского народа.

Теоретико-методологическую основу диссертационного исследования составили распространенные в современной исторической науке методы комплексного, системного и познавательного подхода – историзм, хронологическая и логическая преемственность описания событий, постановка проблемы, теоретическая аналогия, объективизм и историческая истина, основанных на аргументах.

Теоретическая, научная и практическая значимость исследования опирается на изучении актуальных проблем древней и раннесредневековой истории таджикского народа на основе трудов Эмомали Рахмона, сведений исторических источников исследуемого периода на персидском языке, трудов средневековых путешественников и историков, исследований российских, арабских, европейских и американских ученых и исследователей, научных достижений отечественных историков. Предметом исследования является анализ произведений Эмомали Рахмона, исторических источников на персидском языке, научных разработок современных отечественных и зарубежных исследователей, охватывающих проблемы формирования арийских народов, арийскую цивилизацию, могущественные арийские династии, факторы распада арийских государств, завоевания арабов и распространение ислама, освободительную борьбу народов Хорасана и Мавераннахра против арабов, идейные течения, вклад таджикских династий в распространение ислама, место династий Тохиридов и Саффаридов в истории таджикской государственности на основе задач, поставленных перед исследованием, опирающееся на методы объективности, историзма и конкретики.

Настоящее исследование может быть использовано при разработке научных работ по актуальным вопросам истории и культуры таджикского народа и соседних народов, программ, учебных пособий, а также спецкурсов по исследуемому периоду для студентов высших учебных заведений Республики Таджикистан.

ANNOTATION

to the dissertation of Sharifzoda Jamoliddin Safol on the topic of "Topical issues of the history of the Tajik people (second half of the 2nd millennium BC - 9th century) and their reflection in the works of Emomali Rahmon" for the degree of Doctor of Historical Sciences on the specialty 07.00.09 - historiography, source studies and methods of historical research

Keywords: topical issues, ancient history, early medieval history of the Tajik people, historiography, source studies, coverage, Khorasan, Maverannahr, Aryan dynasties, Aryan peoples, division of the Aryans, struggle for independence, historical geography of the Tajik lands, beliefs of the people, religion, language of the Aryan peoples, the process of Islamization, jizya, military booty, the spread of Islam, religion, science, culture, shuubiya.

The purpose of the study. The purpose of the dissertation research is to conduct deep and comprehensive study of current issues of ancient history and before the Somonid era based on comparison of the works of Emomali Rahmon and studies of domestic and foreign scientists. The main purpose of the study of this topic is to highlight and explain a number of controversial issues of history in the context of the national interests of the Tajik people.

The theoretical and methodological basis of the dissertation research was made up of the methods of a comprehensive, systemic and cognitive approach common in modern historical science - historicism, chronological and logical continuity of the description of events, problem statement, theoretical analogy, objectivism and historical truth based on arguments.

The theoretical, scientific and practical significance of the study is based on the study of topical issues of the ancient and early medieval history of the Tajik people based on the works of Emomali Rahmon, information from historical sources of the period under study in Persian, works of medieval travelers and historians, studies by Russian, Arab, European and American scientists and researchers, scientific achievements of domestic historians. The subject of the study is the analysis of the works of Emomali Rahmon, historical sources in Persian, scientific developments of modern domestic and foreign researchers, covering the problems of the formation of the Aryan peoples, the Aryan civilization, powerful Aryan dynasties, factors of the disintegration of the Aryan states, the conquest of the Arabs and the spread of Islam, the liberation struggle of the peoples of Khorasan and Maverannahr against the Arabs, ideological currents, the contribution of the Tajik dynasties to the spread of Islam, the place of the Tohirid and Saffarid dynasties in the history of the Tajik statehood based on the tasks set for the study, based on the methods of objectivity, historicism and specificity. This study can be used in the development of scientific works on current issues of the history and culture of the Tajik people and neighboring peoples, programs, teaching aids, as well as special courses on the period under study for students of higher educational institutions of the Republic of Tajikistan.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

I. Публикации Эмомали Рахмона

- [1]. Рахмонов, Э. Золотой век таджиков [Текст]: Таджики в зеркале истории. Книга первая. От арийцев до Саманидов. – Лондон, 2000. – 240 с.
- [2]. Рахмонов, Э. Родина Зарадуштры и явления пророка [Текст]: Зороастризм и его значение в развитии цивилизации народов Ближнего и Среднего Востока. – Душанбе, 2003. – С. 11-28.
- [3]. Рахмонов, Э. Таджики вчера и сегодня [Текст]: Статья Президента Таджикистана Эмомали Рахмона посвящена 5-ой годовщине приобретения Независимости Республики Таджикистан. – Душанбе, 1997. – С. 13-19.
- [4]. Раҳмон, Э. Дин ва чомеа [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Шарқи озод, 2013. – 672 с.
- [5]. Раҳмон, Э. Забони миллат – ҳастии миллат [Матн]: Китоби 1 /Э. Раҳмон. – Душанбе: Андалеб, 2015. – 490 с.
- [6]. Раҳмон, Э. Забони миллат – ҳастии миллат [Матн]: Китоби 2 /Э. Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2020 – 432 с.
- [7]. Раҳмон, Э. Имоми Аъзам [Матн]: рӯзгор, осор ва афкор / Э. Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2009. – 419 с.
- [8]. Раҳмон, Э. Имоми Аъзам ва фарҳанги миллӣ [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе, 2009. – 35 с.
- [9]. Раҳмон, Э. Мероси Имоми Аъзам ва гуфтугӯи тамаддунҳо [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Шарқи озод, 2009. – 320 с.
- [10]. Раҳмон, Э. Муҳити зиндагӣ ва олами андешаҳои Имоми Аъзам [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Шарқи озод, 2009. – 368 с.
- [11]. Раҳмон, Э. Ориёиҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Шарқи озод, 2007. – 144 с.

- [12]. Раҳмон, Э. Чехраҳои мондагор [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: Эр–Граф, 2016. – 364 с.
- [13]. Раҳмонов, Э. Арзишҳои ориёӣ дар тамаддуни ҷаҳонӣ [Матн] // Ҷумҳурият. – 2006, август. – С. 2-3.
- [14]. Раҳмонов, Э. Арзишҳои ориёӣ дар тамаддуни ҷаҳонӣ [Матн]: //Ориёнома. Ҷилди 2. – Душанбе: ООО «Рафи Граф», 2006. – С. 75-85.
- [15]. Раҳмонов, Э. Ватани Задушт ва зухури паямбари оини рости [Матн] // Фарҳанг. 2003, № 5 – 6. – С. 3-12.
- [16]. Раҳмонов, Э. Нақши Авесто дар тамаддуни миллии ва ҷаҳонӣ [Матн]. – Душанбе, 2001. – С. 21-38.
- [17]. Раҳмонов, Э. Нақши ориёӣҳо дар рушди тамаддуни ҷаҳонӣ [Матн]. – Душанбе, 2006. – С. 11-23.
- [18]. Раҳмонов, Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣҳо [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 372 с.
- [19]. Раҳмонов, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 1997. – 136 с.
- [20]. Раҳмонов, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн]: Китоби I / Э. Раҳмонов. – Лондон, 1999. – 240 с.
- [21]. Раҳмонов, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн]: Иборат аз ҷаҳор китоб / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 704 с.
- [22]. Раҳмонов, Э.Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн]: Китоби 3 / Э.Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 228 с.
- [23]. Раҳмонов, Э.Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён [Матн]: Китоби 3 / Э.Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 259 с.

б) Выступления Эмомали Раҳмона

- [24]. Раҳмонов, Э. В культуре бытие нации [Текст]: Выступление на встречес представителями интелегенции страны. 20 марта 2001 г. // Независимост Таджикистана и возрождение нации. – Душанбе, 2006. – Т.4. – С 18-39.

- [25]. Раҳмон, Э. «Пажухиш дар фарҳанги бостон: аз дирӯз то имрӯз»: Баромад дар симпозиуми байналмилалӣ - илмӣ. 22-юми октябри соли 2019. // Хадамоти матбуоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Захираи электронӣ]: Манбаъи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/21673> (санаи мурочиат 27.12.2022).
- [26]. Раҳмон, Э. Бахшида ба 25 –умин солгарди Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: Баромад дар назди намояндаҳои илму маориф ва хизматчиёни давлатӣ (дар бораи омӯзиши таърихи тамаддуни ниёгони тоҷикон). 4-уми ноябри соли 2019. // Хадамоти матбуоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Захираи электронӣ]: Манбаъи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/21672> (санаи мурочиат 7.11.2022).
- [27]. Раҳмон, Э. Бахшида ба Рӯзи дониш. Баромад дар назди намояндаҳои илму маориф (дар хусуси мубрамияти омӯзиши таъриху фарҳанги аҳди қадими тоҷикон). 1-уми сентябри соли 2019. // Хадамоти матбуоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Захираи электронӣ]: Манбаъи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/21670> (санаи мурочиат 8.09.2023).
- [28]. Раҳмон, Э. Забони давлатӣ арзиши волои миллӣ [Матн]: (ба муносибати Рӯзи забон) // Тоҷикистон, 2012, № 9-10.
- [29]. Раҳмон, Э. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии кишвар (дар бораи зарурати аз таърихи миллат боҳабар гардидан). 28-уми декабри соли 2019. // Хадамоти матбуоти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Захираи электронӣ]: Манбаъи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/21673> (санаи мурочиат 30.12.2022).
- [30]. Раҳмон, Э. Паёми табрикоӣ ба муносибати Рӯзи забон [Матн] // Ҷумҳурият, 2011 – 5 октябр. – С. 1-2.
- [31]. Раҳмон, Э. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Анҷумани XV-уми Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон (дар бораи таъриху фарҳанги пурғановат доштани ниёкони тоҷикон). 18-уми декабри

соли 2024. // Эмомалӣ Раҳмон. [Захираи электронӣ]: Манбаъи дастрасӣ:
<http://www.president.tj/node/21674> (санаи мурочиат 15.12.2024).

ИСТОЧНИКИ

- [32]. Абуисҳоқ Иброҳим Истахрӣ. Масолику-л-мамолик [Матн] / И. Истахрӣ; Таҳияи Эраҷи Афшор. – Теҳрон: Интишороти илмӣ-фарҳангӣ, 1367 ҳ. – 356 с.
- [33]. Авесто [Матн] / Гузориш ва пажӯҳиши Ҷ. Дӯстхоҳ. – Душанбе, 2001. – 792 с.
- [34]. Авесто-кӯҳантарин ганҷинаи мактуби Эрони Бостон [Матн] / Тарҷума ва пажӯҳиши Ҳошими Разӣ. – Теҳрон, 1379. – 658 с.
- [35]. Аҳмад ибни Абияъқуб ибни Возеҳ ал-Яъқубӣ. ал-Булдон [Матн] / А. Яъқубӣ; тарҷумаи доктор Муҳаммадиброҳими Ояӣ; баргардонкунанда аз хатти форсӣ ба кириллӣ Некрӯз Сафарзода. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энциклопедияи миллии Тоҷик, 2022. – 220 с.
- [36]. Балозӯрӣ, А. Футуҳу-л-булдон [Матн] / А. Балозӯрӣ; тарҷумаи Муҳаммади Таваккал. – Теҳрон: Катиба, 1337 ш. – 787 с.
- [37]. Балъамӣ Абуалӣ. Таърихи Табарӣ [Матн] / А. Балъамӣ. – Теҳрон: Алҳудо, 2001. – Ҷ.І.І. – 1635 с.
- [38]. Берунӣ, А. Осор-ул-боқия [Матн] / А. Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.
- [39]. Геродот. История в девяти книгах [Текст] / Геродот. – М.: Нучно-издательский центр «Ладомир» «Аст», 1999. – 739 с.
- [40]. Ёқути Ҳамавӣ. Муъҷаму-л-булдон [Матн] / Ё. Ҳамавӣ; Тарҷумаи Алӣ Сақии Разавӣ. – Теҳрон, 1380. – 1211 с.
- [41]. Ибни Аъсами Куфӣ. Ал-Футуҳ [Матн] / А. Куфӣ; тарҷумаи Муҳаммад ибни Аҳмад Муствафӣи Ҳиравӣ. – Теҳрон: Ширкати интишороти илмӣ-фарҳангӣ, 1386. – 1086 с.

- [42]. Ибни Хурдодбех Убайдуллоҳ ибни Абдуллоҳ. Масолик ва мамолик [Матн] / Х. Абдуллоҳ; тарҷумаи Саиди Хорканд; баргардонкунанда аз хатти форсӣ ба кириллӣ Некрӯз Сафарзода. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи миллии тоҷик, 2022. – 232 с.
- [43]. Ибни Ҳавқал. Сурату-л-арз [Матн] / Ҳавқал; тарҷумаи Ҷаъфари Шуъор. – Техрон: Интишороти Бунёди фарҳангии Эрон, 1345 х. – 370 с.
- [44]. История Систана [Текст] / перевод, введение и комментарий Л.М. Смирнова. – М.: Наука, 1974. – 573 с.
- [45]. Мирхонд. Равзату-с-сафо фи сирати-л-анбиёи ва-л-мулуки ва-л-хулафо [Матн] / Мирхонд; бо пешгуфтор ва таълиқоту ҳавошии Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2004. – Ҷ.1. – 337 с.
- [46]. Муҳаммад ибни Аҳмад ал-Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л-ақолим [Матн] / М.А. ал-Муқаддасӣ; тарҷумаи Алинақии Мунзавӣ. – Техрон, 1361. – 679 с.
- [47]. Муҳаммад Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук [Матн]: иборат аз 16 ҷилд / М. Табарӣ; тарҷумаи Абулқосим Поянда. – Техрон: Асотир, 1375 х.қ. – Ҷ.1-14. – 6366 с.
- [48]. Наршаҳӣ Муҳаммад ибни Ҷаъфар. Таърихи Бухоро [Матн] / М.Ҷ. Наршаҳӣ; бо кӯшиши Муҳаммадтақии Муддариси Разавӣ. – Техрон, 1363. – 443 с.
- [49]. Наршаҳӣ, А. Таърихи Бухоро [Матн] / А. Наршаҳӣ. – Душанбе: Дониш, 1979. – 118 с.
- [50]. Страбон. География [Матн] / Страбон. // Перев. Г.А. Стратановского. – М., 1964. – 944 с.
- [51]. Фирдавсӣ. Шоҳнома [Матн]: иборат аз 4 ҷилд / Фирдавсӣ; таҳияи Парвизи Атобакӣ. – Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1386. – 2671 с.
- [52]. Худуду-л-олам мина-л-машриқ ила-л-мағриб [Матн] / бо муқаддимаи В. Бартольд; тарҷумаи Мирхусайн Шоҳ. – Кобул, 1342;

- Худуду-л-олам мина-л-машриқ-ила-л-мағриб [Матн] / тарчумаи Манучехри Сутуда. – Техрон: Китобхонаи Тухурӣ, 1983 м. – 252 с.
- [53]. Шихобуддин Абдуллоҳи Хофӣ. (Ҳофизи Абрӯ) Ҷуғрофиё [Матн] / Ҳ. Абрӯ; бо тасҳеҳи Ғуломризо Вараҳром. – Техрон: Иттилоот, 1370 х. – 166 с.

III. ЛИТЕРАТУРА

а) на русском языке

- [54]. Абаев, В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка [Текст]: Т. III / В.И. Абаев. – М., 1958. – 981 с.
- [55]. Аскарлов, А., Буряков Ю.Ф., и др. Теоретические и методические проблемы исследования [Текст] / А. Аскарлов, Ю.Ф. Буряков. – Ташкент, 1988. – 220 с.
- [56]. Бойс, М. Зороастрийцы. Верование и обычаи [Текст] / М. Бойс. – М., 1988. – 303 с.
- [57]. Бонгард-Левин, Г.М. Грантовский, Э.А. От Скифии до Индии [Текст] / Г.М. Бонгард-Левин, Э.А. Грантовский. М., 1983. – 212 с.
- [58]. Брагинский, И.С. Из истории таджикской и персидской литератур. Древние авторы о Средней Азии [Текст] / И.С. Брагинский. – М.: Наука, 1972. – 524 с.
- [59]. Вайнберг, Б.И., Ставиский, Б.Я. История и культура Средней Азии в древности [Текст]. – М., 1994. – 206 с.
- [60]. Васильев, Л.С. История религии Востока [Текст] / Л.С. Васильев. – М., 1983. – 368 с.
- [61]. Виноградова, Н., Кузьмина, Е.Е. Контакты степных и земледельческих племен Средней Азии в эпоху бронзы [Текст]: Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока / Н. Виноградова, Е.Е. Кузьмина. – М., 1986. – 253 с.

- [62]. Гамкрелидзе, Т.В., Иванов, В. Индоевропейский язык и индоевропейцы [Текст] /Т.В. Гамкрелидзе, В. Иванов. Том 1-2. – Тбилиси, 1989. – 1317 с.
- [63]. Гамкрелидзе, Т.В., Иванов, В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы [Текст]: Т. 11 / Т. В. Гамкрелидзе, В.В., Иванов. – Тбилиси, 1984. – 1328 с.
- [64]. Гафуров, Б. Кушанская эпоха и мировая цивилизация [Текст] /Б. Гафуров. – М., 1968. – 20 с.
- [65]. Герце Берг, Л.Г. Краткое введение в индоевропеистику [Текст] /Л.Г. Герценберг. – М.: Спб, 2010. – 316 с.
- [66]. Гинзбург, В.В. Антропологические данные к вопросу об этногенезе населения среднеазиатского междуречья в кушанскую эпоху. – Центральная Азия в кушанскую эпоху [Текст] /В.В. Гинзбург. Т.1. – М., 1974. – 355 с.
- [67]. Гиршман, Р. Кушаны и Иран – Центральная Азия в кушанскую эпоху [Текст] /Р. Гиршман. Т.2. – М., 1975. – 429 с.
- [68]. Гоибов, Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию [Текст] / Г. Гоибов. – Душанбе: Дониш, 1989. – 143 с.
- [69]. Грантовский, Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии [Текст] /Э.А. Грантовский. – М.: Институт Востоковедения, 2007. – 513 с.
- [70]. Грюнебаум, Г.Э. Классический ислам. Очерки истории (600-1258) [Текст] / Э.Г. фон Грюнебаум; пер. с англ. И.М. Дижур; предис. В.В. Наумкина. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
- [71]. Джалилов, А. Из истории культурной жизни предков таджикского народа и таджиков в раннем средневековье [Текст] / А. Джалилов. – Душанбе, 1973. – 286 с.
- [72]. Джалилов, А. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в. [Текст] / А. Джалилов. – Сталинабад, 1961. – 165 с.

- [73]. Дибвойз, Н.К. Политическая история Парфии [Текст] / Н.К. Дибвойз. – СПбГУ, 2008. – 816 с.
- [74]. Дьяконов, И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э [Текст] / М.И. Дьяконов. – М.: – Л., 1956. – 488 с.
- [75]. Дюмезил, Ж., Верховные боги индоевропейцев [Текст] / Ж. Дюземил. – М., 1986. – 234 с.
- [76]. Исоматов, М.М. Эфталитское государство и его роль в истории Центральной Азии [Текст] / М.М. Исоматов. – Душанбе: ТНУ, 2012. – 316 с.
- [77]. История Казахской ССР [Текст] / под ред. И.О. Омарова. – Алма-Ата, 1949. – Т.1. – 510 с.
- [78]. История Узбекской ССР [Текст]. – Ташкент: Фан, 1967. – Т.1. – 769 с.
- [79]. Кодырова, Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане [Текст] / Т. Кодырова. – Ташкент: Наука, 1965. – 238 с.
- [80]. Колесников, А.И. Иран в начале VII века (Источники внутренняя и внешняя политика, вопросы административного деления) [Текст] /А.И. Колесников. – Л., 1970. – 145 с.
- [81]. Коломийцев, И. Тайны великой Скифии [Текст] /И. Коломийцев. – М., 2005. – 396 с.
- [82]. Космина, В.Г. Проблемы методологии цивилизационного анализу историчного процессу [Текст] /В.Г. Космина. – Запорижжя: ЗНУ, 2011. – 309 с.
- [83]. Кошеленко, Г.А. Культура Парфии [Текст] /Г.А. Кошеленко. – М., 1966. – 220 с.
- [84]. Красухин, К.Г. Введение в индоевропейское языкознание [Текст] /К.Г. Карасухин. – М.: Академия, 2004. – 320 с.
- [85]. Кузнецов, В.С. Последний правитель Ираншахра [Текст] /В.С. Кузнецов. – Новосибирск, 1991. – 220 с.

- [86]. Кузьмина, Е.Е. Откуда пришли индоарии [Текст] / Е.Е. Кузьмина – М., 1994. – 464 с.
- [87]. Куликан, У. Персы и мидяне. Подданные империи Ахеменидов [Текст] / У. Куликан. – М.: Центрполиграф, 2002. – 1448 с.
- [88]. Лившиц, В.А. Иранские языки народов Средней Азии – Народы Средней Азии и Казахстана [Текст] / В.А. Лившиц. Т.1. – М., 1962. – 777 с.
- [89]. Луконин, В.Г. Иран в эпоху первых Сасанидов [Текст] / В.Г. Луконин. – Л., 1961. – 81 с.
- [90]. Мандельштам, А.М. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии [Текст] / А.М. Мандельштам. – Л., 1975. – 228 с.
- [91]. Массон, В.М. Средняя Азия и Древний Восток [Текст] / В.М. Массон. – М.: -Л.: 1964. – 474 с.
- [92]. Массон, В.М. Первые цивилизации [Текст] / В.М. Массон. – М., 1989. – 274 с.
- [93]. Массон, В.М. Сариниди, В. И. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы [Текст] / В.М. Массон, В.И. Сариниди. – М., 1973. – 209 с.
- [94]. Мейе, А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков [Текст] / А. Мейе. – М. - Л., 1938. – 510 с.
- [95]. Мец, А. Мусульманский Ренессанс [Текст] / А. Мец; пер. с нем., пред., библиог. и указ. Д.Б. Бертеса. – М.: ВиМ, 1996. – 536 с.
- [96]. Муминджанов, Х.Х. Философские проблемы зороастризма [Текст] / Х.Х. Муминджанов. – Душанбе, 2000. – 243 с.
- [97]. Мюллер, А. История ислама [Текст]: от доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов / А. Мюллер. – М.: Астрель, 2004. – Т.1-2. – 911 с.
- [98]. Мюллер, А. История ислама [Текст]: от мусульманской Персии до подения мусульманской Испании / А. Мюллер. – М.: Астрель, 2004. – Т.3-4. – 893 с.

- [99]. Насирова, Ф. Зороастризм и его значения в развитии цивилизации народов Ближнего и Среднего Востока [Текст] /Ф. Насирова. – Душанбе, 2003. – 342 с.
- [100]. Негматов, Н. Воднев Среднеазиатская автахтоность этногенеза и культурогенеза ариев. – Арийская цивилизация в контексте евроазиатских культур [Текст] / Н. Негматов. – Душанбе, 2006. – 231 с.
- [101]. Негматов, Н. Арианаведжо: ближняя и дальняя. Ариана и Арианаведжа [Текст] / Н. Негматов. – Худжант, 2006. – 214 с.
- [102]. Оранский, И.М. Введение в иранскую филологию [Текст] /И.М. Оранский. – М.: Наука, 1960. – 490 с.
- [103]. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе, Э.В. Северная Бактрия–Тохаристан: Очерки истории и культуры. Ташкент, 1990. – 222 с.
- [104]. Ричард, Н.Ф. Наследие Ирана [Текст] / Ф.Н. Ричард. – М.: Наука, 1971. – 468 с.
- [105]. Сарияниди, В.И. Древние земледельцы Афганистана [Текст] / В.И. Сарияниди. – М., 1977. – 171 с.
- [106]. Ставиский, Б.Я. Кушанская Бактрия: проблемы истории и культуры. – М., 1977. – 296 с.
- [107]. Стеблин – Каменский, И.М. Авеста [Текст] / И.М. Стеблин - Каменский. – М., 1992. – 207 с.
- [108]. Струве, В.В. История Ирана с древнейших времён до конца XVIII века. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. – 390 с.
- [109]. Сурдел, Д., Сурдел, Ж. Цивилизация классического ислама [Текст] / Д. Сурдел, Ж. Сурдел. – Екатеринбург: УФактория, 2006. – 536 с.
- [110]. Тойнби, Д.А. Исследование истории: Возникновение, рост и распад цивилизаций [Текст] / Д.А. Тойнби. – М., 2009. – Т.1. – 355 с.
- [111]. Тримингэм, ДЖ.С. Суфийские ордены в исламе [Текст] / С.ДЖ. Тримингэм. – М.: Наука, 1989. – 326 с.
- [112]. Уэллс Г. История цивилизации [Текст] /Г. Уэллс. Кнг 1-2. – М., 2009. – 224 с.

- [113]. Фрай, Р. Наследие Центральной Азии [Текст] / Р. Фрай. – Душанбе, 2000. – 291 с.
- [114]. Фрезер, Дж. Золотая ветвь [Текст] / Дж. Фрезер. – М., 1980.
- [115]. Хакназаров, А. Освободительная борьба таджикского народа против Арабского Халифата (633-961) [Текст] / А. Хакназаров. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 372 с.
- [116]. Хангтингтон, С. Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хангтингтон. – М., 2003. – 603 с.
- [117]. Ходжаева, Н.Дж. Историческая география Центральной Азии в доисламский период [Текст] / Н.Дж. Ходжаева. – Душанбе: Дониш, 2017. – 383 с.
- [118]. Ходжаева, Н.Дж. Локализация авестийских гор Хара Березаити, рек Вахви-Датия, Ранха и моря Ворушка [Текст] / Н.Дж. Ходжаева. – Душанбе: Дониш, 2003. – 135 с.
- [119]. Шарифов, Р.Я. Традиционное образования народов Хорасана. – Душанбе, «Эр-граф», 2017. – 108 с.
- [120]. Шендаков, Г.Н. Этногенез и пути миграций индоевропейцев. – Волгоград, 1999. – 202 с.
- [121]. Шохуморов, А. Памир - страна Ариев [Текст] / А. Шохуморов. – Душанбе, 1997. – 232 с.
- [122]. Шпенглер, О. Закат Европы [Текст]: образ и действительность / О. Шпенглер. – М.: Наука, 1993. – 382 с.
- [123]. Яькубов, Ю. Религия Древнего Согда [Текст] / Ю. Якубов. – Душанбе: Дониш, 1996. – 360 с.

б) на таджикском языке

- [124]. Акрамӣ, З., Шарифов, Р.Я. Консепсияи омӯзиш ва таҳқиқи таърихи халқи тоҷик [Матн] / З. Акрамӣ, Р.Я. Шарифов. – Душанбе, 2020. – 23 с.
- [125]. Амиршоҳӣ, Н. Давлатдории тоҷикон дар асрҳои IX-XIV [Матн] / Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе: Амри илм, 1999. – 1008 с.

- [126]. Бойматов, Л. Муқаннаъ [Матн] / Л. Бойматов. – Душанбе, 2006. – 30 с.
- [127]. Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон [Матн]: таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав / Б. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – Ҷ.І-ІІ. – 700 с.
- [128]. Ғоибов, Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз [Матн] / Ғ. Ғоибов. – Душанбе: Дониш, 2006. – 906 с.
- [129]. Ғоибов, Ғ. Таърихи Ҳисори Шодмон, Чағониён ва Душанбе [Матн] / Ғ. Ғоибов. – Душанбе, 1999. – 221 с.
- [130]. Исоматов, М. «Таърихи Табарӣ»-и Абуалии Балъамӣ [Матн]: пажӯҳише андар муносибатҳои Сосониён ва Ҳайтолиён / М. Исоматов. – Душанбе: Сино, 1996. – 136 с.
- [131]. Камол, Ҳ. Авомили ба сари ҳокимият омадани Сомониён [Матн]: баррасиҳои ҳаводиси таърихии садаҳои VII-IX-и Хуросони Бузург дар асоси манобеи таърихӣ / Ҳ. Камол. – Душанбе, 2022. – 324 с.
- [132]. Кристинсен Артур. Мероси Осиёи Марказӣ [Матн] / Н.Ф. Ричард. – Душанбе: Сурушан, 2000. – 373 с.
- [133]. Мухторов, А. Афшин Ҳайдари Истаравшанӣ бузургтарин лашкаркаши Араб (асри IX) [Матн] / А. Мухторов. – Истаравшан: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 2005. – 101 с.
- [134]. Пьянков, И.В. Осиёи Миёна дар номаҳои бостон. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 64 с.
- [135]. Расулиён, Қ. Таърихи халқи тоҷик [Матн]: аҳди қадим ва ибтидои асрҳои миёна / Қ. Расулиён. – Душанбе, 2016. – 404 с.
- [136]. Раҷабов, С.М. Муборизаи истиқлолиятхоҳонаи мардуми Хуросон ва Суғд бар зидди истилогарони араб [Матн] / С. Раҷабов. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 208 с.
- [137]. Сафаралиев, А., Муродов, Н. Феҳристи таърихнигорӣ оид ба фаъолияти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон [Матн] / Н. Муродов. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 200 с.

- [138]. Старр Фредерик. Маърифати гумшуда [Матн]: асри тиллоии Осиёи Марказӣ аз истилои араб то Темурланг / Ф. Старр. – Душанбе: ЭР-Граф, 2016. – 692 с.
- [139]. Ҳазарткулов, М. Ориёхо ва тамаддуни ориёӣ [Матн] /М. Ҳазраткулов. – Душанбе, 2006. – 576 с.
- [140]. Ҳақимов, Н. Таърихи халқи тоҷик. [Матн] / Н. Ҳақимов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 484 с.
- [141]. Ҳақназаров, А. Таърихи баҳамойӣ ва ташаккули халқи тоҷик [Матн] / А. Ҳақназаров. – Душанбе, 2013. – 338 с.
- [142]. Ҳақназаров, А. Чунбишҳои инқилобии мардумони эронитабор бар зидди хулафои араб [Матн] / А. Ҳақназаров. – Душанбе, 2005. – 141 с.
- [143]. Ҳақназаров, А. Шукуфтаҳои иқтисод ва фарҳанги халқи тоҷик [Матн]: аз оғоз то асри XV мелодӣ / А. Ҳақназаров. – Душанбе, 2021. – 404 с.
- [144]. Шарипов, А. Эмомалӣ Раҳмонов: Соли тамаддуни ориёӣ [Матн] /А. Шарипов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 442 с.
- [145]. Этногенез ва таърихи этникии халқи тоҷик [Матн] / Зери назари академик Ф. Раҳимӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 2021. – 845 с.
- [146]. Яъкубов, Ю. Давлати Каёнӣён [Текст] Ю. Яъкубов. – Душанбе: Эр-граф, 2012. – 495 с.

в) на персидском языке

- [147]. Абдулҳай Ҳабибӣ. Афғонистон баъд аз ислом [Матн] / А. Ҳабибӣ. – Кобул: Халқ, 1357 ш. – Ҷ.1. – 585 с.
- [148]. Абдулҳай Ҳабибӣ. Афғонистон баъд аз ислом [Матн] / А. Ҳабибӣ. – Кобул: Халқ, 1357 ш. – Ҷ.2. – 1020 с.
- [149]. Абдулҳай Ҳабибӣ. Саҳми Афғонистон дар интиқоли фарҳанги Осиёи Миёна [Матн] / А. Ҳабибӣ. – Кобул: Маркази таҳқиқоти алломи Абдулҳай Ҳабибӣ, 1382 (2002). – 53 с.
- [150]. Абдулҳай Ҳабибӣ. Таърихи Афғонистон баъд аз ислом [Матн] / А. Ҳабибӣ. – Техрон: Дунёи китоб, 1367. – 1087 с.

- [151]. Аторӯдӣ Азизуллоҳ. Таърихи остони кудси разавӣ [Матн] / А. Аторудӣ. – Техрон: Аторӯд, 1371. – Ҷ.1. – 534 с.
- [152]. Бенвенист Эмил. Дини эронӣ [Матн] / Э. Бенвенист; тарҷумаи Баҳман Саркорӣ. – Табрез, 1370. – 175 с.
- [153]. Вилл Дюрант. Таърихи тамаддун [Матн] / В. Дюрант; тарҷумаи Алиасғари Суруш. – Техрон, 1376 ҳ.ш. – 754 с.
- [154]. Диноршоев, М.Д. Аз таърихи фалсафаи тоҷик [Матн] / М.Д. Диноршоев. – Душанбе, 1988. – 224 с.
- [155]. Дунон, М. Таърихи чаҳони Лорус [Матн] /М. Дунон; тарҷумаи Ҷ. Аълам. – Техрон, 1378 (2000). – 435 с.
- [156]. Искандарӣ, Э. Дар ториқаи қарнҳо. – Техрон, 1372 (1994). – 532 с.
- [157]. Кристинсен Артур. Бухоро дастоварди қуруни вусто [Матн] / Фрай Ричард; тарҷумаи Маҳмуд Маҳмудӣ. – Техрон: Улум ва фарҳанг, 1365. – 458 с.
- [158]. Кристинсен Артур. Эрон дар замони Сосониён [Матн] / А. Кристинсен; тарҷумаи Рашид Ёсамӣ. – Техрон: Интишороти донишгоҳ, 1332. – 577 с.
- [159]. Қадӣёнӣ, А. Таърихи адён ва мазоҳиб дар Эрон [Матн] / А. Қадӣёнӣ. – Техрон, 1352. – 342 с.
- [160]. Линтон, Р. Сайри тамаддун [Матн] /Р. Линтон. – Техрон, 1374 (1996). – 321 с.
- [161]. Малоирӣ, М. Таърихи фарҳанги Эрон [Матн]: Ҷ. 2. Дили Эроншаҳр /М. Малоирӣ. – Техрон, 1378 (2000). – 354 с.
- [162]. Метз Адам. Тамаддуни исломӣ дар қарни чаҳоруми ҳиҷрӣ [Матн] / А. Метс; тарҷумаи Алиризо Заковатӣ Қарогузлу. – Техрон, 1362 ҳ. – Ҷ.1. – 456 с.
- [163]. Мирғулом Муҳаммади Ғубор. Афғонистон дар масири таърих [Матн] / М. Ғубор. – Кобул, 1978. – 864 с.
- [164]. Муин, М. Маздаясно ва таъсири он дар адабиёти порсӣ [Матн] / М. Муин. – Техрон, 1326. – 247 с.

- [165]. Муҳаммад Чаводи Машкур. Эрон дар аҳди бостон. Таърихи ақвом ва подшоҳони пеш аз ислом [Матн] / М.Ҷ. Машкур. – Техрон, 1367 х.қ. – 648 с.
- [166]. Муҳаммадӣ, М. Фарҳанги Эрони пеш аз ислом ва осори он дар тамаддуни исломӣ ва адабиёти арабӣ [Матн] /М. Муҳаммадӣ. – Техрон, 1374 (1996). – 342 с.
- [167]. Нафисӣ Саъид. Муҳити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рудакӣ [Матн] / С. Нафисӣ. – Техрон, 1336 ш. – 185 с.
- [168]. Нафисӣ Саъид. Таърихи иҷтимоии Эрон [Матн]: аз инқирози Сосониён то инқирози Умавиён / С. Нафисӣ. – Техрон: Донишгоҳ, 1342. – Ҷ.2. – 276 с.
- [169]. Нафисӣ, С. Таърихи хонадони Тоҳирӣ [Матн] /Саид Нафисӣ. – Техрон, 1335 ш. (1956). – 420 с.
- [170]. Нёлдеке, Т. Таърихи эронӣ ва арабҳо дар замони Сосониён [Матн] / Т. Нёлдеке; тарҷумаи Аббос Зарёб. – Техрон: Донишгоҳ, 1375. – 777 с.
- [171]. Нуъмонӣ Шиблӣ. Симои Имоми Аъзам Абуҳанифа [Матн] / Ш. Нуъмонӣ. – Хучанд, 2009. – 223 с.
- [172]. Нуъмонӣ Шиблӣ. Тухфату-л-амон фӣ сирати-н-Нуъмон [Матн] / Ш. Нуъмонӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2009. – 627 с.
- [173]. Оштиёнӣ, Ҷ. Зардушт. Маздоясно ва ҳукумат [Матн] / Ҷ. Оштиёнӣ. – Техрон, 1374. (1996). – 277 с.
- [174]. Оштиёнӣ, Ҷ. Зардушт. Маздоясно ва ҳукумат [Матн] /Ҷ. Оштиёнӣ. – Техрон, 1374. (1996). – 308 с.
- [175]. Перси Сайкс. Таърихи Эрон [Матн] / П. Сайкс; тарҷумаи Саидмуҳаммад Фахрдоии Гелонӣ. – Техрон: Фарҳанг, 1336. – 380 с.
- [176]. Пирниё Ҳасан. Таърихи Эрони бостон [Матн] /П. Ҳасан. – Техрон, 1362 (1984). – 391 с.
- [177]. Пурдовуд, И. Мақолоти эроншиносӣ [Матн] /И. Пурдовуд. – Техрон, 1378. – 379 с.

- [178]. Пурдовуд. Яштҳо [Матн] / Пурдовуд. Ҷ.1. – Техрон, 1377. – С. 406. – 281 с.
- [179]. Разӣ, Ҳ. Оини Меҳр [Матн] / Ҳ. Разӣ. Ҷ.1. Техрон, 1381. – 287 с.
- [180]. Разӣ, Ҳ. Оини муғон. – Техрон, 1382 (2004). – 324 с.
- [181]. Ризой Абдулазим. Аслу насаб ва динҳои эронӣни бостон [Матн] / А. Ризой. – Техрон: Нашри мавҷ, 1372. – 527 с.
- [182]. Ровандӣ Муртазо. Таърихи иҷтимоии Эрон [Матн] / С.М. Ровандӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1354 ш. – Ҷ.1. – 756 с.
- [183]. Табарӣ Э. Бархе баррасиҳо дар бораи ҷаҳонбинӣҳо ва ҷунбишҳои иҷтимоӣ дар Эрон [Матн] / Э. Табарӣ. – Техрон, 1378 (2000). – 367 с.
- [184]. Тойнбӣ, А. Хулосаи давраи дувоздаҳилдаи баррасии таърихи тамаддун [Матн] / А. Тойнбӣ; тарҷумаи Ҳусейни Ориё. – Техрон, 1376. (1998). – 453 с.
- [185]. Ҳиннелз, Ҷ. Шинохти асотири Эрон [Матн] / Ҷ. Ҳиннелз. – Техрон, 1383. – 432 с.
- [186]. Ҳовер, К. Эрон ва тамаддуни эронӣ [Матн] / К. Ҳовер; тарҷумаи Ҳ. Ануша. – Техрон, 1380 (2002). – 378 с.
- [187]. Ҳордӣ, Ф. Адёни Осиё [Матн] / Ф. Ҳордӣ; тарҷумаи А. Гвоҳӣ. – Техрон, 1377. – 589 с.
- [188]. Шаҳрзод, Р. Ҷаҳонбинии зардуштӣ [Матн] / Р. Шаҳрзод. – Техрон, 1375 (1997). – 394 с.

IV) ДИССЕРТАЦИИ И АВТОРЕФЕРАТЫ

- [189]. Ғуломов, Т.М. Таърихнигории забткориҳои араб ва муборизаҳои истиқлолхоҳонаи мардуми Хуросону Мовароуннаҳр дар асрҳои VIII-X [Матн]: дисс... док. илм. таърих: 07.00.09 / Ғуломов Тоҷиддин Мирзоалиевич. – Душанбе, 2023. – 345 с.
- [190]. Исоматов, М.М. Эфталитское государство и его роль в истории Центральной Азии [Текст]: дисс... д-ра истор. наук: 07.00.02 / Исоматов Маъруф Мараджабович. – Душанбе, 2009. – 375 с.

- [191]. Муродов, Н.С. Освещение актуальных вопросов древней истории таджикского народа в трудах исследователей Таджикистана: вторая половина XX – начало XXI вв. [Текст]: дисс... кандидата исторических наук: 5.6.5; 5.6.1/ Муродов Назримат Сафарович. – Душанбе, 2022. – 175 с.
- [192]. Ходжаева, Н.Дж. Динамика развития географических представлений о Центральной Азии в древней и раннесредневековой иранской традиции [Текст]: автореферат дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09 / Н.Дж. Ходжаева. – Душанбе, 2016. – 50 с.

V) СТАТЬИ

- [193]. Муллоҷонов, С. Таърихи Сиистон ва авзои сиёсиву мазҳабии асрҳои IX-XI милодӣ [Матн] / С. Муллоҷонов // Паёми ДМТ. – Нашри махсус. – Душанбе, 2010. – С. 197-201.
- [194]. Муллоҷонов, С., Шарифова, М. Ҷунбиши шуубия ва худшиносии тоҷикон дар асрҳои миёна [Матн] // Паёми ДМТ. – 2017. – №3/7 (158). – С. 6-11.
- [195]. Расулиён, Қ. Ду ҳазор соли таърихнигории тоҷикон (эронӣён) [Матн] // Осори мунтахаб. – Душанбе: Дақиқӣ, 2014. – Ҷ.1. – С.83-162.
- [196]. Расулиён, Қ. Инъикоси ваҳдати ориёӣҳои қадим дар осори таърихии Эмомалӣ Раҳмон [Матн] // Осори мунтахаб. Ҷилди 2. – Душанбе, 2017. – С. 399-402.
- [197]. Убайдулло, Н. Концепсияи таърихии халқи тоҷик дар асарҳои Пешвои миллат [Матн] // Мероси ниёгон, 2019. №21. – С. 12-17.
- [198]. Ходжаева, Н.Дж. Авестийская «Арианам-Вайджа» по данным Видевдата и Михр-яшта (к вопросу локализации) [Текст] // Вестник ТНУ. Серия гуманитарных наук. – 2009. – №6 (54). – С. 30-37.
- [199]. Ходжаева, Н.Дж. Памир в географических представлениях древних иранцев [Текст] // Вопросы Помироведения. – 2013. – №1. – С. 188-212.

- [200]. Шарифов, Р.Я. Инъикоси вижагиҳои муносиботи дучонибаи Парфия бо Рум дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн] // Паёми ДМТ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе: Сино, 2019. №8. – С. 21-26.
- [201]. Шарифов, Р.Я. Инъикоси омӯзиши тамаддуни ҳиндуориёӣҳо дар осори Эмомалӣ Раҳмон // Паёми ДМТ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе: Сино, 2018. – №7. – С. 77-81.
- [202]. Шарифов, Р.Я. Таҳлил ва омӯзиши масъалаи давлатдорӣи Модҳо дар осори Эмомалӣ Раҳмон [Матн] // Паёми ДМТ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе: Сино, 2019. – №5. – С. 24-29.
- [203]. Шарифов, Р.Я. Хусусияти сиёсати забткоронаи хилофати араб дар сарзамини Мовароуннаҳр [Матн] // Паёми ДМТ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе: Сино, 2024. – №6. Қисми 2. – С. 151-158.